

Уладзімір Арлоў

ЧАС ЧУМЫ

Гістарычныя аповесці

Апавяданні

Менск
Логвінаў
2005

З М Е С Т

Аповесці

Дзень, калі ўпала страла
Час чумы
Сны імператара

Апавяданні

Каля Дзікага Поля
Клён
Ордэн Белай Мыши

*Шчырая падзяка
фундатару кнігі
Міколу Сен’ку*

Гісторыя Беларусі застаецца галоўнай тэмай творчасці Уладзіміра Арлова.

У кнігу вядомага пісьменніка ўвайшлі тры гістарычныя аповесці. Назvu зборніку дала аповесць «Час чумы», у цэнтры якой выдатны беларускі паэт эпохі Рэнесансу Мікола Гусоўскі. У ахопленым чумою Рыме ён завяршае геніяльную «Песню пра зубра» і ратуе ад смерці сваю кахраную Франчэску. «Сны імператара» прысвечаныя падзеям 1812 г. у Беларусі, якія зноў і зноў згадвае ў выгнанні на выспе святой Алены былы ўладар Еўропы Напалеон Банапарт. Аповесць «Дзень, калі ўпала страла» пераносіць чытача ў пачатак XII стагоддзя, калі Полацкае княства вяло зацятае змаганне з крыжакамі.

Вострасюжэтнае апавяданне «Ордэн Белай Мыши» друкавалася не толькі ў Беларусі, але і перакладалася на польскую, чэшскую, украінскую і іспанскую мовы.

Дзень, калі ўпала страла

1

Па высокай дзвінскай вадзе плылі ў мора апошнія крохкія крыгі. Сівы, у яблыках конь, спынены на самай строме, пудка пераступіў нагамі, але вершнік злёгку сціснуў яму бакі, і сівы супакоіўся. Застыўши ў сядле, князь Валодша глядзеў на горад за ракой. Над ніzkімі пасадамі, насупроць амаль схаванай паводкаю выспы, што ляжала леваруч князя, падымаліся ўжо кранутыя зеля-нінаю валы дзядзінца, а яшчэ вышэй плылі па небе ў лазуркавую далячынь сем вярхоў Сафii. Зазванілі да палудніцы. Першы ўдарыў па сонечнай цішы сафійскі званар. Яму адразу адказалі Спас-Еўфрасіння і Бельчыцы, а трохі счакаўши, уступілі ў перазовы астатнія манастыры і цэрквы. Нейкі званар весела зачасціў, але, як быццам узгадаўши, што не такія цяпер часіны, каб бесклапотна тузаць за вужоўкі, асадзіў сябе, і ягоны звон таксама загучаў няспешна і разважліва.

Шматгалосая размова званоў нараджала ў душы ў князя дзіўнае пачуццё, у якім спакойная вера, што гэты крывіцкі горад будзе стаяць над Дзвіною давеку, спляталася з адчуваннем незвычайнай дужасці, з юначым жаданнем зліцца з канём і імчаць па далёкіх дарогах, чуць вецер у вушах, спаць адным вокам каля лясных вогнішчаў... Пачуццё было такое моцнае, што князь радасна разгубіўся. Яшчэ колькі імгненняў ён глядзеў на магутную рачную плынню, на тры стругі пад белымі вятрыламі, што падыходзілі да дзядзінца, і раптам рэзка павярнуў сівага і наўскапыт паляцеў па разложыстай лугавіне.

Толькі ва ўмывалыні, скінуўши кальчугу і на хвілю прысёўши на шырокі ўслон, ён адчуў, як гудуць ад стомы рукі, як ные левая нога, зачэпленая некалі ў сечы літоўскай суліцай. Але стома была не прыкрай, а ўсцешлівая. Князь ведаў, што заўтра ўранні зноў, поўны спрыту і маладой моцы, у кароткай кальчуже і шаломе з барміцай, выйдзе на ганак з разъблённымі балясамі, і дружына так выгукне «Слава князю Валодшу!», што ва ўсім наваколлі на момант здзіўлена замоўкнуць жаўруки.

Другі месяц князь не дае спачыну ні сабе, ні дружынікам. Нават ваявода Віславус і той дзіву даецца, як улёг ён у ратныя забавы. «Не маладзён ты ўжо, князь,— сказаў неяк ваявода,— не дваццаць табе летаў. Дай удам* перадых». Валодша адно засмяяўся і паранейшаму дзень пры дні выводзіў дружыну на падсохлую галіяніну за сцяною княжага двара, што стаяў на левым беразе Дзвіны, у Бельчыцах. Як і ўсе, браў князь у рукі адмысловы тупы меч, страляў з лука, кідаў у дубовага, глыбока ўканага ў зямлю

балvana цяжкую дзіду, цэлячы то ў голаў, то ў грудзі, і не бачыў, але адчуваў ухвальныя позіркі Віславуса і ваяроў.

Па паглядным князевым твары ў аздобе густых кучараўых валасоў знячэўку прабег ценъ. Валодшу ўспомнілася, як учора пасля вячэрні гутарыў з ігуменам Лукой. Трасучы ад злосці сівой казлінаю бародкай, шчупленькі Лука выгаворваў князю, што не ў адных святых Барыса ды Глеба з бельчицкага храма просяць ягоныя кметы ратнай удачы. Манахі высачылі, што ўначы людзі з дружыны таемна пераплываюць на чоўне раку і прабіраюцца на старое капішча каля Валовай азярыны, дзе яшчэ Рагвалодаў унук князь Ізяслай паліў паганскіх ідалаў. Ён, Валодша, пераказаў ігуменавы слова ваярам. Гаварыў сувора, угляджаючыся ў вочы, але шукаць вінаватых не стаў. Не той час, каб сварыцца з дружынаю. Відаць, сёй-той здагадваецца, што не прости паход збірае ён цяпер. Можа, таму і ходзяць на паклон да даўнейшых багоў. Дый сам грэшны, таксама таптаў сцежку да за-клятае азярыны. Хоць і даўно тое было, ды, пэўна, ведае ігумен пра грэх. Але не толькі таму чарнарызец так барадою трос. Князь сам сабе ўсміхнуўся. «Рысь стракатая ізвону, а чалавецы лукавыя знутры». Гэта нагадвае яму Лука, што дакляраваў адпісаць манастыру запалоцкі поплаў, а спраўдзіць не спяшаецца. Мала ім трох весяў смердамі. Цяпер не выкруцішся, трэба на ігуменаў гнеў, як на хвалі, алею выліць. З ім вадзіцца таксама не след, дасць Бог, будзе лепшая пара.

Князь пазваніў у званец, і ў два мігі на парозе вырас халоп з рукамыем заморскае работы. Скінуўшы апратку, Валодша залез у вялізную ліповую балею і з насалодам падставіў крутыя рамёны і ўсё вялікае, гарачае яшчэ цела пад сцюдзёны струмень з меднай вайчынае пашчы. Ён радаваўся вадзе і плялёхаўся, як малое дзіця.

— Глядзі, куды льеш! — нязносна, але зычна крыкнуў на халопа, і той з перапуду бухнуўся валадару ў ногі.

— Хрэсціцца раб Божы Мікола,— гундоса і нара-спеў, удаючы ігуменаў голас, прамовіў Валодша і вы-плюхнуў на саламянью халопаву галаву рэшту вады з рукамыя.

— Не гневайся, княжа...— цягнуў, лежачы ў лужыне, халоп.

— Калі гневаюся, не ваду лью,— памяркоўна сказаў князь.— Давай ручнік і накажы, каб шукалі Барыску. Няхай да мяне ў святліцу ідзе.

Хутка русявы прычесаны Барыска ўжо стаяў у дзвярах і церабіў крысо чырвонага капитанчыка. Было відаць, што і твар і руки малому вымылі кагадзе. Не выгрымаўшы дапытнага позірку шэрых бацькавых вачэй, хлопчык утупіўся ў маснічыну.

«Падрос Барыска, у плячах пачаў гэтай вясною шырэць. Ваяр расце»,— падумаў князь. Падумаў з цеплынёй, што заўсёды агортвала душу, калі быў з сынам, але ў голас сказаў строга:

— Нягожа, князь Барыс, вочы долу апускаць. Палацкія князі не ў зямлю, а ў неба глядзець мусяць. І не ў парозе іх месца. Хадзі бліжэй!

Барыска нясмела падышоў.

— Дзяк казаў, да навукі ты дужа здатны. Даўно па-глядзець збіраюся, чаму ён цябе навучыць паспей.

Княжыч заліўся чырванню, але пазіраў ужо без боязі.

— Ну-тку скажы, якое цяпер лета ад стварэння свету?

— Лета шэсць тысяч семсот дваццаць чацвёртае*, — як па пісанаму адмалацій Барыска.

«Славаю ці ганьбаю маёй застанецца яно ў летапісах?» — укалона князя раптоўная думка, але ён не даў ёй волі.

— А лічыць ці добра ўмееш? — працягваўся іспыт. — Ёсць у мяне пяць крэчатаў, а як выпушчу я іх, саб'е кожны па дзве белыя лебедзі. Колькі будзе лебедзяў?

— Два разы па пяць, а разам дзесяць, як пальцаў на руках, — не задумваючыся адказаў Барыска.

— Гожа.

Князь узяў з падваконца кнігу ў багатых абкладах, адплікнуў залачоную засцежку і прывычна знайшоў «Сказанне аб Індыйскім царстве», якое любіла першая жонка-нябожчыца.

— Чытай!

— «Царства маё такаво, — бойка пачаў Барыска. — Ісці на адну старану дзесяць месяцаў, а на другую няможна дайсі, бо саткнуліся там неба з зямлёю. Ёсць у мяне ў адной зямлі людзі немы, а ў другой зямлі людзі рагаты, а ў інай людзі трохногі, а іншы людзі дзевяці сажняў, іжэ суць валатове...»

— Лепа, — пахваліў князь. — А можа, на памяць за-цвердзіў, як малітвы, га? — Ён успомніў, як некалі, на пачатку вучэння, сам рабіў гэтак, каб байчэй атрымлівалася, калі бацька скажа пачытаць гасцям.

Княжыч закруціў галавой, і Валодша пашкадаваў, што скрыгудзіў сына, але, нахмарыўшы бровы, перагарнуў старонку і паказаў:

— Вось тут чытай.

— «Ёсць у маёй зямлі пеўні, на іх людзі ездзяць, — упэўнена разбіраючы ціллы, чытаў Барыска. — Ёсць у мяне птушка нагой, уе сабе гняздо на пятнаццаць дубоў. Ёсць у майм царстве птушка фінікс, звівае сабе гняздо на ноў месяц і прыносіць агню нябеснага і сама паліць гняздо сваё і сама тут згарает і ў тым попеле зараджаеца зноў і пер'ем абрастает, а плоду няма ад той птушкі, а жыве яна пяцьсот лет. — Ад старання на носе ў хлопчыка вы-ступілі расінкі поту. — А пасярод майго царства плыве рака Эдэм з раю, у той рацэ емлюць дарагія камні акінф, і самфір, і памфір, і ізмарагд, сардзік і аспід, цвёрд жэ і, які вугаль, гарыць...»

Барыска перавёй дых і, пэўна, таму, што ніводнага разу не збіўся, насмеліўся запытаць:

— Няўжо гэта праўда ўсё, тата?

— Багата дзіўнага, сыне, ёсьць на Божым свеце. А каторыя дзівосы і самі людзі вымыслі, каб пацеху з того мець. Склалі гэтую кнігу ў Грэках, а тлумачаная яна і перапісаная вучонымі мніхамі па ўказе нашай князёўны Прадславы Святаслаўны, у манастве найпадобнейшай Еўфрасінні. Казаў табе дзяк пра яе?

— Казаў. Помніць, як у святы град Ерусалім яе праводзілі. Чытаць далей?

— Чытай, чытай... — няуважліва адгукнуўся спахмурнелы раптам князь.

Хутка і яго Полацк правядзе. Ці паслухае ён пераможную ютрань у Сафіі? Еўфрасіння дадому не вярнулася. Можа, і ў ягонай кнізе лёсу тое ж запісана? А калі не вернецца, хто на полацкі пасад сядзе? За душу ўзяла крыўда невядома на каго. З першаю жонкай не было дзяцей, а сыны, што Бог даў са Звеніславаю, яшчэ ў такіх летах, што наперад не загадаеш. Барыску нядаўна толькі грамаце вучыць аддалі, а Глеб зусім малы, ад зямлі меч не адарве.

— «Ёсьць у мяне палата злата, а ў ёй ёсьць зярцала праведнае, стаіць на чатырох слупах златых. Хто зрыць у зярцала, той бачыць свае грахі, якія сатварыў ад маладосці. Блізка таго і другое зярцала, скляное...» — чытаў Барыска.

— Досьць, сыне, — адараўся ад нялёгkіх думак князь. — Бачу, недарма дзяк мой хлеб есць. А скажы, у ваярскай справе як паспей? З лука ці гожа б'еш?

— За дваццаць сажняў у маладую бярэзінку пацэлю. А меч Ратмір не дае.

— Чаму?

— Кажа, — збянтэжыўся Барыска, — пуп развяжацца.

— А што, не развяжацца? — засмяяўся князь, трасянуўшы шорсткімі русымі кудзерамі.

— Не! — цвёрда сказаў хлопчык.

— Ладна, загадаю, каб даваў табе меч.

— Тата, — зусім асмялеў Барыска, — а ці хутка мяне на вайну возьмеш?

У князя зашчымела сэрца. Усплыло на памяць, як самога бацька ўпершыню ўзяў у набег, як першы раз пачуў посвіст чужынскай стралы... Ён прыгарнуў малога да грудзей, правёў калянай даланёй па ядвабных синавых валасах. Дзве макаўкі ў Барыскі на галаве, як і ў яго самога. Кажуць, шчаслівы знак.

— Хутка, сыне. Чатыры леты засталося. Такі ўжо ў князёў крывіцкіх няпісаны закон: у трох гады сына на каня садзіць, у сем

аддаваць у навучанне грамаце, а як міне дванаццаць — можна княжыча і на вайну браць.

— Чатыры леты... — расчаравана працягнуў хлопчык. — Тады хоць у пацешнью вайну навучы, што з Віславусам гуляеш.

— Ну, на такую вайну табе ўжо можна. Калі хочаш, зараз і паваюем.

— Хачу! — успыхнулі ў княжыча вочы.

Валодша ўзяў з паліцы куфэрак са слановай косці і высыпаў на сталец дзве жмені жаўтлявых касцяных фігурак. Стальніца была не простая — папераменна выкла-дзеная кавалачкамі светлага і цёмнага дрэва.

— Вось гэта ратнік. — Князь паставіў на светлае поле першую прысадзістую фігурку ў шаломе і з барабанам у руках. — Ідзе ратнік на бітву адно ўперад, назад яму дарогі няма. — «Назад яму дарогі няма», — міжволі паўтарылася ў князевых думках. — А гэта ладдзя, мяно ёй таксама насада...

У святліцу зайшоў ваявода Віславус. Быў ён кругла-твары, з кароткай барадой і сінімі вачыма, яшчэ малады, але трymаўся паважна, не раўнуючы як пажылы баярын. З хвіліну ён чакаў, але князь так улёг у гульню, што не чуў ваяводавых кроکаў. Тады Віславус керхануў у кулак і, пакланіўшыся, загаварыў:

— Новыя паслы ад чудзі прыйшлі, княжа...

2

Тры вялікія стругі пад белымі ветразямі прысталі побач з дзядзінцам, акурат там, дзе Дзвіна прымае ў свае берагі павольную Палату. Наладаваныя футрам і воскам караблі прывялі віцебскія купцы, што ўпершыню пасля зімы кіраваліся воднымі шляхамі у Рыгу. Разам з імі сышоў на бераг рослы падхорцісты чалавек у свіце з грубага сукна. Два дні таму ён, не таргуючыся, заплаціў купцам паўгрыўні, каб давезлі да стольнага Полацка. На-зваўся аршанскім майстрам-лучніком Богушам. Едзе па навуку да полацкіх майстроў, бо чуў: іхня самастрэлы за сотню кроکаў прабіваюць нямецкую браню, нібы ту ю кляновую дошчачку.

Богуш прыгладзіў узбунтаваныя ветрам бялявымі валасы, тройчы перахрысціўся на сафійскія крыжы і рушыў па гразкім пасля ўчарашняга дажджу ўзвозе да торжышча. Гадоў аршанскі майстр меў за тры дзесяткі, ногі ў новых пасталах ступалі лёгка, а на плечуку на выслізганай да бліску кульбе вісела радняная кайстра.

На таргу ён купіў паддумянены пірог з заечынай і, памалу адкусваючы, прайшоўся паміж паўпустых у будны дзень прылаўкаў. Спыніўся каля дзеда, што гандляваў рыбаю, прыцмокнуў языком, кінуўшы вока на ля-шча, які не ўтаптаўся ў

драўлянае вядро. Падзівіўся на двухгаловых хвастатых звяроў, што шчэрлыіся з калчанаў. Прыслухаўся да размовы двух дружыннікаў у да-шчатых бронях* і адразу неяк наструніўся. Ваяры гаманілі, як учора на княжых борцях злавілі пчаладзёра.

— Прывялі таця ў церам,— апавядаду старэйшы векам дружыннік,— дык на калені заваліўся і якоча: «Памілуй, княжа, не ведаў я, што твой мёд краў!» А князь рабэ: «А хіба не ведаў ты, што мёд гэты не твой?»

Воі засмяяліся.

— І піўцом князь пачастуе, і слаўцом.

— А ці ведаеш, рабэ князь,— працягваў старэйшы,— што над тобой немцы ўчынілі б? Галавой — у лазьбенъ з мёдам, і пі, пакуль душа не адляціць.

Богуш на крок адступіў, але слухаць стаў яшчэ ўважней.

— Ага,— згадзіўся малодшы.— Чалавек з леціголы баяў. Рытary** ў іх борці адабралі, а пчалароў у мёдзе патапілі.

Неспадзейкі на торжышчы ўсчаўся крык. Усе, хто мог, рынулі да ракі. Прываўкі ўмомант апусцелі, каля свайго тавару засталіся адно ганчар з бондарам.

На беразе вірёўся вялікі збой гараджанаў. Тут былі і купцы, і рукамеслы людзі ў магерках, і манахі ў даўгіх чорных рызах. Наперадзе тырчалі чырвоныя баярскія шапкі з сабалінаю ірхой. Богуш, націскаючы плячом, пррабаўся наперад. Прый самай вадзе ляжалі двое мужчын з туга скручанымі скуранымі паскамі рукамі і нагамі: адзін — таўсматы і вілавокі, другі — драбнаваты і вастраносы, з ускудлачанай галавой. Апранахі на або-двух былі разадраныя і прыпаленыя.

Поруч з Богушам апынуўся той самы дзед, што прадаваў ляшча,— прыклыпаў са сваім вядром, з якога вытыркаў рыбін хвост.

— Што за людзі? — напаўголоса запытаўся аршанскі майстра.

Сусед аказаўся гаваркі.

— Нямчыны-выведнікі, у нядзелю злоўленыя. Таўсты на Ганчарным канцы ў студню зелле сыпаў. Хацелі яго з той студні напаіць, дык так зубы сцяў, што мячом не расціснеш. Тады сабачку валачашчаму тae вады далі. Сабачка і пажыў, як Дзвіну на чоўне пераплысці. А гэ-тага,— кіўнуў дзед на ўскудлачанага,— Няжыла з Запалоцкага пасада злавіў. На пастой да Няжылы папрасіўся, а ў сне па-свойму гергетаць пачаў. Пад жаркім жалезам абое прызналіся.

Богуш упіўся вачыма ў звязаных выведнікаў.

— А кажуць жа, у князя Валодшы вечны мір з Рыгай,— зноў загаварыў ён да дзеда.

— Мір,— пацвердзіў той.— Купцоў нямецкіх князь у крыўду не дае. Дружына іхні тавар вартуе. А выведнікаў наказана не літаваць.

— Пасаднік! Пасаднік!..— пранеслася па натоўпе, і людзі расступіліся, даючы дарогу чатыром цівунам і пасадніку ў вавёркавым футры.

Вастрносы кудлач, што дагэтуль ляжаў ціха, перакаціўся са спіны на бок, тварам да натоўпу, і тонкім пакутным голасам закрычаў:

— Людзюхны, ратуйце! Не нямчын я, людзюхны! Пятром мяне завуць. І бацька быў Пятро. Купец я з Друцка. Адстаў ад сваіх, хацеў на Вялікдзень у святую Сафію схадзіць. Жонцы і дзеткам хацеў пасвячонае ў Полацку яечка прывезці. Няжыла мяне апаіў і грошы забраў, а пасля нямчынам абвясціў!

Збой прыслухаўся і пацішэў.

— Пятро я. Хрыстом Богам прашу, не губіце бязвінную душу! — маліў вастрносы.

Богуш глядзеў на яго, і на твары ў аршанскаага лучніка не было шкадобы.

Але знайшліся ў грамадзе і жаласныя сэрцы.

— Можа, і праўда Пятро ён? — прамовіў нехта.

— На агнёвым роспышце прызнаў сябе нямчынам! — гучна сказаў да людзей пасаднік.

— Грэшны, не сцярпей пакуты,— зноў падаў голас кудлач.— Сам на сябе нагаварыў.

— Да князя паслаць! Няхай князь судзіць! — закрычалі ў натоўпе.

— Другі ў князя клопат. Перавозчык паслоў у Бельчыцы павёз. Можа, і нашай ён крыві,— пасаднік паказаў нагой у зялёным боце на вастрносага,— ды ўсё адно пераветнік. А пераветнікаў князь Валодша загадаў судзіць скора.

Збой незадаволена загудзеў.

— Пятро я! — адчайдушна заекатаў кудлач.— Крыж буду цалаваць, што Пятро!

У гэты момант нечакана загаварыў таўсматы выведнік. Ён сказаў толькі тры слова:

— Яго імя Готфрыд.

— Не верце яму, людзі! — у смяротным жаху заверашчаў кудлач.— Бога ў цябе няма, лацінец пракляты!

— У Дзвіну іх! — выгукнуў Богуш, і вакол таксама закрычалі: — У Дзвіну!

Пасаднік махнуў рукой. Цівуны забілі выведнікам раты анучамі і пацягнулі абодвух да чаўноў. У вострых вачах аршанскаага лучніка было змрочнае здаваленне. Грамада зноў загула, але ў гэтым гудзе

ўжо не было шкадавання. Людзі пабеглі па беразе вышэй, каб лепей бачыць.

— Далей адвозьце! — загадаў пасаднік.— А то вада спадзе, дык с...кі тырчаць будуць.

Чаўны хутка выйшлі на самую строму. Цівуны, на-дзеўшы выведнікам на шыі пудовыя камяні, асцярожна, каб не выкуліца самім, спіхнулі іх у каламутную імклі-вую ваду.

— Ні воўк ваўка, ні змяя змяю не губіць, а чалавек чалавека губіць і радасць з гэтага мае,— пачуў аршанскі майстра. Гаварыў, хрысцячыся дрыготкай рукой, падстаркаваты манах.

— Нядобра кажаш, мніх. Не да такога чыну словы,— сурова азваўся нехта.— Самі яны свае душы загубілі.

Збой ужо рассыпаўся, як па-над берагам разлёгся ўсцешаны жаночы крык:

— Глядзіце! Глядзіце!

На ўзвозе зарагаталі. Богушавы вусны таксама расцягнуліся ў міжвольнай усмешцы.

Хтосьці, відаць, нейкі весялун з княжых вотчын, што стаялі вышэй горада, пасадзіў на крыгу жарага, як агонь, пеўня. Крыгу несла па самым быстрaku, а небарака-певень на пацеху разявакам мітусіўся на сваім хісткім прыстанку і раз-пораз пачынаў махаць крыламі, нібы збіраўся пералацца на трывалае месца. Але да зямлі было не меней траціны палёту стралы. Жарага гарапашніка згледзелі і на чаўнах. Пад радаснае галёканне берага весляры павярнулі і ўзялі напярэймы крызе. Людзі не разыходзіліся, пакуль уратаванага пеўня не выпусцілі на траву.

Пасля гэтых прыгодаў Богушавы пасталы адмералі яшчэ не адно попрышча па драўляным насціле вузкіх вулак дзядзінцы, па Вялікім пасадзе і вакольным гора-дзе, дзе дамы стаялі трохі вальней, а ў блізкіх гародах ужо прабілі зямлю першыя стрэлкі цыбулі. Адвячоркам лучнік маліўся ў царкве за Чорным ручаём і паставіў свечку перад абразом Багародзіцы. А калі на горад апусцілася знобкае красавіцкае сутонне, Богуш, распытаўшы перад тым, дзе жыве каставпраў Даніла, пераехаў у ціхае Запалоцце і пастукаў у дзвёры моцнай хаты над Палатой. Пастукаў адмыслова: два разы гучна і тры — прыцішана.

3

Валодша адкінуў мяккую лісіную коўдру і сеў на краі шырокага ложа. Княгіня Звеніслава спала, звыкла пад-клаўшы пад шчаку далонь. Заснула залагоджаная, усцешаная, што сёння муж рана прыйшоў ад застоліцы.

Князю не спіцца, і, відаць, сон ягоны заблukaў недзе надоўга. Думна ў князевай галаве, неспакойна на сэрцы. Уваччу яшчэ стаіць гаворка з пасламі, у зацішнай пачывальні гучаць іхнія галасы: адрывісты і хрыпаты — чудскага старэйшыны і малады, звонкі — тлумача, маці якога была крывічанкаю.

— Наша неба не сіняе, як мора і азёры, а чорнае ад хаўтурных вогнішчаў. Крыжакі забілі столькі воінаў, што я ўжо не памятаю, хто жывы, а хто склаў галаву. Нашы жанчыны выплакалі вочы, а мужчынам ад частых трывзнаў мёд здаецца горкім, а піва салодкім.

Старэйшына гаворыць ціха, вялікія руکі супакойна ляжаць на каленях, але зялёныя вочы на парослым сівым шчаціннем твары гараць такою лютасцю, што нават ён, Валодша, які забраў сваім мячом жыццё не ў аднаго дзесятка ворагаў, не хацеў бы сустрэцца з гэтым чалавекам у сечы.

Першыя паслы з Чудской зямлі прыйшли ў Полацк на Вадохрышча, у самыя лютыя маразы, калі мядзведзь пераварочваецца ў берлагу на другі бок. На мірныя паселішчы эстаў наляцелі немцы з атрадамі перавернутых у новую веру ліваў. Мужчын забівалі на месцы, а жанчын, дзяцей і гавяду гналі ў Лівонію. Дзесяць дзён эсты адбіваліся ў замку, а на адзінаццаты, калі з абложнае вежы нямецкія латнікі з лукаў і прашчаў перабілі палову абаронцаў, мусілі скарыцца: пусцілі ў замак лацінскага святара і аддалі немцам у заложнікі сыноў сваіх старэйшын. Паслы прасілі полацкага князя ісці на Рыгу, а самі абяцалі паўстаць і цясніць вайной ліваў і летаў.

Новыя паслы скардзіліся, што суддзі, якіх шлюць немцы ў скораныя землі, дбаюць не пра справядлівасць, а пра сваё багацце. Эсты не хочуць плаціць дзесяціну, не хочуць карміць святароў і хадзіць з немцамі на вайну, каб потым цярпець помсту ад суседзяў. Чудзіны зноў прасілі ў Полацка падмогі. Ён, Валодша, прыняў іх ласкава, ад сваіх ранейшых слоў не адмаўляўся, але не гэтых паслоў ён чакаў, не гэтых.

На поўню наплыла хмара, і ў вакне князь бачыў толькі вогнішча з чорнымі постаянімі ваяроў са зменнай начной варты. Але ён ведаў, што вунь там, праваруч, падняты наnoch мост цераз роў, там і там — вялізныя, укананыя ў зямлю медныя катлы дзеля вару, які пальецца на галовы тым, хто адважыцца напасці на Бельчыцы. Харчу і вайсковых запасаў у складах хопіць хоць на два гады алогі. Ды ўсё гэта не магло развеяць нялёгкіх князевых дум.

Валодша прачыніў вакно, і ў пачывальню пацёк волкі начны халадок з лёгкім пахам дыму.

Трыццаць гадоў носіць ён гэтыя думы ў сабе, трывцаць гадоў яны падпільноўваюць яго, каб у адну з начэй зноў прыціснуць сэрца каменем-жарнавіком, і з кожным годам камень гэты робіцца

цяжэйши і цяжэйши. Але мудра пісана ў кнігах: «Хто, рабуючы чужое, буде на тым дом свой, той складае яго на лёдзе. Прыйдзе вясна, і сплыве дом за мора».

Неразумна ўсё жыщё вінаваціць сябе, але хіба забу-дзеш, што калісьці як драгіх гасцей прымаў людзей з чорнымі душамі, якія ў сэрцы сваім хацелі пагібелі і яму, і ўсёй Полацкай зямлі.

У тое ж лета, як ён сеў на полацкі пасад, у горад прыйшоў па Дзвіне разам з брэмэнскімі купцамі першы лацінскі манах. Быў ён у падшытай ветрам лапленай сутане і выгляд меў такі, быщам ніколі не еў уволю хлеба. У княжым хораме заморскі госць трymаўся цішэй за халопа, толькі бесперастанку маліўся і праз тлумача прасіў аднаго: дазволу прапаведаваць слова Божае ў падуладнай полацкаму князю зямлі ліваў.

Полацку здавён не надта рупіла, што яго даннікі моляща не ў цэрквах, а ў святых гаях і дубровах; іхня багі любілі мяса аленяў і тураў, а найлепшым пачастункам была ім кроў палонных чужынцаў. Але ён, Валодша, даў манаху згоду, бо полацкія купцы нашэпталі, што маюць добры гандаль у Брэмене і Любеку. Мала таго, на адвітанне ён адарыў ціхмянага госця кунамі і вавёрыщамі са сваіх кладовак.

Там, дзе Дзвіна сканчвае шлях да мора, манах па-ставіў царкву і пачаў хрысціць ліваў паводле лацінскага абряду. Увёўшы лівам у вушки, што хоча абараніць іх ад набегаў, ён прывёз нямецкіх муралёў і збудаваў замак. Хутка замак стаяў ужо і ў суседнім Гольме, а ціхмяны манах стаў біскупам. Даніна ў тую пару ішла ў Полацк яшчэ па-ранейшаму спраўна, як і дзвесце гадоў дагэтуль, аднак ён, князь, разумеў, што замкі бароняць не ліваў, а немцаў. Усё часцей ён думаў, што памыліўся і за памылку гэтую давядзеца плаціць вялікай крывёй.

Яго пабойванні спраўдзіліся скора. Стары біскуп памёр, а новы да полацкага князя ўжо не паехаў. Прыкрываючыся Божым словам, немцы сталі адбіраць у ліваў зямлю. Папа ў Рыме ўжо абвясціў адпушчэнне грахоў усім, хто нашые крыж і пойдзе служыць у біскупава войска на беразе Варажскага мора. Полацкія купцы прывезлі навіну, што папа і нямецкі кесар прыраўнялі паход у Лівонію да крыжовых паходаў у Палесцінскую зямлю. Праўда, новому біскупу сонца свяціла тут нядоўга. У бітве спалоханы конь занёс яго ў гушчу ліваў; двое схапілі ненавіднага крыжака за рукі, а трэці працяў яго дзідай. Ён, Валодша, дагэтуль памятае імя гэтага трэцяга — Імаўт. Выведенікі данеслі, што пасля смерці біскупа лівы доўга мыліся ў лазнях, змываючы там, а потым у дзвінскіх водах лацінскае хрышчэнне. Яны пілі хмельны мёд, зрывалі з дрэў укрыжаванні і пускалі іх на плытках у мора. Але ён прыняў гэтыя навіны без вялікай радасці, бо ведаў, што рыцары вернуцца.

І яны вярнуліся, і з году ў год іхнія караблі падымаліся па Дзвіне ўсё вышэй і вышэй і ўжо даходзілі да падуладных яму, Валодшу, гарадоў Куканоса і Герцыкі, дзе сядзелі крывіцкія князі...

Знадворку, недзе за бліzkай сцяной цёмнага бору, за-вухаў пугач. Князь перахрысціўся на абрэз з кволым агень-чыкам лампадкі. Пугач падаў голас акурат тады, калі ён падумаў пра біскупа Альберта. Валодша раптам зразумеў, што яны падобныя: рыжскі валадар і гэтая вушастая птушка з такой самаю, як у Альберта, круглай галавой і вялікімі слепаватымі вачыма. Князю зрабілася ніякавата, яму здалося, што загадковае начное стварэнне можа невідочна заляцець у пачывальню і падслухаць яго пакрыёмыя думкі. Ён мімаволі ўспомніў аб кметах, што гэтаю парой за пяць пералётаў стралы адсюль стаяць варту пад старым дубам у лесе і ў прыдзвінскіх зарас-ніках алешицку. Там выходзяць наверх лёхі, што пачынаюцца з княжага двара: адна — якраз пад ягонаю пачывальніяй, другая — у малой мядушы.

Пугач зарагатаў зноў, і князь зачыніў вакно на за-шчапку, адразу адчуўшы на душы палёгку.

Не, ён не баяўся Альберта. Зараз ён хацеў засцерагчыся ад тых таемных сіл, што ўладараць у глухую начную часіну і могуць умяшацца ў любую чалавечую справу. Што да рыжскага біскупа, дык Валодша ведаў: далей ім двум на берагах Дзвіны не жыць. Застанецца нехта адзін: або ён, вялікі князь полацкі, або гэты пугач з чалавечым ablіччам.

Валодша думae пра біскупа так даўно і так шмат, што часта ў яго з'яўляецца дзіўнае і, відаць, грахоўнае жаданне хоць на дзень, на гадзіну самому стаць Альбертам, атрымаць ягоныя розум і сэрца. Тады ён здолеў бы вызnaць гэтую душу, уведаў бы, што біскуп мысліць пра яго, полацкага караля Вальдэмара*.

Няўжо рыжскі пугач смяяцца з яго? Так, смяяцца ёсьць з чаго. Дагэтуль амаль заўсёды выйграваў ён, Альберт. Але біскуп ніколі не мог лічыць сябе поўным пераможцам. Нават тады, пад Гольмам, у дзень ганьбы полацкага войска.

І цяпер, праз дзесяць гадоў, князь не можа прыгадваць той паход спакойна. Аднекуль з глыбіні падымаетца і туманіць розум цёмная хmara лютасці, ад якой самі собой сіскаюцца кулакі.

Ён ізноў бачыць непрыступныя шэрыя вежы Гольма. Лучнікі з полацкага войска не даюць немцам і носа вы-ткнуць з-за каменных зубцоў. Першая страла яшчэ не сустрэлася з зямлёй і варожым панцырам, а наўздангон кожны лучнік паспявае паслаць яшчэ тры. Але немцы паставілі балісты і пачалі кідаць на табар абложнікаў камяні і цяжкія бёрны. Тады ён загадаў адказаць тым самым. Палоннаму рыцару абыцалі жыщё, калі навучыць рабіць балісту.

Як абложнікі выцягнулі з лесу свае балісты, у Гольме стала так ціха, нібы ўсім немцам заняло мову. Аднак палаchanе радаваліся рана. Здаецца, усё было як належыць — і даўгія асверы, і цяжкія супрацьвагі, і трывалыя кашы, куды кладуць камяні,— але калі ратнікі напялі вяроўкі і разам стрэлілі з усіх пяці балістай, двухпудовыя камлыгі паляцелі не цераз замкавыя сцены, а ў другі бок, акурат туды, дзе стаяла гатовае да прыступу полацкае войска. Пятнаццаць ваяроў былі забітыя на месцы, а тут яшчэ каменны град пасыпаўся з замка, брама расчынілася, і немцы пайшли на вылаз. Ён, князь, даў знак адысці, і тае ж хвілі з неба гахнуў камень і забіў пад ім каня. Войска кінулася да выратавальнага лесу. Рыцары несліся на яго з думкаю, што кароль Вальдэмар ужо ў іх у руках, а ён стаяў з аголеным мячом і рыхтаваўся як найдараражэй аддаць жыщё. Але малады дружыннік Віславус на скаку павярнуў сваю буланую кабылу і, падляцеўши да яго, цяжкой дзідаю выбіў з сядла пярэдняга рыцара. Буланка вынесла іх абодвух з-пад стрэл, і невядома, ці зрабіўся б Віславус ваяводам, каб не тая ягоная адвага.

Назаўтра ганцы ад ліваў паведамілі, што на моры паказаліся караблі, і ён зняў аблогу. Так закончыўся той паход, аднак і тады рыжскі біскуп не перамог.

І ён не пераможа ніколі.

Хай, прыйшоўши на падмогу Куканосу, ён застаў на месцы горада адны галавешкі, бо князь Вячка пасля лютай сечы з крыжакамі мусіў падпаліць сваю дзедзіну ды ісці з дружынаю ў свет. Хай ездзіў на паклон у Рыгу Усевалад з Герцыкі. Хай ужо не ідзе ў Полацк даніна ад ліваў і летаў. Ён загадаў сваім вірнікам і мечнікам, радовічам і пад'язным не мець літасці да смердаў. Хто бунтуе — або галаву з плячэй, або ланцуг у вязніцы на княжым двары. Ад восеніскага Юр'я сядзяць там сем смердаў з Чорнай Лужы, што хавалі ў лесе хлеб. Баярын Міхайла зачыніў перад вірнікамі вароты, думаў адседзецца за дубовымі вотчыннымі сценамі. Цяпер гриміць ланцугом у порубе. И так будзе з кожным, хто пойдзе супраць ягонай волі, таму што не павінны пусцець збройні, свірны і мядущы ў Бельчыцах.

Ён, князь Валодша, з роду Рагвалодавічаў, не пусціў і не пусціць немцаў на крывіцкія землі. Не пусціць, пакуль за ягонымі плячыма веча, а яно стаіць за яго ўжо трыццаць летаў і будзе стаяць, пакуль жывы. И баяры, і полацкі епіскап не пойдуць супраць, бо цяпер гораду і княству трэба моцны абаронца.

Неспадзянана яму прыгадаліся дзвінскія парогі вышэй Віцебска, што цягнуцца на некалькі попрышчаў. Раку перагарадзілі там вялізныя каменныя валы, але яна, не могучы пераплаваць іх, не здаецца, паволі падымаецца на вал, абрываеца ўніз, творачы

вадаспад, і зноў б'е ў камень, зацята точыць яго і ўсё ж праразае сабе вузкі ды глыбокі ход скроль парог і ляціць з шалёнай хуткасцю, неўтаймоўна і пераможна. Гэтае змаганне ракі і парогаў, што назаўсёды запала яму ў памяць, цяпер, у бяссонную ноч, прынесла нейкую палёгку.

За біскупам — кесар, папа, нямецкія гарады, але за ім, князем Валодшам, зямля яго прадзедаў. За ім — купцы і рукамеслы люд, за ім — цёмныя смерды з вотчын і глухіх весяў. За ім — пастаўленая вялікім князем Уся-славам Сафія і кніжная мудрасць, сабраная ў манастырах і цэрквях. Калі б чужынцы прыйшлі ў полацкія храмы, калі б яны пачалі паліць кнігі і на свой капыл выпраўляць летапісы, продкі ўсталі б са сваіх магіл і ўзбунтавалася б сама зямля. Праўда — за ім, князем, а не за крыжакамі.

Рогат пугача пачуўся ўжо зусім блізка, але гэтым разам Валодша не перахрысціўся.

Хутка паплынуць уніз па рацэ полацкія стругі. У ягонай вотчыне за Барысавым каменем стаяць дзесяць ба-лістаў, таемна зробленых на ўзор тых, што князь Вячка некалі адбіў у крыжакоў і прыслал ў Полацк. Цяпер камяні не паляяцца ў сваіх. І войска ў яго будзе не такое, як калісьці.

Яшчэ ў студзені, пасля першых чудскіх паслоў, ён на радзе з Віславусам і трывма самымі вернымі баярамі наважыў збіраць сілу. Па езджых дарогах і звярыных сцежках ён адправіў пасланцоў у літоўскія лясы, дзе гараша знічы на капішчах Пяркуна, да земіголы і ў балотную краіну кураў, якія ідуць на бітву, закрыўшыся белымі шчытамі, і адсякаюць сваім параненым галовы, каб па-збавіць іх ад пакутаў. Ён паслаў людзей да дручанаў і лагажан, у Менск і Віцебск...

У Смаленск паслы не паехалі. Смаленскі князь сам глядзіць, каб адараўцаў кавалак ад Полацкай зямлі, ад сваіх братоў-крывічоў. Добра, калі ў спіну не ўдарыць. Затое ён, князь Валодша, моцна спадзяваўся на паўночных суседзяў. У Ноўгарад і Пскоў павёз пісаныя ім граматы сам Віславус. Ваяводзе было наказана, калі прычыніцца ў дарозе якое ліха, памерці, а лісты ў чужыя руکі не аддаць.

Не з лёгкай душой, а заціснуўшы гонар у кулак, пісаў ён тыя граматы. Наўгародцам і пскавічам нямецкія замкі на Дзвіне выгадныя: больш купцоў едзе да мора сухаземнымі шляхамі праз іхня княствы. Пскоўскія ратнікі нават хадзілі купна з немцамі вайной на эстаў. Праўда, калі пскоўскі князь Уладзімір Мсі́славіч апаганіў свой род, выдаўшы дачку за брата рыжскага біскупа, веча выгнала яго з горада разам з дружынай. Чатыры леты таму біскуп узяў швагра на перамовы з палачанамі і пачаў змушаць яго, вялікага князя полацкага, адмовіцца ад ліўскай даніны. І тады, калі

ён павёў свае палкі на крыжакоў, Уладзімір Мсцілавіч пскоўскі стаў з дружынаю ў нямецкі строй. Адзінае, што ён, Валодша, вытаргаваў тады для Полацка,— вольны праезд купцам па Дзвіне.

І ўсё ж склаў ён тыя граматы, а апроч пісанага загадаў Віславусу перадаць суседзям, што нядоўга будуць багацець ад сваіх выгодаў. Рыцары паставяць на калені чудзь і пойдуць на рускія землі. Прыспеў час забыць старыя крыўды і стаяць за свае рубяжы плячо ў плячо. Іначай палягуць паасобку, як дружына князя Ігара ў палавецкім стэпе. А выступаць трэба цяпер, калі рыжскі біскуп Альберт паехаў да папы і кесара разбіраць спрэчкі з мечаносцамі.

Валодша ўсміхнуўся, павесялеў. Ён разумны, біскуп. Кожны раз, як едзе ў Нямеччыну, ён набірае себе не толькі рыцараў, але і майстроў, каб глыбей пусціць карані ў чужую зямлю. Нядаўна ён дазволіў лівам замест дзесяціны плаціцы меру збожжа з аднаго каня. Цяпер лівы не паўстануць. Біскуп вельмі разумны, ды здаралася аступацца і рыжскому пугачу. Відаць, не раз гатовы быў кусаць сябе за локці, што заснаваў ордэн. Войска Альберта служыла яму толькі ад лета да лета, а потым, заробіўшы адпушчэнне грахоў і ў жадобу парабаваўшы, крыжакі вярталіся на караблях дадому. Ён думаў, ордэн памножыць ягоную моц. Але браты-рыцары, увабраўшыся ў сілу, зрабіліся не памагатымі, а заклятымі ворагамі. Не першы год біскуп і ордэн грызуцца, як злыя сабакі за смачную костку. Некалі Альберт даваў ім траціну заваяванай зямлі, а цяпер ужо мечаносцы дакляруюць яму гэтую траціну, дый то на словах. Пакуль не замірліся, пакуль няміласцівы да біскупа папа ў Рыме, і трэба біць псоў.

І аб тым загадаў ён Віславусу сказаць у Ноўгарадзе і Пскове, што не сёння, дык заўтра можа прыйсці на берагі Варажскага мора новы вораг. Вугорскі кароль пусціў на свае землі рыцараў-тэўтонаў, што дагэтуль ваявалі з сарацынамі. Полацкія князі здавён маюць сярод купцоў верных людзей, якім наказана ў падарожжах дбаць не толькі аб добрым гандлі, але мець вушки і вочы дзеля сілы і прышласці роднага гнязда. Летась купец Васіль прывёз вестку, што ляшскія князі просяць у тэўтонаў падмогі супроць прусаў...

Поўня скацілася з неба, дзесяці далёка за лесам пачынала разгарацца вогнішча дзянніцы. Каб адпрэчыць бяссонне, князь паклаў у галовах вялікі, з Барыскаў кулачок, кавалак бурштыну і зноў прылёг. Але сну па-ранейшаму не было ні ў адным воку.

Нібы роднага сына чакаў ён тады Віславуса з адказам, цешыўся надзеяю, што адъідзе ў мінулае задаўненая варажнечка. У смелых думках бачыў, як будзе сватаць за Барыску дачку наўгародскага князя. Тады Полацк і Ноўгарад стаялі б на сваіх межах непарушна.

Ваявода вярнуўся праз месяц. Прыехаў сярод ночы, схуднелы, цёмны тварам, з памарожанымі шчокамі. «Невясёлья весткі, княжа». — «Кажы! — загадаў ён.— Лепей злое чуці, чым злое мовіці».

Наўгародцы, распавёў Віславус, крычалі на вечы, што пойдуць ваяваць немцаў, калі Полацк прышло назад званы, што Усяслаў Чарадзей з іхняй Сафіі зняў і на сваю павесіў. Пскавічы таксама ўспомнілі, як іх Усяслававы палкі палілі. Як быццам Полацку няма чаго згадаць! Хіба пскоўская дружына не пускала дымам полацкія воласці? Хіба не прыходзіў Уладзімір наўгародскі з хаўруsnікамі сілай браць за сябе Рагнеду? Не мёд на іхнім вяселлі ліўся, а Рагвалодава кроў. Пасля таго і разгарэлася варажнеча на дзвесце з лішнім летаў. Можа, і папусціўся б ён, адаслаў назад званы, але ж нічога добра гэтага не выйдзе. Адно што пасмяюцца ў Ноўгарадзе, маўляў, дазвання растрос Полацк славу сваю і гонар.

Давідна сядзелі яны з Віславусам у ту ю зімовую ноч за сталом і цяжка маўчалі. Ён піў чару за чарай, і здавалася, п'е не віно, а чорную лютасць. Не стрымаўся — выхапіў меч і, секануўшы па карчазе, распалавініў стол. Віславус спалатнеў, але не зварухнуўся, толькі ціха прамовіў: «Паберажы, княжа, дужасць на лацінцаў...»

Ён, Валодша, ужо даўно зразумеў: каб адолець біскупу, мала адной сілы. Ён стаў асцярожны. Калі маеш справу з Рыгаю, хітрасць — не загана. Ён добра памятае, як колькі гадоў таму нямецкія паслы выведалі ягоныя задумы і таемна паслалі біскупу вестку аб зборах полацкага князя ў паход. Рыцары, што меліся адплываць за мора, засталіся ў Рызе. Ён так і не дазнаўся, каго з полацкіх моцных мужоў падкупілі немцы. Часта думаў пра баярына Іллю, прыкмячаў, як той адводзіць вочы, тоячы нешта сваё. І хоць ніхто не бачыў немцаў на баярскім двары, неяк на паляванні князеў лоўчы спудлаваў і булатная страла ўпілася не ў загрывак вайку, а ў Іллёў гарляк.

Пра новы паход ведаюць пяць чалавек, а ўвесь Полацк гаворыць, што князь пойдзе ў набег на бязбожных літоўцаў. Хай мянцяць языкі — літоўскім князям-кунігасам не горай, чым яму, вядома, што гэта будзе за набег. Літоўцы ўмеюць тримаць язык за зубамі. А да немцаў ён цяпер зыгчлівы. Летась біскуп не выпусціў з Рыгі палачанаў за тое, што ў Полацку купец Міна прадаў нямчыну тры беркаўцы паганага воску. Быў той воск са смалою ды яшчэ, дзеля большае вагі, стоплены з камяніямі. Ён, князь, як і належала па мірнай дамове, судзіў Міну і змусіў вярнуць усю выручку. Строга пакараў і купца Алексу, што падфарбоўваў ды падстрыгаў футра. Пра ўсё гэта напісаў біскупу і ўадначас прасіў судзіць рижаніна, які ў Полацку гандляваў соллю напалам з пяском, і рыцара, што набраў у крывіцкіх купцоў тавару на трывіцу залатых, а заплаціў пятнаццаць, нахабна сказаўшы, што замест астатніх грошай

пакідае купцам іхнія жыщі. Біскуп адказ прыслаў скора, дзякаваў за суд, аднак пра свайго купца-шылахвоста і пра рыцара маўчай, нібы тых і на свеце ніколі не было.

Чатыры гады, як у іх вечны мір. Не, рыжскі пугач не верышь, што ён, Валодша, скарыўся. Альберт, пэўна ж, разумее, што ён проста хоча выйграць час, і таму ад-кладваць паход не выпадае. Вечны мір... Учора ў Дзвіне ўтапілі двух выведнікаў-нямчынаў. Адзін труціў ваду, якую п'юць палаchanе. Калі б біскуп мог, ён бы атруціў, відаць, усю Дзвіну каля Полацка. А пра другога нямчына казалі, што той, можа, і не нямчын зусім, бо перад смерцю называў сябе Пятром з Друцка і бажыўся, што невінаваты. Калі так, няхай прыме яго бязвінную душу неба.

Гаслі апошнія, самыя яркія зоркі.

Не па сваёй волі нараджаецца чалавек, лежачы без сну, думаў князь. Але, калі прыйшоў ужо на свет, мусіць зразумець свой лёс і заўжды трymацца той невідочнай стралы, што ляціць праз дні і гады, пазначаючи кожнаму ягоны шлях. Ляціць, пакуль не ўпадзе долу. Тады застанецца толькі памяць аб чалавеку. Аб адным — на год, аб другім — на векі вечныя. Але ён згодны адмовіцца ад гэтае памяці, толькі б спраўдзілася задуманае.

Смерду трэба карміць гаспадара. Еўфрасіння жыла, каб сеяць зерне кніжнае навукі. А ён прыйшоў абараніць Полацкую зямлю. Настане парá, і крыжакі зломяць свой хрыбет.

Неўпрыкмет для сябе князь прамовіў астатнія слова ўголос.

Над борам падымаўся пунсовы сонечны шчыт.

4

Нізкія дзвёры з рыпеннем павярнуліся на «пятцы» і зачыніліся. Немалады, каратканогі і шырокі ў целе кастапраў Даніла адступіў на два крокі і ў цъмяным святле каганца глядзеў на госця. На шырокім насатым твары была насцярожанаасць.

Богуш абвёў позіркам хату. Справа ад дзвярэй стаяла гліняная печ і было заторкнутае валаковае вакенца. За печчу — палаці і нары. Уздоўж другой сцяны цягнулася лава, з якой свяціў зялёнымі вачымі кот. У хаце было цёпла і чыста. Па-ранейшаму нішкам Богуш выцягнуў з запазухі і падаў Данілу нешта загорнутае ў ануручку. Гаспадар падышоў да каганца на прыпеку. У анучцы была каменная плітка з выяваю аленя і няроўна адбітым краем.

Таксама моўчкі Даніла скінуў на лаву чорны кажух і пацягнуў за цвік, на якім вісела апранаха. Са сцяны лёгка выйшаў урэзак бервяна. Памацаўшы ў схоўцы рукой, кас-тапраў зноў наблізіўся да святла. На Данілавай далоні побач з пліткаю ляжаў адбіты вугалок.

Ён прысунуў яго ўсутьч, і да аленевай галавы прыраслі галінастыя рогі.

— Gott mit uns!* — ціха загаварыў Богуш.

— Gott mit uns! — як рэха азваўся гаспадар.

— Наш айцец біскуп Альберт шле табе сваё блаславенне, Дзітрых.

У Рызе памятаюць пра цябе. Калі мы прывядзём схізматаў да праўдзівай веры...— На дварэ забрахаў сабака, і госць асекся.

— Я не ведаю твойго імя...— сказаў лекар, калі сабака суняўся.

— Ты не зробіш вялікай памылкі, калі будзеш называць мяне братам Тэадорыхам.

— Я думаю, ты прыйшоў не з пустымі рукамі, брат Тэадорых? — унікліва запытаўся кастапраў.

Госць павесіў на канявы слуп кайстру і зняў світку. Паверх палатнянай кашулі на ім была кальчужная безрукаўка.

— Паговорым пра гэта пасля,— сказаў ён.— Я галодны.

Лекар паставіў на стол ёмісты збан і спод з вэнджаным вепручыным кумпяком. Госць памаліўся, асушыў вялікую шкляніцу і стаў прагна есці, адкройваючы нажом і адпраўляючы ў рот ніштаватыя кусы вяндліны. Кастапраў не еў, але піў упоравень з госцем, пакідаючы на густой барадзе кроплі піва. Здаволіўшыся, Тэадорых адсунуў спод і павёў гамонку далей.

— Перад ад'ездам у Рым айцец біскуп маліўся за здароўе полацкага караля Вальдэмара. Мы чулі, ты добра лекаваў яго...

Кастапраў закруціўся, нібы сеў на гарачае.

— Увесень кароль быў на ловах, і на яго выскачыў парапены дзік. Кароль пашкодзіў руку. Я управіў костку і зашыў рану ядвабнымі ніткамі. Да Калядаў кароль забыўся, што ў яго была рана. Ён шчодра заплаціў. Скажы, брат Тэадорых, я кепска зрабіў, што хутка вылечыў караля?

— Табою кіраваў сам Бог. Цяпер цябе часта клічуць у Бельчыцы?

Супакоены лекар падліў у шкляніцы піва.

— Бельчыцкі зялейнік добра лечыць травамі, але ніхто ў Полацку не ўмее так, як Дзітрых, упраўляць косці,— з гонарам сказаў ён.

— Не забывай, што сваё ўменне ты атрымаў ад Господа.— Тэадорых крыху памарудзіў і, глянуўшы каста-праву проста ў вочы, дадаў: — І Гасподзь пажадаў, каб ты лячыў караля зноў.

— Цяпер ён здаровы, як тур. Бог...— лекар папярхнуўся,— д'ябал даў яму сілы столькі, што хопіць на нас дваіх.

Госць засміяўся.

— Біскуп казаў мне, што ты тугадум. Цяпер ты па-вінен вылечыць караля назаўсёды.

У цёмных вачах гаспадара мільгануўся спалох.

— Ужо трышаць гадоў полацкі кароль як бяльмо на нашым воку.— Тэадорых нахіліўся над сталом да лека-ра.— Ён не толькі

неблагі ваяр. Ён стаў неблагім па-літыкам. Сёння на рынку і на вуліцах я чую, як пра яго гаварылі з боязью і павагай. Але самае страшнае не гэта. Айцу біскупу ў дзень святога Пятра быў сон. Апостал з'явіўся перад ім і мовіў: «Я адкрыю табе вочы, і ты ўбачыш тое, што ўжо даўно мусіў убачыць». Апостал правёў далоняй па ягоным твары, і святы айцец убачыў, як Вельзевул у абліччы Сына чалавечага кла-дзе ў руку каралю Вальдэмару меч, і пачуў, як ён грамавым голасам гаворыць: «Я выбраў цябе, каб ты па-збавіў гэтую зямлю ад Хрыстовых слуг». Тады Вальдэмар укленчыў перад ім і сказаў: «Верую ў сілу тваю, Божа».

Госць і гаспадар перажагналіся, адпрэчваючы служак д'ябла, якія маглі быць недзе побач.

— Нашы перамогі не павінны туманіць нам галаву. Вальдэмар паверыў, што яму наканавана не пусціць у Полацкую краіну праудзівае слова Божае. Ён сам асудзіў сябе на смерць. Я прыйшоў, каб абарваць чорную нітку ягонага жыцця.

З гэтымі словамі Тэадорых узяў сваю кульбу, крутануў яе пасярэдзіне, і кульба разышлася надвое. У руцэ ў госця апынуўся маленькі бутлік з крупчастым белым парашком.

— Адно каліва гэтых лекаў,— ён страсянуў бутлік,— вылечыць карала ад усіх быльх і будучых хваробаў.

Лекар загаварыў пасля цяглага маўчання:

— Дзітрых прости чалавек, але ён бачыць, што Бог сапраўды хоча гэтага. У каралеўскай вязніцы сядзіць баярын Міхайла. Міхайлаў сын выракся бацькі і служыць у Вальдэмара чашнікам. У ягоных руках усе вінныя скляпы і мядушы. У душы Міхайлаў сын ненавідзіць карала і хоча вярнуць бацькаву вотчыну...

Твар госця асвятліла змрочная радасць.

— Вось гэта ўмацуе ягоную няневісць.— Ён дастаў з кайстры важкую торбачку і высыпаў на стол залатыя манеты.

— Я сказаў не ўсё. Баярскі сын не асмеліцца падняць руку на князя. Але калі б...

— Калі б што? — нецярпліва выгукнуў Тэадорых.

— Калі б ягоны бацька памёр... Дзітрых думае, тады баярскі сын адважыцца.

— Няхай баярын памрэ,— сказаў госць.

— Дзітрых будзе гаварыць з чалавекам, які носіць Міхайлу хлеб і ваду...

— Не шкадуй золата. Ты атрымаеш удвая больш.— Госць кіўнуў на рассыпаныя на стальніцы манеты.

— Я і цяпер сказаў не ўсё.

Тэадорых здзіўлена і зласліва падняў бровы.

— Дзітрых не такі вучоны чалавек, як ты, і не ўмее гаварыць так складна. Але ён думае, што трэба пачакаць. Кароль Вальдэмар

збіраеца ваяваць з літоўскімі паганцамі. Мы вылечым караля, калі ён вернецца. Літоўцы таксама ворагі Рыгі.

Вусны ў Тэадорыха скрывіла пагардлівая ўсмешка.

— І ты паверыў у гэтую казку для немаўлятаў. Кароль Вальдэмар таемна пасылаў да літоўцаў сваіх ганцоў. Мо твая галава думае, ён хацеў папярэдзіць, каб чакалі ў госці? Га-га-га... Кароль даўно прагне ісці на Рыгу. Ледзь не кожны дзень ён прымае нейкіх паслоў. Богу дагодна адправіць яго ў пекла цяпер. Адно скажы баярскому сыну, што атруту трэба даць у дзень выходу ў паход. Не раней.

Лекар глядзеў на госця прысаромлена, але непаразумела.

— Ты ўпраўляеш косці лепей, чым варушыш сваімі старымі мазгамі. Калі кароль памрэ ў гэты дзень, мы зможем абвясціць усяму свету, што сам Усявышні пакараў яго за злачынства, задуманае супраць царквы. І гэта будзе праўда, бо ўсе мы ў руцэ Гасподняй. Храніст біскупа Генрых пакіне памяць пра гэта людзям, што будуць жыць тут праз стагоддзі, калі ўвесь гэты край даўно будзе нашым.

Вочы ў начнога госця апантана гарэлі.

— А зараз памолімся, каб не забывала нас у наших пачынаннях Дзева Марыя.

Тэадорых апусціўся на калені. З апаскаю паглядаючы на госця, лекар укленчыў побач.

5

А трэцій гадзіне ад усходу сонца Валодша і ваявода Віславус прымалі ў княжай палаце паслоў з Герцыкі.

Колькі гадоў таму, здабыўшы бліжэйшы ад Рыгі Куканос, біскуп Альберт на чале вялікага войска падступіў да Герцыкі, дзе сядзеў Усевалад з роду Рагвалодавічаў. Крыжакі прыйшли помсціць за вернасць Полацку, за тое, што Усеваладава дружына няраз шкуматала Лівонію. У набегі князь хадзіў зазвычай разам з літоўцамі, бо іхні магутны кунігас Даўгерут даводзіўся яму цесцем. У Рызе ваяўнічага памежнага князя пабойваліся, а Герцыка ды Полацк любілі яго — не толькі за адвагу ў бітве, але і за часты шанунак, за тое, што свяціла яму з неба шчаслівая зорка.

То ягоныя ваяры знянацку з'явіліся пад самымі рыжскі-мі мурамі, захопіць гарадскі статак і двух лацінскіх святароў у прыдачу і беспакарана вернуцца ў свой удзел. То, надзеўшы нямецкія панцыры, без бою ўвойдуць у замак і палоніць тузін рыцараў і самога комтура. То як быццам ні з чога ні з якага загарацца сярод ночы нямецкія караблі ў завані...

Відаць, і тады Усевалад верыў у сваю шчаслівую зорку, бо не зачыніўся ў замку, каб трываць аблогу, а вырашыў біцца ў полі. Аднак людзей у Альберта было болей, а паміж Усеваладавых вояў не кожны нават меў кальчугу. Разы са два герцыкскія ратнікі наляцелі на немцаў, ды адпалі, як выжлы ад мядзведзя, і кінуліся бегчы назад да брамы. Услед за імі крыжакі ўварваліся ў горад і пачалі сеяць смерць. Праўда, князь з дружынаю і многімі мужамі прабіўся да стругаў і ўратаваўся за Дзвіной, але жанкі і дзеці трапілі ў палон. Два дні крыжакі рабавалі Герцыку, выганялі з хлявоў худобу, зносілі да княжага хорама золата, срэбра і пурпур. На трэці дзень, утапіўшы царкоўныя званы і пасекшы мячамі абразы, немцы падпалі горад і берагам пагналі палон у Рыгу. Прывязаная да калёсаў са скарбам, басанож ішла разам з усімі і проставалаосая Усеваладава жонка Альдана з дачкою на руках.

У чоўне-аднадрэўцы пераплыў раку адпушчаны палонны. Усевалад, ашчаперыўшы голаў, сядзеў на краі берагавога ўрвішча і моўчкі гайдаўся з боку ў бок. Пу-шchanік перадаў слова біскупа Альберта. Калі князь хоча вярнуць жонку з дзіцем і палон, няхай адзін едзе ў Рыгу. Усевалад кінуўся на вестуна з мячом, ледзьве не ўчыніў-шы смертазабойства.

Але лютага каня вуздэчка стрымае, а хуткі гнеў разумам утаймуецца. Праз сядміцу князь паехаў у варожае кубло. Перад рыцарамі, клірыкамі і купцамі ён назваў Альберта бацькам і перадаў яму Герцыку з зямлёй і вотчынамі, паабяцаўшы быць верным лацінскай царкве і не хадзіць з літоўцамі ў набеі. Зняважаны Усевалад ішоў адбudoўваць горад з палонам і трyma прынятymі ад біскупа чужынскімі сцягамі.

Князь Валодша будзе гэта памятаць давеку. Таму і гаворку з людзьмі з Герцыкі пачаў сувора, хоць у душы і хаваў радасць. Яго цешыла, што не памыліўся, калі не адправіў сваіх паслоў да Усевалада. Валодша быў пэўны, што герцыкскі ўладар дачуеца пра паход ад літоўцаў і рана ці позна, наступіўшы на горла ўласнай гордасці, адзавецца сам. Князь ведаў: хай сабе і схіліў Усевалад шыю перад рыжскім пугачом, але ніколі ён не паставіць дружыну ў варожы строй, не ўчыніць крывіцкім мячам такой нязбыўнай ганьбы.

У княжую палату, дзе ў вясёлыя вечары збіралася бяседа на сто чараў, зазірала сонца. Яно запальвала жаркім агнём медныя бляхі на каваных шчытах, што віселі па сценах, чаргуючыся з раскідзістымі рагамі аленяў і ласёў. Адсюль, з другога паверха, была відаць мураваная царква пад свінцовым крыштцём і выцягнутыя ўсцяж частаколу дахі жылых клецяў, на якіх пад час аблогі стаялі абаронцы. Сям-там на дахах зелянёй мох, а на ўгрэве

паспела распусціца залацістая багатка. І ад прыходу паслоў, і ад такой яснай раніцы князь чуў сябе надзіва ўпэўненым і дужым.

— Ну, распавядайце, ці добра жывеца пад нагой у біскупа,— пачаў Валодша. На ім ладна сядзела сіняя світа з чырвонаю абламоўкай і залатымі закаўрашамі, на нагах былі расшытыя срэбрам боты з чырвонага юхту.

Людзей ад Усевалада прыйшло двое: кульгавы ваявода Збыслаў — невысокі, увесь жылаваты і моцны, як смаловы корч, і старэйшы Усеваладаў сын Васілька, яшчэ падлетак, з дзіцячым румянцам на бязвусым і безбародым твары, але ўжо з шырокім па-мужчынску плячамі, якім было цеснавата ў зялёным аксамітавым каптане. Разам з імі быў руды вяснушкаваты волат — літоўскі ваяр Рудзіс.

Князь чакаў адказу і міжволі парашуноўваў свайго старэйшага сына з Васількам. «Такі, калі давядзеца, можа з бацькавых рук меч прыняць», — зайдросцячы Усеваладу, думаў ён.

У палаце павісла ціша. Было чуваць, як недзе далёка на прыдзвінскім поплаве клякоча бусел.

— Дык чаму не хваліцеся, як вас новы гаспадар шануе? — парушыў гэтае маўчанне Валодша. — Ці смачнейшы стаў ваш хлеб, ці саладзейшы мёд?

Васілька ад пякучай крыўды закусіў губу. На скроні ў ваяводы Збыслава набракла крывёю жыла.

— Не такія мы слова чуць хацелі, — глуха сказаў стары ваяка.

— Не лъюць міру духмянью ў паганы посуд. — Сярод кніг, а іх у хораме было шмат, Валодша найболыш гарнуўся да «Пчалы» і «Ізборнікаў», любіў уплесці ў гаворку чытаныя там слова святых айцоў і свецкіх філосафаў. — Можа, гэта не ваш князь рыжскага біскупа за роднага бацьку прызнаў? Можа, не ваш Усевалад прысягаў адкрываць Рызе ўсе намеры і палачан і літоўцаў? Ёсьць тamu самавідцы.

— Ты, князь, не сядзеў на тым рубяжы. Твая жонка і дзіця не паміралі ад голаду, і немцы не кідалі ім, акі псам, скарынкі на зямлю. Але і ты падпісаў з біскупам вечны мір.

— Які гэта мір, ты, кульгач, ведаеш, — сказаў Віславус, стараючыся патрапіць у лад князю. — На той сяд-міцы двух нямчынаў-выведнікаў на гасціны да вадзяніка выправілі...

— Дай мне мовіць, — спыніў яго Валодша і падняўся. — Мір мірам, а лацінцаў братамі не зваў і, пакуль жывы, не назаву! — ён секануў рукою паветра.

Пасланы біскупам клірк і яго схіляў некалі прыняць новую веру. «Асвяці душу і разум ісціным законам Божым, — пранікнёна казаў красамоўны рыжанін, — і Бог прыспорыць табе і твойму каралеўству велічы і моць». Пасля новага хрышчэння, абяцаў клірк, вучоны святар Генрых, што піша Лівенскі летапіс,

праславіць імя полацкага караля на ўвесь хрысціянскі свет. Валодша ўспомніў, як адказаў тады. Адказаў гожа: «Ад Адама і Евы да патопу, ад царства Саламонава да Аўгуста, ад страсці да ўваскрэсення — пра ўсё я знаю і вучэння ад вас не прыму. Дасць Бог, здабуду славу ад іншага чыну».

Усё тое мільганула цяпер у памяці, як пошуг бліскавіцы.

— Не лацінец мой бацька! — усхапіўся з лавы Васілька.— Пастарому моліцца! Рымская царква ўпусце стаіцы! Вокны каменнем пабілі, а лацінскі поп у Рыгу ўцёк.

— Любіш бацьку,— пахваліў Валодша.— Толькі, княжыгч, вокны ў пустой царкве біць — вычын невялікі.

— Дазволь слова сказаць, княжа,— устаў кульгавы Збыслаў.

Валодша ў згодзе нахіліў голаў. Ён ведаў, пра што скажа стары ваявода, і чакаў ягоных слоў, бо час ужо быў пакідаць папрокі і кпіны і прыступацца да галоўнага.

— Як князь Усевалад біскупа слухае, ты чуў.— Кульгач абапёрся на стол звітымі з жыл рукамі. На дзясніцы не ставала сярэдняга пальца.— Ад той самай пары ў Альберта не быў і на граматкі ягоныя не адпісваў. Ты пра вялікі пажар у Рызе ведаеш. Нашы людзі з літоўцамі чырвонага пеўня пусцілі. Згарэла царква лацінская Багародзіцы, згарэў дом біскупаў, згарэла царква братоў-рытараў...

— Агню пад вугал пакласці — няхітры чын,— бадай, ужо супраць волі, аднак сарваліся яшчэ з Валодшавых вуснаў насмешлівія словаи.

Але разумны Збыслаў, адчуўшы ў князю перамену, пусціў іх міма вушэй.

— І летась добра паслужыла Герцыка біскупу, калі пабілі рытараў з Куканосца.

Валодша і Віславус заківалі. Сапраўды, летась герцыкскія кметы няблага адмыліся ад ганьбы ў чужынскай крыві, а за дзесяць знаных нямчынаў Рыга пасылала на караблях багаты выкуп.

— Кажы, што князь Усевалад перадаваў! — загадаў Валодша старому ваяводу.

— Перадаваў: жадалі і жадаем быці з Полацкам. А другі раз у Рыгу хочам з табой сходзіць. Ад Герцыкі пойдуць твае стругі купна з нашымі.

— Добра мовіў.— Валодша, зусім адтаяўшы, гладзіў далоній мякчэйшую і святлейшую, чым валасы на галаве, бараду.

— А пад якімі сцягамі ў паход пойдзеце? — са смехам у сініх вачах запытаўся Віславус.— Пад тымі, што біскуп даў?

— Пад полацкімі! — апярэдзіў кульгавага ваяводу Васілька. На круглявым твары ў падлётка з'явілася першая, трохі вінаватая ўсмешка.

Літоўскі ваяр Рудзіс за ўсю размову не вымавіў ані слова. Але слухаў ён з чуйнаю ўвагай, і, хоць крыўдныя князевы слова абміналі яго, як абмінаюць стрэлы заговораны панцыр, відаць было, што руды волат спагадае сваім спадарожнікам.

— Затчэна* каргача ды маўклівы чалавек — невядома, што ў іх ёсць,— павярнуўся князь да літоўца.— Якія весці прынёс?

— Тры леты мінула, як крыжакі схапілі кунігаса Даўгерута.— Рудзіс някепска гаварыў па-крыўску.— Мы будзем помсціць, пакуль помнім яго імя.

І Усеваладавы паслы, і полацкі князь з ваяводаю добра ведалі, як Даўгерут паехаў на перамовы з наўгародцамі і на зваротным шляху трапіў у палон да мечаносцаў. Звыклага да лясных разлогаў кунігаса пасадзілі ў каменную цэлю з кратамі заместа столі. Яму днямі не давалі вады, а калі ён засынаў, вартавы калоў яго зверху дзідай. Сам ордэнскі магістр Волквін падпальваў Даўгеруту ў розных месцах валасы і бараду. Вольналюбівы Усеваладаў цесць не стрываў здзекаў і забіў сябе.

— Мы аддаём нябожчыкаў агню, а немцы закапалі нашага князя, як сабаку.— Голос аўкштайта зазвінеў.— Даўгерут не трапіў на неба і нябачна блукае па нашай зямлі. Ён дае слабым сілу, а моцных робіць яшчэ мацнейшымі. Яны,— Рудзіс выцягнуў перад сабою даўгія раба-ціністяя руکі,— летась забралі жывот у сямі рытараў.

— Летась было, па Дзвіне сплыло. Што ты скажаш цяпер?

— Нашы людзі прыйдуць да нямецкіх замкаў. Мы кінулі дзіду ў раку. Гэта — вайна. Мы дамо столькі сотняў войска, колькі пальцаў на руках у цябе з тваім ваяводам і ў мяне.

— Які знак паслаць вам, калі я пайду ў паход? — таймуючы радаснае хваляванне, спытаўся Валодша.

— Будзем сачыць твае караблі на Дзвіне.

Князь абняў літоўца і, удыхнуўшы кісялы пах ягонай аўчыннай безрукаўкі, краем вока перахапіў раёнівяя позіркі кульгавага Збыслава і Васількі. Выпусціўшы з абдымкаў Рудзіса, ён гэтаксама моцна абняў Усеваладавых паслоў. Падлетак ажно па-дзіцячаму войкнуў.

— Столыніка з чашнікам сюды! — загрымеў князь.— Грэх сёння бочку трайняку не разбіць!

Лекар вярнуўся ў Запалоцце, калі вадзянік ужо расклаў сваё халоднае вогнішча і над ракою папоўз туман. Дзітрых насвітваў крывіцкую песеньку.

Пастаялец чакаў на старым бервяне пад тынам, там, дзе падворак апускаўся да Палаты. Чалавека, што ся-дзеў тут, нельга было згледзець з вуліцы. Убачыўшы лекара, Тэадорых, не тоячы нецярплівасці, ускочыў на ногі.

— Gott mit uns! — прывітаўся кастапраў. Ад яго пахла брагай.

Яны зайшлі ў хату, і Тэадорых зачыніў дзвёры.

— Бачу, ты вясёлы. Напэўна, не толькі ад віна?

Лекар, муркаючы пад нос сваю песню, адсунуў засаўку і прыцягнуў з клеці збан хмельнага мёду.

— Калі Міхайла памёр, кароль Вальдэмар раззлаваўся і шукаў вінаватых,— сказаў ён, наліваючы ў шкляніцы цёмна-бурштынавы трунак.— Але баярскі сын паверыў, што бацьку звялі са свету па каралеўскай волі. Га-га-га... Цяпер ён зробіць тое, чаго мы хочам.

— Ты навучыў яго, калі трэба даць нашы лекі?

Гаспадар кіўнуў.

— Праўда, баярскі сын казаў, што кароль стаў падазроным. Ён часта здымает з пальца і кідае ў чару пярсцёнак, што прывезлі яму купцы. Камень з таго пярсцёнка забівае атруту*.

— Mae лекі з краіны жаўтатварых людзей, якая ляжыць за гарамі і пустэльнямі. Дапасці той краіны можа адзін падарожнік з пяці, а вярнуліся толькі двое ці троє. Ад гэтых лекаў не ўратуе ніякі пярсцёнак, нават калі яго даў каралю сам Вельзевул.

— З намі Бог.— Кастапраў зноў напоўніў шкляніцы.— Выпі, брат Тэадорых, і даставай сваё золата. Не, яно ўжо маё. Га-га-га... Дзе маё золата, брат Тэадорых?

На стол з глухім стукам упаў цяжкі палатняны мяшэчак. Перакуліўшы шкляніцу ў разяўлены рот, лекар выцягнуў з мяшэчка залаты і праверыў яго на зуб. Ужо не надта ўпэўнена трymаючыся на нагах, ён схаваў золата недзе за печчу.

— Адну манету Дзітрых дасць удаве Агафіі з Млынавага завулка. Не, ён дасць ёй дзве манеты. За тое, што яна любіць старога кастаправа Данілу. І за тое, што цела ў яе белае, як пшанічная мука. А трэці залаты ён дасць ёй за тое, што... Га-га-га... Брат Тэадорых, ты любіш... га-га-га...— ён зрабіў непрыстойны жэст.

Альбертаў пасланец глядзеў на лекара рысінімі вачыма. Ён падышоў да дзвярэй і зноў зачыніў іх на засаўку.

— Ты шмат п'еш, Дзітрых, а калі чалавек вып'е, ён робіцца балбатлівы, як жанчына.

Рухі ў лекара запаволіліся. Ён важка апусціўся на лаву і паківаў перад носам у Тэадорыха кароткім мясістым пальцам.

— Скажы біскупу, што Дзітрых ведае, што робіць. У яго не развязацца язык нават пад агнём. Дзітрых не будзе карміць рыбу ў Дзвіне, як недарэка Зігфрыд, хоць ён і прыхапіў з сабой на той свет аднаго з гэтых схізматаў. Га-га-га...

У гожым твары Тэадорыха нешта зыначылася.

— Табе я веру, як самому сабе. Ты не выдасі.

— Вось гэта праўда,— цяжка варочаючы языком, азваўся лекар. Збан не слухаўся ягоных рук, і мёд ліўся на стол, расплываючыся цёмнымі плямамі.

Неўзабаве лекар апусціў голаў на руکі і, здавалася, заснуў. Тэадорых уважліва паглядзеў на яго. Але раптам каставпраў прахапіўся, павёў вакол асавелымі вачыма і, аберуч прыщіскаючы да жывата парожні збан, пабрыў да дзвярэй. Каля печы ён пахіснуўся і, выпусціўши пасу-дзіну з рук, ухапіўся за канявы слуп. Дзітрых спрабаваў ускараскацца на палаткі, ды не змог, дагары забурыйся проста на чарапкі і імгненна захрап.

Даволі доўга ў хаце быў чуваць адно густы храп з прысвістам.

— Кароль Вальдэмар памрэ,— напаўголоса загаварыў пасланец біскупа.— Бог выбраў мяне, свайго слабога слугу, і даў мне сілы, каб я ўчыніў суд.— У ягоных вачах загарэўся ліхаманкавы бліск.— Кароль памрэ, і яго забудуць, бо тут будуць наша вера і наша ўлада. А слава пра нас, Божых слуг, дойдзе да нашчадкаў. Дзеля гэтага я пакінуў сваю радзіму, дзеля гэтага жыў сярод ворагаў і гаварыў на іхній мове.

Перахрысціўшыся, ён наблізіўся да лекара і некалькі імгненняў глядзеў на насаты твар з адкрытым ротам. Па шчацэ ў Дзітрыха паўзла муха.

Недзе паблізу вылі сабакі.

7

У першую нядзелью па Вялікадні на полацкім кірмашы ўдава рыбака Агафія, кінуўшы на прылаўку рашоты з пячыстамі, як каршун, наляцела на рослага сухарлявага чалавека з дарожнаю кайстраю на плячы. Той спрабаваў бараніцца кульбай, ды раз'ятраная баба прыцінула яго да зямлі сваім мажнымі целамі і не адпусціла, пакуль не падбеглі пасаднікавы цівуны. Спярша людзі рагаталі з неспадзяванае пацехі і пад'юджвалі ўдаву, але яна на паў-Полацка ўсчала лямант, што гэты чалавек зарэзаў запалоцкага кастаправа Данілу. Удава бажылася, што праз шчыліну ў плоце бачыла ліхадзея на Данілавым падворку перад той самай ноччу, калі душа лекара адляцела ў рай.

Сёй-той з кірмашнікаў пазнаў у злоўленым чалавеку аршанскаага майстра Богуша. На роспыше аршанец лаяўся і крычаў, што ў Агафію ўсяліўся чорт. Калі ў роспітнай хаце на дзядзінцы кат прыпаліў Богушу ступакі, той усё роўна стаяў на сваім. Раззлаваны кат адцяў аршанцу мезенік на левай руцэ. Богуш адно стаў яшчэ страшней лаяцца, праклінаючы ўдаву самымі вусцішнымі

праклёнамі. Тады пасаднік загадаў распаліць і прыкладсці Богушу да лоба каменную плітку з выразаным на ёй аленем, якую знайшлі ў аршанца ў кайстры. Пачуўшы гэта, Богуш увесь закалаціўся і, не стрываўшы няўцямнага страху, прызнаў сябе нямчынам з Рыгі.

Каб не смярдзела паленым, нямчына абкурылі на двары сухой душыщаю і мятай, і цяпер ён, прываліўшыся да сцяны, сядзеў на падлозе ў шырокіх і светлых княжых сенях. У дзвярах застылі два лучнікі, гатовыя па першым знаку выпусціць стралу.

Валодша кагадзе вярнуўся з ратнае забавы і быў у кальчузе і з мячом на поясе. Апроч нязменнага Віславуса ў сенях сядзелі таксама пасаднік і пяць старэйшых баяраў. Тырчала тут і казліная ігуменава барада. Лука прыладзіўся з краю, як найдалей ад немца.

Князь сабраўся загаварыць, але Тэадорых апярэдзіў яго.

— Калі хочаш насыціць злосць свайго сэрца, забі мяне! — выгукнуў ён.

— Не спяшайся памерці, нямчын,— спакойна азваўся Валодша.— Не забіваць хачу, а гутарыць з табой. Скажы нам, як здароўе нашага сябра біскупа Альберта.

— Я адкажу табе, хоць ты і гаворыш, як Іуда,— вуснамі, а не сэрцам.— Тэадорых, чапляючыся за сцяну, намогся падняцца на ногі, аднак не патрапіў.— Святы айцец на страх шматлікім ворагам нашай царквы ў добрым здароўі.

— Хто многім страшны, той будзе многіх баяцца,— прамовіў князь, і па сенях праляцеў ухвальны шум.

— Хай скажа, ці паладзіў біскуп з братамі-рытарамі,— падаў голас Віславус.

— Сяброўства ордэна з Альбертам стала яшчэ мацнейшае,— гучна адказаў немец.

Ягоныя слова патанулі ў рогаце. Дробненька смяяўся, закідваючы галаву ў клабуку, нават ігумен Лука.

— Палюбіў воўк кабылу...— скрэзъ смех вымавіў пасаднік.

Твар у Тэадорыха пабялеў, вочы наліваліся шалам.

— Якія яшчэ навіны пачуем мы з тваіх праўдзівых вуснаў? — адсмяяўшыся, запытаў князь.— Можа, расскажаш, як любяць біскупа і крыжакоў тыя, у каго вы адабралі зямлю?

— Гэта зямля святой Дзевы Марыі. Яна апякуецца над усімі, хто нясе сюды слова сапраўднай веры. Нядаўна ў няроўнай бітве з эстамі загінуў пілігрым Іардан. Брэты, што спяшаліся на падмогу, за сем міляў убачылі, як яго душу неслі анёлы.

— Ці не чорныя былі тыя анёлы? — спытаў Віславус.

Немец адказаў яму позіркам, поўным бяссілай злосці і пагарды.

— У Полацк уцякло шмат людзей з земіголы.— Князь Валодша ўсміхнуўся ў бараду.— Яны рассказваюць, што іхні біскуп Бернард на радзіме быў не святым чалавекам, а ўчыняў тацьбу, паліў і

забіваў сваіх суседзяў. Калі ваша Дзева Марыя абараняе яго, мы не верым, што гэта сапраўдная Маці Божая.

— Ты блюзнерыш, кароль, а табе трэба маліцца. Уладарка свету карае ўсіх, хто ідзе супраць славы яе сына.— Жыщце ѿшчэ моцна сядзела ў Тэадорыху, і, перасмыкнуўшыся ад болю, ён здолеў узграбціся на ногі.— Хіба яна не скарыла князя Герцыкі? Хіба нямецкі меч не адсек галаву падступнаму князю голымскіх ліваў? Хіба не загінуў у сваім замку мяцежны старэйшына летаў Русін? Бойся міласэрнай Дзевы Марыі, кароль!

— Не мне трэба баяцца, а табе, бо Прыснадзевая Багародзіца аддала твой жывот у мае руکі,— сказаў Валодша, але ягоную душу на імгненне крануў нейкі ценъ, як быццам над ім праляцела вялікая злая птушка.

На памяць яму ўзбегла ўчараашняя размова з княгініяй. Увечары ён прынёс у пачывальню купленыя ў Полацку перлавыя каралі. Каб лепей разгледзець дарунак, Звенісла-ва падышла да акна і раптам ускрыкнула і выпусціла каралі з рук. «Ой, княжа, самая буйная перліна пацямнела,— шаптала яна, тулячыся да мужавых грудзей.— Благі то знак. Пільнуе цябе хвароба, а можа...» Звеніслава не дагаварыла. «Не трэба мніці пра такое. Загадай, каб чырвонаму пеўню праглынуць далі, і зноў пабялее»,— гладзя-чы цёмную княгініну касу, адказаў ён.

Князь даўно прывучыў сябе не надта верыць у благія прыкметы, бо ведаў, што пабойваннямі можна загубіць любую справу. Цяпер, калі да паходу заставаліся лічаныя дні, даваць волю такім думкам нельга было і пагатоў. І ўчора, з жонкаю, і цяпер ён адразу нібы мячом адсек іх ад душы і адкінуў прэч. І ўсё ж немец нешта адчуў і ўзвысіў свой голас:

— Неба адкрыла нам тваю вераломнасць! Мы ведаем, на каго ты сабраўся ўзняць меч. Ты думаеш, твой хлус-лівы бог выбраў цябе, каб спыніць мой народ? Не, кароль, гэта мяне абраў Гасподзь і паслаў са мною свой праклён!

Князевым людзям здалося, што ў цёплыя сені ўва-рваўся вецер.

— Загадай яго забіць! — не выгрымаў Віславус.— Загадай, бо ён накліча бяду!

Кметы на парозе нацягнулі лукі. Усе глядзелі на Валодшу. Ігumen двума пярстамі клаў на сябе крыжы.

Князь устаў і ўладна падняў руку.

— Як ад аскоміны пакасць зубам і ад дыму — вачам, так і ад беззаконня — тым, што твораць яго.— Здавалася, ад зычнага князевага голасу затрымцелі цецивы ў луках.— Ты прыйшоў у мой горад, акі нань, назваўшыся чужым імем! Ты хацеў вызнаць, што думаюць і робяць палаchanе. Ты забіў кастаправа Данілу, які

лекаваў мяне і маіх людзей. Ты заслужыў смерць, але не цяпер я буду судзіць цябе. Я буду судзіць цябе, калі вярнуся з паходу.

— Забі мяне зараз! — утрапёна закрычаў біскупаў пасланец. Ягоны белы, як сала, твар скрывіла нялюдская грымаса.— Забі мяне зараз! Ты нікуды не пойдзеш і ніколі не вернешся! Ты пойдзеш туды, адкуль не вяртающа.

— Забі яго, князь! — Усе паўскоквалі з лаваў.

— Не! — перакрыў голас Валодша.— Вы бачыце, страх зацямніў яму розум. Кіньце нямчына ў поруб! — загадаў ён кметам.

Калі тыя, накінуўшы на шыю Тэадорыху скураную пятлю, выцягнулі яго з сяней, князь абвясціў:

— Заўтра падыдуць першыя палкі з удзелаў. Пешыя ратнікі, прашчнікі і лучнікі паплывуць далей на плытках і стругах. Конная дружына пойдзе сухазем'ем. Каля Герцыкі прымем дружыну князя Усевалада і літоўцаў. Пры-спела пара пастаяць за зямлю і веру!

8

Дзень выхаду ў паход выпаў сонечны і ѿплы. У пасадах цвілі сады, і па ўсім горадзе бруі тонкі вясновы пах квецені.

Адстаяўшы з дружынаю ютрань у Сафіі, вялікі князь Валодша першы ўзбег па сходах на княжы струг і павярнуўся тварам да Полацка. Бераг быў чырвоны ад шчытоў. Травеніськае сонца грала на шаломах у ваяроў, што стаялі пад шматкалёрнымі сцягамі і белымі харугвамі. Князеву душу прасвятліла радасць. Чужынцы з крыжамі на плашчах ніколі не будуць гаспадарамі гэтай зямлі.

«Слава князю Валодшу!» — крычаў бераг. Але не паспела аціхнуць над Дзвіною водгуле, як полацкі валадар на вачах у Звеніславы з сынамі і ўсяго горада схапіўся аберуч за слямгу і пачаў асядаць на памост. Усё жыщё пранеслася ў князя перад вачыма, і ў астатнюю хвілю ён убачыў Барыску, да балючага выяўна ўбачыў, як сын водзіць пальчыкам па старонцы старой кнігі...

Віславус стралой узвіўся на княжы струг і паспей пачуць апошнія, вымаўленыя ўжо неслухмянымі вуснамі словаў: «...не аддайце...»

Так абарвалася жыщё князя Валодшы, але імя ягонае не згубілася ў стагоддзях.

Летапісец рыжскага біскупа Генрых не насмеліўся запісаць у сваёй хроніцы, што полацкага караля пакарала неба. Відаць, біскуп сам страшыўся кары за грахі і не хацеў, каб згадка пра іх дайшла да будучых пакаленняў.

У лета 6724 крыжакі дамагліся свайго. Абезгалоўленае войска ў паход не пайшло. Дарэмна ў вотчыне за Барысавым каменем грузілі на караблі грозныя балісты. Дарэмна чакаў Збыслаў з герцыхскай дружынаю. Марна ўглядаліся з наддзвінскіх хвояў у рабчную далячынъ літоўскія дазорцы...

Ужо ў год смерці полацкага князя вялікі атрад мечаносцаў і рыцараў біскупа Альберта напаў на Наўгарод-скую зямлю. Каб ударыць раптоўна, крыжакі пачалі набег у калядныя святы, а вялікі магістр перад гэтым адпусціў з дарамі дахаты палонных наўгародцаў.

Збыліся і іншыя Валодшавы прадгаданні. Праз дваццаць гадоў пасля бяссоннай ночы ў Бельчыцах прыйшла новая варожая сіла. Князь Конрад Мазавецкі падпісаў з Тэўтонскім ордэнам дамову аб скарэнні прусаў.

Аднак збылося не толькі благое. Спраўдзіліся і князевы надзеі. Не ўзяў сабе Барыска жонкі з Ноўгарада, але наўгародскі князь Аляксандр Яраславіч вянчаўся з Параскеваю, дачкой полацкага Брачыслава. Цяпер два княствы радніліся не так, як у часы Рагвалода і Рагнеды, не пад звон мячоў, а пад радасныя званы храмаў. Разам з пасагам везла княгіня аброз Багародзіцы Эфескай, што прыслалаў некалі ігumenні Еўфрасінні яе сваяк візантыйскі кесар Мануіл, унук кесара Аляксея Комніна, жанатага з дачкою вялікага князя полацкага Усяслава Чарадзея. Пра гэты аброз казалі, што напісаў яго нібыта сам апостол Лука. Але Аляксандр Яраславіч, якога яшчэ не звалі Неўскім, відаць, больш разлічваў не на цудадзейны аброз, а на сілу полацкіх палкоў, што няраз хадзілі на рыцараў.

Апантанага немца Тэадорыха смерць знайшла ў той самы дзень, калі памёр Валодша. А ваявода Віславус жыў яшчэ доўга. На неўскіх берагах ён секся поруч з лоўчым князя Аляксандра палаочанінам Якавам. На ягоных вачах паваліўся долу золатагаловы шацёр свейскага ярла Біргера.

Мінулася яшчэ два гады, і побач з наўгародцамі і пскавічамі полацкія ваяры насмерць стаялі каля Варонінага Каменя на Чудскім возеры. Пасля Лядовага пабоішча яны супольна гналі палонных тэўтонаў да Пскова, а адтуль павярнулі на радзіму, у Полацк.

У той дарозе, каля вясёльых вечаровых вогнішчаў, старэйшыя векам дружыннікі неаднойчы згадвалі любамудрага князя і прастадушна верылі, што князь бачыў перамогу з захмарных высяй і радуецца цяпер разам з імі.

Час чумы

*Мы пад сякераі,
дык хай жа пацуеца ў свеце Гусаўца голас...
Песня пра зубра*

Рым, 1521

I

— Гэта праўда, што вы нарадзіліся ў самым сэрцы варварства? Жанчына хацела здавацца абыякавай, але ў трошкі прымруженых агатавых вачах пад негустымі цёмнымі бровамі свіцілася цікаўнасць. Вясновы вецер варушыў празрыстыя запавесы, раз-пораз напаўняючы іх і робячы падобнымі да ветразяў. Са спічастага прачыненага вакна, што глядзела на кветнік, плыў водар размарыну. Удалечы жаўцелі тэрмы імператара Каракалы. Мужчына маўчаў. Пытанне было не з тых, на якіх можна адказаць аднымі ці двумя словамі, і ён задумаўся.

Ён быў непаглядны, прынамсі, непаглядны паводле канонаў гэтай краіны і свету, да якога належала жанчына. Невысокі і шырокі ў плячах, з выцягнутым тварам, адзінаю вартасцю якога знаўцы законаў прыгажосці назвалі б грубаватую правільнасць ліній, з доўгімі дужымі рукамі, ён быў падобны да прасталюдзіна, але гэтamu ўражанню пярэчыла ўнутранае свято, што адбівалася ў шырока пасаджаных вачах, выдаючы чалавека не толькі разумнага, але і асвеченага. Пра гэта казала і адзенне: белая кужэльная кашуля і строгі глухі капитан з квадратным выразам, такі, што носяць бакалаўры або іншыя людзі, якіх кормяць вольныя мастацтвы. Незвычайнія ў італьянцаў звіслыя вусы, густыя валасы колеру жытняй саломы і нетутэйшы халаднаваты блакіт вачэй сведчылі, што чалавек гэты з далёкіх паўночных краёў. Мужчыну было блізу сарака, і ён пражыў на свеце ўдвая болей за сваю суразмоўніцу.

— Вы прымушаеце даму чакаць,— незадаволена сказала жанчына, папраўляючы залацістыя, з масянжовым адлівам валасы.

— Я не хацеў бы пакрыўдзіць вас сваім адказам.— Мужчына гаварыў па-італьянску, крыху расцягваючы слова.— Мне таксама даводзілася чытаць кнігі, якія сцвярджаюць, што ў маёй краіне зоркі свецяць удзень і ўначы, што золата ў нас нязмерна больш, чым жалеза, а людзі, не раўнуючы як цыклопы, маюць па адным воку пасярод ілба. Магу вас запэўніць, што гэтыя звесткі настолькі ж праўдзівыя, як і тыя, што па Рыме ходзяць мядзведзі і што ў Вечным горадзе ляжыць вечны снег. Зрэшты, пра колькасць вачэй

у маіх адназемцаў вы можаце меркаваць і самі, варта толькі ўважлівей зірнуць на аднаго з іх...

Ён, відавочна непакоячыся, што апошнія слова прагучалі занадта рэзка, кінуў на жанчыну хуткі позірк, але тая сядзела, не мяняючы паставы, і, як і раней, ленавата абмахвалася прастакутным ядвабным вахлікам з жоўта-зялёной выяваю заморскай птушкі.

— Але я схільны вінаваціць не аўтараў гэтых кніг і тым больш не чытачоў, якія мусяць верыць у бязглаздыя прыдумкі,— гаварыў далей мужчына.— Мы вінаватыя самі, бо яшчэ не здолелі сказаць свету слова праўды пра сваю зямлю.

— Няўжо ў вас няма дзівосаў, пра якія столькі гавораць? — расчараўана і недаверна спыталася жанчына.

— Дыму без агню не бывае. Ніхто не мае такіх бязмежных, як нашы, лясоў. Царства нашых звяроў і птушак найбагацейшае на ўсім свеце. Толькі ў нас жывуць зубры, якіх ахоўвае княжая грамата. Мы і самі пакуль што не зведалі ўсіх таямніц нашых пушчаў.

— Я чула, у юнацтве вы былі простымі паляўнічымі...

— Гэта праўда.

— Раскажыце.— Яе просьба прагучала амаль як загад.

Яна паднялася з лёгкага трохногага крэсла і наблізілася да вакна. На нізкім століку перад крэслам засталася ляжаць кніга. Гэта быў трактат Катарыны Сфорца «Як стаць прыгожай», які вывучалі цяпер знатныя дамы ўсёй Еўропы, і мужчыну захацелася сказаць, што донне Франчэсцы няма анікай патрэбы чытаць гэтую кнігу, напісаную сваячкай вялікай княгіні літоўскай і каралевы польскай.

— Паляўнічымі былі мой бацька, і мой дзед, і дзед майго бацькі. Першы раз мяне ўзялі на ловы, калі мне споўнілася сем гадоў. Тыя ловы запомніліся мне назаўсёды. Калі праз два тыдні мы вярнуліся, маці не сустрэла нас, а на месцы сялібы мы ўбачылі пажарышчу. Ус-край пушчы прайшлі татары... — Ён на хвілю замоўк.— Пушча была маёй першай школай. Я і цяпер часта чую яе музыку...

Ён падышоў да крэсла, дзе толькі што сядзела жанчына, і паклаў на прыслон свае шырокія далоні.

— У нашых лясах няма такога звера, на якога мне не давялося б паляваць. Але гэта могуць сказаць пра сябе многія. У нас кожны — паляўнічы...

Мужчына непрытоена любаваўся доннай Франчэскай. З таго цьмянага і настылага зімовага дня, калі ён убачыў яе ля калоны ў саборы святога Паўла і яна здалася яму ўвасабленнем самой маладосці, ён упершыню быў з ёю з вока на вока... Ён лічыў за шчасце так блізка бачыць гэты пяшчотны авальны твар з бездакорнымі прапорцыямі, чысты і высокі ад прыроды лоб, над

якім не трэба было на два пальцы галіць валасы, як рабілі рымскія красуні, гэтае лёгкае золата валасоў, перахопленае ніткаю жомчугу, і вялікія, крыху пукатыя вочы, і круглявы падбародак з трыма пацеркамі маленькіх радзімак... У донне Франчэсцы ўсё здавалася яму супадным: пащытая з цяжкога ядвабу бэзавая сукенка з гранатавым узорам дзіўным чынам адпавядала яе імю, а буйны смаргад у авянечніку не толькі надаваў бліск вачам, але і падкрэсліваў чырвань вузкіх, аднак жывых і паўнакроўных вуснаў. Нават абцягнутыя саф'янам чаравікі-цаколі на высокай, ледзьве не на локаць драўляной падэшве, мода на якія прыйшла летась з Венеціі і якія ён, сустракаючы ненатуральна высокіх модніц, пагардліва ахрысціў дыбамі, нават гэтыя чаравікі на яе нагах выдавалі дарэчнымі.

Ён глядзеў на яе і апавядаў, як яшчэ дзіцем пераносіў па цаліку суліцы, як пераплываў побач з канём рэкі і месяцамі блукаў пушчаю. Яму хацелася, каб Франчэска ўвачавідкі ўбачыла, як стралец, злажкуючыся з лука, зразае жораву крыло, як ляціць па зямлі імклівы птушыны ценъ і, палохаючыся яго, маланкова зрываетца з месца зубр. Яму праглася, каб яна пачула, як разлягаецца ў прыцемку рэзкае «гох! гох!» і як, пазнаўшы саміцу, адгукаецца магутным працяжным ровам і напралом, абдзіраючы бакі, нясецца на здрадлівы голас паляўнічага-вабіка падмануты лось...

Мужчына гаварыў і бачыў, што яе вялікія вочы расплюшчваюцца яшчэ шырэй і з твару знікае ўдаваная абыякавасць. Ён чую радасць ад улады сваіх слоў, але раптам у вачах у Франчэскі плескануўся спалох і тонкія белыя пальцы — нібы яна хацела ад нечага абараніцца — моцна сціснулі тронак вахліка.

— Хопіць,— холадна прагучаў яе голас, і мужчына з горкім непаразуменнем замаўчаў.

— Я хачу пачуць, як гучыць на вашай мове вашае імя,— без усякай сувязі з папярэднім сказала яна.

Мужчына падумаў, што для яе гэта проста прыхамаць, не болей. Кароткай пярэрвы было дастаткова, каб Франчэска з нейкай палёгкаю засмяялася.

— Ён забыў сваё імя,— узмахнуўшы вахлікам, прамовіла яна скрозь смех.— Памятае ўсіх сваіх звяроў, а імя — забыў.

Мужчына таксама ўсміхнуўся — стрымана, але вет-ліва — і са здзіўленнем адзначыў, што ўжо не адчувае аніякае крыўды.

— На мове майго народа мяне завуць Мікола. Мікола Гусоўскі.

Ён сказаў усю фразу не па-італьянску, і Франчэска, услухаўшыся ў нязвыклае гучанне чужых слоў, на момант утаймавала сваю весялосць. Аднак хутка яна ўжо зноў смяялася — без дай прычыны, як быццам проста дзеля таго, каб пахваліцца прыгожымі зубамі.

— Мі-ко-ла...— паўтарыла яна.— Як жа вы сталі паэтам?

— Вы ўмееце выбіраць цяжкія пытанні, донна Франчэска. Баюся, гэтае з тых, на якія адказаць наогул немагчыма.

Гусоўская ўсё больш хвалявала думка, ці прачытала яна ліст, што два тыдні таму ён перадаў праз слугу разам з кошыкам першых аксамітна-пунсовых ружаў.

У лісце не было нічога, апрача некалькіх новых эпі-грам і вершаў, якія ён перапісаў сваім буйным каліграфічным почыркам на добрыя паперы з зялёным водценем. Перапісваючы, ён з нечаканай сумотаю ўспомніў задаўнены выпадак з часоў вучэння ў калегіуме. Аднаго разу ён напаткаў у нейкай інкунабуле глыбакадумнае назіранне, што ўсе каліграфы — дурні, і цэлы месяц старанна псаваў почырк, пакуль не зразумеў, што калі не спыніцца, дык адно пацвердзіць адкапаную ў інкунабуле мудрасць. Відаць, гэтая смешная драбніца згадалася невыпадкова. Паміж юначымі практикаваннямі з почыркам і лістом да маладой рымлянкі са знанай радзіны, несумненна, была сувязь. Мінулася столькі гадоў, а ты застаўся такі самы наўны, думаў ён над лістом. Да таго ж пачаў верыць не толькі кнігам...

Маўчанне здоўжылася, але донна Франчэска яшчэ не збрілася канчаць гэтую дзіўнаватую размову, якая нагадвала іспыт, дзе настаўнік і вучань памяняліся месцамі.

— Вялікі Петрарка,— завучаным рухам адставіўшы вахлік, прамовіла яна,— пытаўся: паэзія — грэх ці святое прызванне?

— Паэзія — радасць,— пераканана сказаў Гусоўскі.— Паэт творыць з хаосу свой свет.

— О-о! — Франчэска відавочна здзівілася.— Я ведаю вашыя вершы. Некаторыя гавораць пра іх з захапленнем, але ад аднаго прыдворнага паэта я чула, што натхненне даюць вам копіі Грацыя* і Марка Немезіяна**, якія вы хаваеце ў сваім стале. Няўжо гэта праўда?

Ён успыхнуў і міжволі зрабіў крок да Франчэскі.

— Такая ж праўда, як тое, што Стронцы, які распускае гэтыя нізкія чуткі, роўны боскім паэтам старажытнасці,— гнеўна сказаў Гусоўскі.— Такія, як ён, не ствараючы, умеюць пісаць, як Вергелій, ды бляск іхніх вершаў — бляск фальшывага золата.

На матавым твары Франчэскі з'явілася задаволеная ўсмешка: яна непрыхавана цешылася тым, што вывела суразмоўніка з раўнавагі.

— Дзе ж тады сапраўдная крыніца вашага натхнення?

Яна застыла ў прыгожай паставе, упэўненая, што ведае ягоны адказ.

— Дзе? — Гэтая ўпэўненасць не скавалася ад паэта.— Аднойчы я чуў, як пяюць пад звон кайданоў палонныя татары. Яны ворагі маёй краіны, але калі я пачуў, як яны плачуць па радзіме і па сваіх

пустых тулах, у мяне зашчымела сэрца. Тут, у Рыме, я разумею іхнюю песню яшчэ лепей.

У агатавых вачах Франчэскі было расчараўанне, аднак яна не пакідала сваёй гульні.

— Хіба вы палонны? Хто ж у такім разе паланіў вас? — Яна закрылася вахлікам і зірнула на паэта паўзверх жоўта-зялёной птушкі.

Пісаныя і няпісаныя правілы галантнасці вымагалі ад яго толькі аднаго адказу, якога прагнула юная капрызніца. Здаецца, зусім праста — сказаць некалькі за-звычаеных слоў. Але ён ведаў, што не зможа пераступіць праз нейкую перашкоду ў самім сабе.

— Хто ж паланіў вас? — настойліва паўтарыла яна.

— Туга па радзіме,— адказаў ён, зауважаючы, як у яе ў вачах прачынаецца зласлівасць.

— Я хачу паслуhaць вашыя вершы,— уладна сказала Франчэска.

Яна стаяла, напалову павярнуўшыся да вакна, і ветрык перабіраў яе валасы. Злётку ўскінуўшы голаў, Гусоўскі пачаў:

Што толькі ёсць на зямлі, гэта створана ўсё дзеля шчасця.
Зоркі ў цямноце мігцяць, асвятляюць слабенькім зіхценнем,
Моцай таемнаю; пыл залацісты ў крынічным паветры
Шчасна згадаеш. Прыроды дарункі — імклівыя птушкі,
Рыбы, звяры, і пладоў, і металаў бясконцыя скарбы...

Гэтыя радкі ён таксама перапісаў два тыдні таму на зеленкаватую паперу, але па твары Франчэскі нельга было прачытаць: знаёмы ёй гэты верш ці яна чуе яго ўпершыню.

Радуе ніва ратая сваім ураджаем аквітным...*

Краем вока Гусоўскі змечтую, што з дзвярэй робіць гаспадыні нейкія знакі чорнавалосая пакаёўка. Франчэска кіўнула ёй і рухам рукі загадала паэтуту спыніцца.

— Я атрымала ваш ліст,— сказала яна, пазіраючы ў вакно.— Цяжка ўявіць сабе ўчынак больш легкадумны, чым ваш. Вы забыліся, хто вы. Мне вядома, што ў спісах каралеўскага пасольства нават няма вашага імя. Толькі вашы паэтычныя здольнасці не дазваляюць мне неад-кладна паведаміць пра ўсё маім бацьку і брату. Калі вы не спыніцесь, яны змогуць абараніць мяне ад вашых дамаганняў.

Гусоўскі адчуў, як усю ягоную істоту залівае задуш-лівая гаражыня. Ён хацеў нешта сказаць, ды гэтая ліпучая гаражыня ўжо запоўніла горла і грудзі. Высілкам волі ён здолеў пакланіцца і

імкліва выйшаў у дзверы, несучы на сабе насмешліва-цікаўны позірк чарнявай пакаёукі.

Ён ішоў, не заўважаючы нікога, сам-насам са сваім болем і сваёй крыўдай. Насустроч яму трапіўся струплявы ў каўпаку, які належала насіць усім, каго зачапіла гэтая немач. Таксама як вакол хворага на праказу нават на самых людных вуліцах утваралася пустата, вакол Гусоўскага была вязкая ціша, якую не маглі змагчы ні грукат жалезных брусоў па ваканіцах — гандляры ўжо зачынялі крамы, ні крыкі вулічных прадаўцуў вады, ні страшная ляскотка струплявага, які ў апошні момент сам адхіснуўся ад чалавека, што ішоў проста на яго.

Паэт не чуў лаянкі, якою ўзнагародзіў яго струплявы. У звінючай цішыні, што нябачным шчытным вопраднем абкружыла Гусоўскага, гучала адно і тое ж. Вы забыліся, хто вы. У спісах пасольства нават няма вашага імя...

Намагаючыся ўцячы ад наслання, ён прыспешваў хаду, але абразлівия слова ўсё адно даганялі і смяяліся яму проста ў вочы.

Вы забыліся, хто вы...

II

У гэтыя хвіліны пасол вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта Казіміравіча пры папскім двары ў Рыме біскуп Эразм Вітэліус узрушана хадзіў па даўгой галерэі, што з трох бакоў аблямоўвала пасольскую рэзідэнцыю. Эразм кагадзе вярнуўся дадому, і на ім яшчэ было адзенне для конных прагулянак — кароткі лёгкі плашч, скуранныя нагавіцы да каленяў і высокія боты са светлага юхту. Каралеўскому паслу наў-рад хто-небудзь даў бы ягоныя сорак з гакам — так лёгка нёс ён сваё паўнаватае, але падабрана-спружыністое цела, так маладжава выглядаў ягоны голены загарэлы твар. Маладосці дадаваў яму і высокі рост з ганарыстай паставай. Праўда, уражанне крыху псовалі зрадзельня чорныя валасы, затое на буйной і круглай, як кавун, галаве іх заставалася акурат столькі, каб біскуп Вітэліус мог, нічым не рызыкуючы, не галіць танзуры.

Раз-пораз па ягоным твары прабягала лёгкая ўсмешка чалавека, якому раптам вельмі пашанцевала. Сёння ў яго сапраўды быў адзін з тых дзён, якія Катул меў звычку адзначаць белым каменъчыкам, адзін з нячастых за тры пасольскія гады ў Рыме дзён, калі Эразм быў задаволены і сабой, і хадою падзеяй.

Сёння ён мог шчыра дараваць пáпу і празмернае захапленне ловамі, і вясёлыя начныя балюшкі, і іншыя чалавечыя слабасці, што не надта пасавалі яго святасці Лявону X. Сёння хай сабе толькі на некалькі гадзін, але Вітэліуса пакінулі ўсе непамыслоты апошніх

месяцаў. Адступіліся нагаворы ордэнскіх паслоў, якія зацята змагаліся з ягонай прапановаю перавесці Тэўтонскі ордэн на мяжу з татарамі, дзе рыцары маглі б сапраўды бараніць веру, а не рабаваць суседзяў-хрысціян. Да часу адышлі некуды ўбок інтыгі ў Польшчы, дзе прымас Ласкі з падбрэхічамі нястомна пляце сваё павуцінне, дзень пры дні ўводзячы каралю ў вушы, што ён, Эразм Вітэліус,— няздатны выскачка, народжаны ў абозе лютніст-самавук, які выпадкова ўбіўся ў міласць да былога вялікага князя Аляксандра. Надзейныя людзі паведамляюць з Кракава, што Ласкі ўжо ўголас называе яго нявартым каралеўскае пашаны плебеем. Але хутка ён змусіць ворагаў прыкусіць свае подлыя языкі. Пурпур кардынальскаяе мантыі станецца для караля найлепшым доказам того, на якіх людзей павінна багацець дзяржава. А калі Эразм Вітэліус зробіцца кардыналам Вітэліусам, лепей пойдуць і пасольскія справы. Можа, менавіта тады яму пашчасціць скіліць папу да аб'яднання хрысціянскіх краін супроць Порты. Туркі і іхнія васалы крымскія татары ўжо навіслі над Еўропай, нібы навальнічная хмара з градам над спелаю нівай. І Карона, і Вялікае княства зазналі сілу і лютасць магаметанаў, а кароль і магнаты, як і раней, бавяць час у злачынным спакоі.

Колькі гадоў таму папа ўжо спрабаваў сабраць крыжовы паход на асманцаў. У рымскіх саборах адпраўлялі імшу за поспех вайны, а сам папа, босы і з непакрытаю галавою, на каленях маліўся ў царкве Святых Апосталаў. На пляцах і ў храмах па ўсёй Еўропе стаялі жалезныя скрыні пад трывма замкамі, і беднякі кідалі туды свае астатнія дробныя манеты. Латэрранскі царкоўны сабор быў узбунтаваны лістом імператара Максіміліяна, які дакляраваў вызваліць грэкаў. Але, здалёк пагражаючы мусульманам, імператар не спыняў войнаў з еўрапейскімі манархамі. Таму ніхто з іх не даў на крыжовы паход аніводнага ваяра, і пра той час нагадвалі цяпер адно сотні пашытых загадзя харугваў з партрэтамі папы і імператара ды страхалюднымі туркамі з чырвонымі ад хрысціянскай крыўі шаблямі ў руках. Адна з тых харугваў вярэдлівым напамінкам пра адвечную нязгоду валадароў гэтага свету вісела навідавоку і ў пасольскіх апартаментах.

Але сёння Эразму верылася ў лепшае. Дыпламатычныя перамогі ўжо блізка. Іхний зарукаю будзе кардынальская мантыя, якую дапаможа атрымаць ліра Гусоў-скага.

Вітэліус адчуў у душы нейкую няўтульнасць. У пасла з'явілася пачуццё вінаватасці перад сваім сакратаром, аднак ён заспакоіў сумленне тым, што ўзвышэнне мецэната не можа не спрыяць славе паэта, якім ён апякуеца. І сапраўды, хіба сённяшняя просьба папы — не цудоўны дарунак лёсу для іх абодвух і найперш, магчыма, якраз для Гусоўскага? Менавіта просьба, а не прыхамаць,

бо яна будзе мець далёкія вынікі. Пісаць на заказ самога Лявона X! Вядома, папа — чалавек са сваімі вадамі, але мала хто так тонка ведае і адчувае паэзію. Хіба не ён меўся перанесці з Равены ў Фларэнцыю прах Дантэ, што раней хацелі спаліць як прах ерэтыка? І, бяспрэчна, перанёс бы, калі б — дзіўныя і вусцішныя твае справы, Божа! — калі б пахавальня ў царкве Сан Петра Маджорэ не аказалася пустой. Не, нездарма папа выславіўся як шчыры прыхільнік музай і магутны мецэнат. Колькі паэтаў не пашкадавалі б і добрай часткі ўласнага жыцця, каб апынуцца цяпер на месцы Гусоўскага!

А маё сэрца яшчэ ўмее радавацца за бліжняга, думаў Вітэліус, назіраючы за ластаўкамі, якія ўжо вывелі птушанят і цяпер ад ранку да вечара напаўнялі прастору двара сваім імклівым лётаннем і шчабятаннем.

Пасол і ягоны сакратар былі аднагодкі, але наймацней іх лучылі не аднолькавы век і агульнасць многіх поглядаў, не адукаванасть, а штосьці больш трывалае. У Эразмавай памяці ніколі не паміраў той цыбаты, апрануты ў бацькавыя неданоскі кракаўскі падлетак з беднай мя-шчанская сям'і, які лічыў за найвялікшае шчасце пад'есці так, каб не смактала ў вечна галодным чэрэве. Славуты дыпламат дагэтуль памятаў вінаватыя матчыны вочы, калі тая ставіла на стол місу паранай рэпы і клала перад кожным з дзяцей лусцік хлеба, трохі таўсцейшы ад аркуша грубай паперы, на якой шкаляр Эразмус старанна выводзіў першыя лацінскія слова ў касцельнай школцы. З гэтага заўсёднага галадавання ён выбіўся, бадай, толькі ў Вільні, пасля магістарскага экзамену, пасля таго як разам з іншымі здольнымі маладзёнамі яго ўзяў на вока і пасадзіў у сваю канцылярыю вялікі князь Аляксандр. З тae пары ў польскую кроў Эразма і ўвайшло няўзнакі пачуццё, што па часе не высілілася, а адно ўзмацнела, асабліва цяпер, калі на радзіме, у саміх каралеўскіх пакоях, ганьбууюць і зневажаюць ягонае імя. Эразму даўно ўжо больш лёгка і прыемна мець за бацькаўшчыну Вялікае княства, дзе пачаўся ягоны шлях угору — ад непрыкметнага канцылярыста да біскупа і спрактыканага дыпламата, якога ведаюць пры ўсіх еўрапейскіх дварах. Ён не крывіў душой, называючы сакратара сваім адназемцам, а почасту, адпрэчыўшы лаціну і пальшчызу, з дзіўным для самога сябе смакам любіў пагутарыць з Гусоўскім па-беларусінску, на мове Вялікага княства.

У вечаровым зацішку галерэі яму наўздзіў выяўна, нібыта ў памяці расхінулася нейкая заслона, згадалася іхня першая сустрэча, якая магла стаць і апошняю, бо выправіцца з таго палявання прамютка да Абрама на піва Гусоўскаму было нашмат прасцей, чым вярнуцца дахаты жывым.

Гэта здарылася ў гады ўладарання караля і вялікага князя Аляксандра, у шчаслівую для Эразма пару, калі ён і Гусоўскі яшчэ не ведалі, што іхнія пущавіны не толькі перакрыжуюцца, але і непарыўна заплятуцца, як дзве ссуканыя суравыя ніткі.

Хоць пушча таксама належыць каралю, не след блытаць яе з каралеўскім палацам, бо старавечныя яліны і хвоі — не месца для забавак гуллівых купідонаў. Але ў тыя дні ў Налібоках Аляксандр нібыта забыў на гэта і легкадумна папусціўся каралеве Алене, якой заманулася наладзіць паляванне з пацехаю. Прыдворныя шапталіся, што кароль замольвае перад жонкаю свае любо-шчы з маладой удавою менскага старасты Адэляй.

Дзень палявання выпаў сонечны і сляпучы ад першага снегу. Ускрай балацявіны з купкамі мерзлай асакі арцель цесляроў збудавала памост на пяці магутных, як калоны, дубовых слупах, спрэс высланы звярынымі шкурамі і кілімамі. Сама каралева Агнешка — дачка князя маскоўскага Івана III, а за ёй і ўсе придворныя дамы выстраіліся, быццам на Каляды; ад чырвані, золата і блакіту жаночых убораў, ад крамянай марознай ружовасці шчок, ад усёй гэтай стракатасці на зіхотнай снежнай асноведзі ў момант стамляліся і пачыналі слязіцца вочы.

За тры сотні кроکаў ад памоста расцягнуўся ланцуг паляўнічых з дзідамі і цяжкімі рушніцамі. Сярод тых, хто ўсё больш наструнена прыслухоўваўся да пушчанскіх зыкаў і на ўсялякі выпадак яшчэ раз правяраў сошкі рушніцу, Эразм убачыў самога сябе, маладзейшага на дваццаць гадоў. Ён у гэтай пушчы пяты ці шосты раз, ужо ўпаляваў зубра і трох ласёў, ды хвіліны чакання, напэўна, заўсёды аднолькавыя: сэрца ў грудзях усё роўна як вырастает, кроў робіцца гарачайшай, але адначасна ў ёй чуеца і нейкі халадок, што дae галаве спакойную яснасць і рашучасць.

Аднекуль здаля далятае слабы сабачы ўзбрэх, потым яшчэ і яшчэ. У марозным паветры ўжо выяўна чуюцца чалавечыя крыкі і конскае гігатанне. Гáлас хутка набліжаецца, і кроў бяжыць па жылах кароткімі моцнымі штуршкамі.

Зубр паказаўся на краі галявіны знянацку. Прабегшы з паўсотні кроکаў, ён на хвілю спыніўся, нібыта акурат дзеля таго, каб даць сябе разгледзець — ахутаны белым воблакам пары, агромністы, як капа старога рудаватага сена, з трыма суліцамі ў загрыўку. З-за дрэў, адразу раздзяляючыся надвое, каб узяць ляснога волата ў кальцо, вылецела на ўспененых конях пагоня. Нейкі зухаваты вершнік на буланым кані вымкнуўся наперад і, наставіўшы дзіду, адважна рынуўся на звера. Кароль і астатнія коннікі прыпыніліся, стамлённы зубр ленавата павярнуўся, прымаючы выклік. І тут прычынілася непрадбачанае: буланы пакаўзнуўся на прыцярушаным сняжком лёдзе і, спудзіўшыся, скінуў гаспадара на

дол. Лоўчыя кінуліся на падмогу, але было позна — раз'ятраны зубр двума скачкамі дапяў няшчаснага паляўнічага і кароткім страшным ударам рагоў выпусціў з чалавека дух.

З сотні жаночых грудзей вырваўся і разлёгся па-над галявінаю лямант, у якім змяшаліся жах і захапленне. Адно цяпер зубр угледзеў нешта дагэтуль нябачанае: высокі памост са стракатым натоўпам якіхсьці крыклівых істотаў. Звер ажно здрыгнуўся ад лютасці. Не зважаючи на бахранне рушніц, ён нагнуў кашлатую галаву і, падкідваючы цяжкі азадак, моўчкі памчаў проста на памост. Ён, як віхор, пранёсся непадалёку ад Эразма, пакінуўшы за сабою стаптанага паляўнічага і раструшчаную капытамі зброю. Першы дубовы слуп зляцеў з падваліны, быццам тонкі бярозавы калок. Пераможна рыкнуўшы, звер завярнуўся і, прабегшы пад памостам, гэтаксама лёгка збіў асяродную палю. Край памоста пахіліўся, і некалькі прыдворных дам, анямеўшы ад жаху, апынуліся на снезе. Зубр зноў развярнуўся. У ягоных крутых баках трымцела ўжо з дзесятак дзідаў, але магут не здаваўся. Пакуль стральцы падбягалі і ліхаманкава наводзілі свае рушніцы, зубр апусціў мокрую ад юхі галаву і зноў пайшоў на памост. І тады паляванне не дало веры вачам: паміж ашалелым ад дзідаў і куль мсціўцам і ягонымі ахвярамі, што безабаронна бэрсаліся на снезе ў сваіх цяжкіх футрах, скочыў малады лоўчы з рацішчам.

Зубр здзіўлены ўскінуў голаў і ўтаропіў на чалавека каламутны позірк, поўны невыказнай пакуты і нянавісці. Тым часам каржакаваты лоўчы, прыганіць даючы, зрабіў насустроч зверу яшчэ трох крокі і знерухомеў. Выцягнуўшы руку, ён мог дастаць рацішчам да скрываўленых рагоў. Зубр падабраўся, каб зрабіць апошні скакоў, але ў той самы момант, калі ён скрануўся з месца, лоўчы ў міг вока адскочыў убок і схаваўся за стаўбуром вячыстай яліны.

Пачаўся вусцішны танец чалавека і параненага звера. Яны кружлялі вакол таўшчэзнага стаўбура, і разам з імі, невідочная, скакала ў цішыні сама смерць. Даўмеўшыся, што зваліць яліну немагчыма, зубр намагаўся злавіць чалавека сваім доўгім, як вужака, языком. Кожны з паляўнічых, якія абсталі месца двубою, ведаў, што такое зубрыны язык. Развар'яваным зубрами няраз шэнцила схапіць лаўца языком і, падцягнуўшы, накалоць небараку на рогі. Кожны ведаў пра гэта, але ніхто не мог дапамагчы маладому паляўнічаму. Кружлянне вакол яліны было такое імклівае, што сам гаспадар Аляксандр, які меў славу найтрапнейшага стральца ва ўсім Вялікім княстве, бездапаможна адышоў ад рушніцы.

Пушчанскі магут пакрысе знемагаў. Вось ягонае тулава працяла дрыготка, вось ён пахінуўся, вось у сляпым шале, ужо чуючы непазбежнае, зачапіў рогам яліну, па-кінуўшы на стаўбуры

шырокую белую паску. Усе ўжо ведалі, хто пераможа ў гэтым двубоі, і калі шырокое лязо рацішча ўвайшло зубру праста пад сэрца, галявіна зараўла ад захаплення, угору ўзляцелі магеркі і аблавушкі, і ніхто не пачуў перадсмяротнага звярынага хрыпу.

Зубр яшчэ не сканаў, яшчэ стаяў на каленях, хапаючы пашчау снег, а адчайнага лоўчага ўжо абдымалі, мацалі рукамі, нібыта не верачы, што жывы, і фарсісты пасыльны ўжо перадаваў яму запрашэнне да стала яго каралеўскае мосці. Жанчыны і сама каралева глядзелі на маладога паляўнічага з непрыхаванай цікавасцю.

Эразм не спяшаўся падыходзіць: аднекуль у ягонай свядомасці з'явілася вострае адчуванне значнасці гэтай хвіліны. «Хто гэта?» — спытаўся ён у суседа-шляхціча, і той адказаў: «Сын баярскі* Мікола. З Гусава родам».

Калі Вітэліус нарэшце наблізіўся, лоўчага ўжо атачылі дамы. Яны нешта ўзахапы шчабяталі свайму ратавальніку, і Эразм пачуў, як той смела сказаў камусьці на добрай лаціне: «Aut Caesar, aut nihil»**.

Такое было іхняе знаёмства, і цяпер, шпацыруючы па галерэі, пасол яшчэ раз падзякаваў небу за тое, што звяло іх. Ён скажа Гусоўскуму, каб не забыўся на тое паляванне ў сваёй будучай пазме.

Вітэліус падумаў пра сакратара з нечаканаю цеплынёй. Колькі перажыл ўдзух! Разам былі і на кані, і пад канём. І цяпер таксама разам, у дні, ад якіх залежыць усё іх далейшае жыццё. Блаславёны той, чый лёс упłyвае на лёс Айчыны, з гонарам думаў пасол. Яму хацелася хутчэй даць адпаведныя загады кухару і стольчым і паслаць па Гусоўскага. Вітэліус пашкадаваў, што некалі згадзіўся з паэтавай просьбай і Мікола жыве цяпер не ў пасольскай рэзідэнцыі, а на самоце, за колькі кварталаў адсюль. Ён паспрабаваў уяўіць, як той сустрэне навіну: як зазвычай прытоіць пачуцці ці дасць ім волю?

А ці здолее сёння ўтаймаваць свае пачуцці ён сам?

Так, іх з Гусоўскім можна назваць сябрамі, але пры ўсім пры тым ён — каралеўскі пасол пры двары яго святасці, а Мікола — усяго толькі ягоны сакратар, які не развітваецца са сваёй музай адно дзякуючы яму, Вітэліусу. Таму паміж імі паводле падпісанага дзесяці ў душах маўклівага пагаднення заўсёды пралягае неадольная мяжа, якую нельга парушаць і цяпер. Магчыма, цяпер — асабліва.

Пасол чуйна прыслухаўся да самога сябе і, не знайшоўшы ў сэрцы патрэбнага спакою, адклаў размову з паэтам на заўтра.

На Вечны горад апускалася мяккае вясновае сутонне.

III

Ён не любіў гэтай амаль разбуранай спаруды, што нагадвала яму страхотлівы вулей, куды час сабраў са свае бязмежнае лугавіны тое, што некалі было жыщём з ягонымі марамі і спадзяваннямі. Ён не любіў заходзіць сюды, але антычны калумбарый меў над ім нейкую ўладу, і час ад часу, вось як цяпер, па дарозе да Вітэліуса, у Гусоў-скага ўзнікала неадольнае жаданне пабыць тут некалькі хвілін сам-насам з сабою.

Прыстояўшы пад выгбаю, ён ступіў у рэдкі халаднаваты прыцемак першай залы, і па засціле тонкага пяски, што ўкрываў каменныя пліты падлогі, пацягнуўся за ім ланцужок вырэзных слядоў.

Нязвычныя і трывожныя пачуцці агортвалі душу сярод гэтых сцен з сотнямі цёмных паўкруглых нішаў, якія гля-дзелі вачыма самае вечнасці. Большасць нішаў ужо даўно была пустая, толькі пад нізам кожнае бялеўся мармуровы прастакутнік з лацінскім надпісам. Ацалела ўсяго дзесяткі два урнаў з прахам і столькі ж бюстаў на нізкіх пастаментах: паблажлівыя твары эпікурэйцаў, твары вясёлыя і хіжыя, змрочныя і засяроджана-журботныя...

Гусоўскі чытаў імёны людзей, што жылі на пятнаццаць стагоддзяў раней ад яго. Ён чытаў гэтые імёны з пільнаю ўвагай, быццам спадзяваўся сустрэць між іх знаёмае, ды белыя прастакутнікі казалі розуму толькі пра марнасць чалавечага жыцця.

Гусоўскі прысеў на ўломак калоны. Ён уявіў чалавека, што некалі будзе разбіраць на замшэлым камені ягонае імя...

Дні і месяцы съплюцца, як жвірынкі ў пясочным гадзінніку, і ты не ведаеш, колькі іх у цябе засталося, затое ведаеш, што ніхто не пераверне твой гадзіннік на-зад. Спяшайся, пакуль гэты танюткі струменьчык пяски яшчэ не высіліўся ў сваім імклівым бегу.

Ад увахода цягнуў скавыш, і Гусоўскі бачыў, як ягоныя сляды на пяски ўвачавідкі губляюць свае абрысы.

Доктар Скарына ўжо выдаў у Празе чэшскай Біблію на мове свайго народа. Ужо адспівала журботнае сэрца Вісліцкага*, але ён паспей сказалі свету пра герояў Грунвальда. А ён, Гусоўскі, яшчэ здабывае танную славу эпіграмамі і вершыкамі на патрэбу мецэнату і сяму-тamu з рымскіх вяльможаў. Ці вартae такое жыццё чалавека, што прысягнуў аддаць свой дар роднай зямлі, каб уславіць яе багацце і мужнасць і аплакаць яе пакуты? Ён судзіў сябе суроў і жорстка. Тут, перад прахам сотняў людзей, якія не пакінулі па сабе нічога, акрамя жменькі попелу, іначай ён не мог.

Ён зноў пачуў учарашнія халодна-зняважлівыя слова Франчэскі. Так, ягонага імя няма ў геральдычных кнігах, няма ў спісах

пасольства, але зараз, у гэтым храме нябыту, ён быў, як ніколі раней, перакананы, што сапраўдны гонар чалавек здабывае не праз шляхецкую кроў.

Мінулай зімой на адным з рымскіх мастоў ён спаткаў жабрака, які пінуў ад голаду і холаду. Гэта быў беглы янычар. Гусоўскі хацеў уратаваць чалавечую істоту, што вырвалася з крылавай няпамяці, ды былы султанскі ваяр вырашыў памерці. Пачуўшы ягоную гісторыю, Гусоўскі зразумеў, што іншага выйсця ў гэтага чалавека не было.

Ён не мог прамаўчаць пра гэты лёс і цяпер узгадаў дні і ночы, калі пісаў тую паэму. Усё пачалося, бадай, не з самой сустрэчы, а з таго сну, што стаў мучыць яго пазней. Ён сніў сябе янычарам. Гэта яго навекі забралі людзі султана, гэта па ім, надзеўшы жалобны ўбор, галасіла маці, а бацька пасыпаў попелам галаву. Гэта яго разам з тысячамі іншых хрысціянскіх хлопчыкаў змушалі забыць сваё імя і вучылі чужым мове, веры і майстэрству забіваць людзей. Гэта ён пасля вечаровай малітвы валіўся на смярдзючую лямцевую посцілку ў вялізной кашары і не мог заснуць ад страшэннае стомы. Гэта ён утаймоўваў голад толькі пасля сечы, калі жывому належалаў і чарпак плову, што застаўся ад забітага. Сны перапляталіся з яваю, і часам яму здавалася, што ён таксама ўмее за сорак кроکаў прыкалоць чалавека да сцяны сваім ятаганам або адным ударам выпусціць з жаночага чэрвя ненароджанае дзіця. Няўжо, шмат разоў пытаўся ён у самога сябе, няўжо прыйдзе час, калі падатак крыві будзе плаціць і ягоная зямля, калі яе Базылёў і Янаў будуть называць Ібрагімамі і Мехмедамі і пасылаць па душы родных мацярок?

Паэма пра янычара забрала ў яго кавалак сэрца, ды ён ведаў, што галоўнае і самае запаветнае, тое, што наканавана зрабіць толькі яму,— наперадзе. Яго будучую кнігу яшчэ ахутвала смуга, але ён ужо даўно жыў прадчуваннем таго дня, калі вечер разве засмуж і мара стане такою ж выяўнаю, як наднёманскія далягляды ў ясны восенійскі дзень. Ён прыехаў у Рым з надзеяю паслужыць Айчыне і разам з тугою па ёй, разам з пакутлівымі сумневамі, у хвіліны паняверкі і хвіліны радасці чуў у душы веру, што здолее сказаць сваё слова пра свой народ і сваю краіну. Сказаць так, каб потым нястрашна было і памерці.

Сляды на падлозе ўжо дазвання зніклі. Гусоўскі падняўся і пайшоў да выхаду. Пад выгбаю ён азірнуўся, і свежыя сляды на момант здаліся яму літарамі на чыстым аркушы паперы.

Эразм чакаў за столом у сваім кабінече. Ён быў у новым капитане з вышыванымі залатымі ўзорамі, што прыгожа вылучаліся на цёмным аксаміце.

Пастава пасла нагадала Гусоўскому прарока Іярэмію з роспісаў Сікстынскай капліцы. Той жа глыбокі одум на твары, гэтаксама пазіраюць удалеч вочы. Правая рука моцна і разам з тым неяк журботна падпірае падбароддзе. Толькі ў левай — зусім зямны ліст са зламанымі пячаткамі.

Вітэліус страпянуўся і, адклаўшы ліст, скінуў з сябе тужлівую задуменнасць. Паэт адчуў, што прычынілася нешта благое. Нібыта прачытаўшы ў душы ў Гусоўскага гэтыя здагадкі і жадаючы развесці іх, пасол адразу пасля вітанняў завёў гаворку пра набытую днямі карціну, што заняла ганаравае месца побач з палотнамі Карэджа.

— Зірні на Хрыста і грэшніцу. Быў час, калі гэты мастак дапісваў карціны Джарджоне, але, павер мне, ён перасягне настаўніка. Яго завуць Тыцціян. Я хачу, каб ягоныя палотны трапілі да нас на радзіму. Калі пасольства будзе вяртацца...

Эразм чамусыці не скончыў і адвёў прыцьмелья раптам вочы.

— Я прачытаў «Янычара», — загаварыў ён пра іншае. — Твая ліра зноў падаравала мне асалоду, а талент нагадаў спелую вінаградную гронку. Наш зласлівец Строццы хутка праглыне свой брудны язык. Я зраблю, каб паэма патрапіла ў рукі папы. Тым больш цяпер. А тая сцэна, дзе янычар забівае маці... Тваё пачуццё, талент і фантазія твораць там сапраўднае дзіва.

— На жаль, монсеньёр, там няма ні каліва фантазіі. Я сустрэў гэтага чалавека на месце Фабрыцыя. Ён блізкі нам па крыві, балгарын. У пяць гадоў асманцы ўзялі яго па падатку крыві. Астатніе монсеньёр ведае з паэмы.

— І гэта была ягоная маці?

— У маленстве ён зваліўся з дрэва і параніўся. Па-міраючы, яна пазнала яго па меціне на шчацэ.

— О Божа, у які жорсткі век прыслаў ты нас на зямлю!

Абодва на нейкі час замаўчалі.

— Султан Сулейман выступіў на Бялград, — звязваючы нітку размовы, сказаў пасол. — З Балгарыі даносяць, што загадана сабраць дзесяць тысяч вазоў праві-янту для султанскага войска. Туркі ўялі новы пада-так — за працу, якую іхнія зубы зробяць, перажоўваючы хрысціянскі харч. А татары тым часам спусташаюць памежныя абшары Княства і Кароны.

— І Ватыкан па-ранейшаму маўчыць...

Гусоўскі разумеў, што пасол паклікаў яго не дзеля таго, каб паведаміць пра новы паход султана. За доўгія гады іхняга своеасаблівага сяброўства ён навучыўся выдатна адчуваць унутраны стан мецэната і цяпер быў пэўны, што апрача паходу, апрача татарскіх набегаў і беспаспяховых пакуль што намаганняў пасольства Эразма гняце сёння і штосьці іншае. Вітэліус часта казаў, што поруч з ім не чуе на чужыне адзіноты. Ён, Гусоўскі, не мог бы шчыра паўтарыць тое ж самае. Аднак ён па-свойму любіў Эразма, і ў ягоным сэрцы таксама пасяліўся неспакой.

Ён быў шмат за што ўдзячны Вітэліусу. Пасля дабрадзейкі Софі, чацвёртай жонкі караля Ягайлы, краіна, бадай, не ведала мецэната больш слыннага. Біскуп Вітэліус апекаваўся паэтамі і дойлідамі, на ягоны пасольскі двор у Рыме зляталіся лісты з пячаткамі знакамітых вучоных мужоў усёй Еўропы. Італьянец Кларэці нядаўна прысвяціў яму пераклад з Лукіяна, а немец Барэальд з Кёльна — свой трактат пра землятрусы. І ўсяго гэтага ён дасягнуў у зацятай барацьбе з зайдроснікамі і радавітымі няздарамі. Ды найперш Гусоўскі любіў Эразма за вернасць дадзенай у маладыя гады прысязе верай і праўдаю служыць Княству. Польскія арыстакраты не маглі дараваць яму не толькі ўзлёту, але перадусім гэтага сумленнага служэння. Яны не маглі дараваць Вітэліусу прамоў у Рыме і ў Аўсбургу, дзе ён услайляў Вялікае княства, яго быlyх валадароў і нават ягоную мову. Да таго ж нейкі спрытны рымскі друкар выдаў гэтыя прамовы асобнай кніжкай. Супроць пасла ўжо гучалі галасы на польскім сейме, і можна ўяўіць, якая бура падымецца цяпер, калі ў Ватыкане пачалі гаварыць пра Вітэліуса як пра будучага кардынала. Відаць, нічога добра га не абяцаюць і каралеўскія пячаткі на лісце, які мецэнат чытаў перад ягоным прыходам.

Паэт рыхтаваўся пачуць благое і таму быў уражаны, калі Эразм абняў яго за плечы і загаварыў пра добрыя весткі з папскага палаца.

— Няхай узрадуеца тваё сэрца, як напоўнілася радасцю маё. Папа зацікаўся паляваннем у нас на поўначы і выказаў жаданне мець у сваіх пакоях чучала зубра. Неба нарэшце пачула нашы малітвы. Табе давядзеца адкладці ўбок эпіграмы.

— Няўжо монсеньёр хоча паслаць мяне на паляванне? — спытаўся Гусоўскі са стрыманаю ўсмешкай і нейкім няясным, але ўсцешлівым прадчуваннем.

— Пра зубрынью шкуру няхай дбае Радзівіл, а мы з табою, Nicolaus, павінны ўпаляваць штосьці больш важнае. Папа пажадаў мець не толькі звера — яшчэ і праўдзівае паэтычнае слова пра ягоныя звычкі і пра лясы, што даюць яму прытулак. Ты няраз

гаварыў, што твой човен застаяўся ў завані ціхіх азёраў. Выводзь яго ў мора і не бойся буры!

Гусоўскі маўчаў, таймуючы хваляванне, а пасол казаў далей:

— Памятай, што пасля Грунвальда пра нас даведаліся ва ўсім свеце. Кожны італьянскі вяльможа хацеў бы мець кнігу пра нашу краіну. Я ўжо стаміўся ад бясконцых роспытаў пра волатаў з вачыма на патыліцы і іншую бязглаздзіцу, народжаную хворым уяўленнем несумленных пісакаў. Дакуль яны будуць пашыраць чуткі пра варварства і дзікасць нашых земляў? Мы даўно адкрылі для сябе Захад, і ўжо даўно прыспела пара паказаца на людзях самім. Наша мінуласць мусіць належаць да гісторыі ўсёй Еўропы.

— Я хачу,— пасля пярэвры сказаў Эразм,— каб ты памятаў і словаў боскага Дантэ:

O, voi, ch'avete gl'intelletti sani
Mirate la dottrina, che s'asconde.
Sott'il velame degli verſi strani*.

Мара трох апошніх гадоў пачынала збывацца, аднак Гусоўскі не мог даастатку аддаца пра радасным пачуццям, бо чуў у мецэнатавых словам недагаворанаць.

— Сённяшні дзень з тых, што могуць перавярнуць усё жыццё,— прамовіў ён.— Але чаму радасць у вачах у монсеньёра патанае ў смутку?

Позіркі паэта і мецэната сустрэліся. Яны ўбачылі адзін у аднаго падзеленыя напалам удзячнасць і трывогу і ўадначас зблізілісь.

— Сёння я атрымаў ліст з Krakava.— У Эразмавым голасе з'явілася звіючая расколінка.— Інтрыганы дамагліся свайго. Кароль загадвае нам вярнуцца. Я ўжо не пасол.

Вітэліус сеў. Ягоныя плечы бяссіла апусціліся, маска ўпэўненага ў сабе дыпламата ўпала з твару, як сарваны ветрам ліст. Перад Гусоўскім быў разгублены няшчасны чалавек з пагаслымі вачыма.

— Я ўжо не пасол...— паўтарыў ён.

— Няхай монсеньёр скажа, каго з вялікіх не грызла ненажэрная пашча зласліўцаў. Але ж у пакутах гартуюцца дух і воля. Для Krakava монсеньёр ужо не пасол, але для Рыма і Еўропы ён застаецца знакамітым дыпламатам і не менш знакамітым апекуном музаў.

— Пасол без дзяржавы...— са слабаю ўсмешкаю азваўся Вітэліус.

— Кароль і двор — яшчэ не ўся дзяржава. У той час калі Сулейманавы сланы топчуць няшчасных сербаў, калі турэцкая чума распаўзаецца ўсё шырэй і шырэй...

— Sapienti sat. Разумнаму дастаткова. Я ведаю, пра што ты хочаш сказаць,— перапыніў мецэнат.— Статак сапраўды невінаваты, што ягоныя пастыры больш падобныя да ваўкоў.— Ён зноў уладна браў нітку гаворкі ў свае руکі, і Гусоўскі здзіўлена ўбачыў, што засталом сядзіць заўсёдны, рашучы і гатовы да любых паваротаў лёсу біскуп Вітэліус.

Мікола заўжды зайдрасціў волі апекуна, але такое хуткае вяртанне разгубленага і зламанага Эразма да сваёй звычайнай і паставі нарадзіла акрамя зайдрасці і крыўду: паэт зразумеў, што шчыграсць у паводзінах мецэната зараз была добра-такі разбаўлена падступствам. Ён ведаў, што Эразм разлічвае на ягоную дапамогу, але разумеў, што хвілінная біскупава слабасць таксама была маскаю. Той і цяпер заставаўся дыпламатам, вёў сваю гульню, і ад немагчымасці пррабіцца нават да гэтай бліzkай души, ад усведамлення мяжы, што пралегла паміж імі, як пралягае паміж дзвюма рэкамі ўзвышша водападзелу, не дазваляючи ім сустрэцца ў адным моры, ад гэтых думак, хоць Гусоўскі і разумеў, што замова папы ўсё адно ў сіле, яму зрабілася непрытульна і самотна.

— У нас няма выбару,— прамовіў Эразм.— З гэтага дня мы — ізгоі. Табе не трэба тлумачыць, колькі залежыць цяпер ад тваёй музы. І для цябе, і для мяне, і для мільёнаў нашых суайчыннікаў.

Гусоўскі задуменна пазіраў на новую карціну. Востры сонечны праменік крануў чало Збавіцеля і слізгануў па малітоўна складзеных руках грэшніцы.

— Няхай умацуе мае слабыя сілы Усявышні.

Паэту хацелася пабыць на адзіноце, каб паўтарыць прамоўленыя слова таму, каму належала іх пачуць, але Вітэліус яшчэ не адпускаў яго.

— Дарагі Nicolaus, прызнаюся, што сярод трывог апошніх дзён у майм сэрцы знайшло свой куток і тое, пра што мы абодва пакуль што маўчалі. Мяне турбуюць твае сардэчныя справы.

— Я...— з выклікам пачаў Гусоўскі.

— Паслу ех officio* належыць ведаць усё, што чыніц-ца з ягоным сакратаром,— паспешліва сказаў Эразм, каб дапамагчы ці то паэту, ці то самому сабе.— А я не толькі пасол і мецэнат. Я сябра. Я ведаю імя тваёй абранніцы. Гэтая жанчына ніколі не пераступіць цераз забабоны, з якімі мы змагаемся ўсё жыццё...

— Яе няма ў Рыме. Я ўбачу яе не раней як праз паўгода,— сказаў Гусоўскі, каб хутчэй скончыць гэтую цяжкую тэму, і мецэнату не ўдалося схаваць ад яго радасць.

— Я ведаю, што ты пісаў да яе, і здагадваюся, што яна табе адказала. Няхай расстанне будзе бальсанам на твае раны. Памятай, у тваіх руках не толькі твой лёс.

Вітэліус падышоў, каб развітацца, і калі ён злёгку сціснуў Гусоўскуму плячо, той насупор зусім нядаунім пачуццям адчуў да мецэната спагаду. Знячэўку ён на ўсю поўніцу зразумеў, наколькі знітаваліся іхнія лёсы, і ў гэты момант зноў убачыў ланцужок слядоў на плітах калумбарыя.

V

Цяпер трэба зацяць дыханне і знерухомець, каб не трэснуў пад нагою сухі сучок. Закаханы спявак пяе кароткімі, не даўжэйшымі за тры стукі сэрца, каленцамі і ў гэтыя імгненні не чуе анічога — хоць палі з гакаўніцы. Тры стукі сэрца — тры імклівяя крокі, і песня абрываецца, а ён замірае, не паспейшы паставіць нагу на дол. Адзін неабачлівы рух, адзін прытоены ўздых, і чырванабровы пяюн, залопаўшы крыламі, знікне ў лясной гушчарні. Здаецца, пярэрва доўжыцца бясконца, але вось глушэц зноў падае голас. Тры крокі, галінка ляшчыны ледзьве не выколвае вока, і зноў нерухомасць. Ранішняя сцюдзёнасць лезе пад світу, паветра — як халоднае даўкае віно. Яшчэ тры крокі. «Мой! Мой!» — заходзіцца ад паляўнічага шчасця душа.

Пачуццё такое пранізлівае, што ён ачынаецца. Бярэцца на ранне. Яшчэ праз туманец сну Гусоўскі бачыць над ложкам ладунку з барсучынае шкуры. У маҳрах цымяна пабліскуваюць каваныя трокі. Цела дагэтуль памятае, як ладунка прыемна адцягвае плячо, і, каб уз-гаданае адчуванне было паўнейшае, ён на момант за-плюшчвае вочы.

На белай сцяне праваруч вакна — скіфскага выгіну лук вышынёю на рост паляўнічага. Кібіць абкладзена касцянымі пласткамі з нябачнымі яшчэ маленькімі вы-явамі тарпанаў. Це ціва ўжо даўно аслабла, а часам, вось як у гэтую хвілю, так хочацца ўскінуць лук, нацягнуць да лёгкага звону і адчуць хвосткі ўдар па скураной наручцы. Калісьці ён мог выбраць за сотню кроکаў дубовы стаўбур і дванаццаць стрэлаў малявалі роўны шас-ціканцовы крыж.

Ён спрабуе разгадаць сон. Эх, пад'есці б зараз печанага на вуголі глушцавага мяса! Учора яму выпаў зусім нішчымны дзень: думкі былі быццам камяні ў крушні, і на паперу леглі ўсяго два нежывыя радкі, а кожны паляўнічы Княства ведае, што глушцавае мяса дае спажыву не толькі целу, але найперш разуму; нездарма кажуць: жывісія глушцом — будзеш мудрацом.

Бліжэй да вакна, пры самым стале, тул з тузінам даўгіх стрэлаў з лебядзінымі пёрамі. Гэткія ж пёры і на сталь-ніцы, побач з кнігамі, свечкай і пясочным гадзіннікам. На перасценку, пад простым

абразом Багародзіцы, вісіць няраз працёрты крывёю з мезеніка — каб быў шанцунак — самастрэл з казінау нагой.

Туга па лясной маладосці заўсёды жыла ў ім, як у сухмень пад мохам і шыгавіннем жыве грыбніца. Сёлета туга прыходзіла да яго асабліва часта, але ён сустракаў яе з радасцю, бо разам з ёю ажывалі і абкружалі яго прызабытая зыкі і пахі і ён чуў у сваім пакоі пошум пракаветных лясоў. Ён аддаваўся ўспамінам усёй сваёй істотаю, і надыходзіла хвіліна, калі знікалі сцены, знікалі камяніцы і галасы Вечнага горада, знікаў Тыбр і разлогія кроны піній, і ён бачыў мірную зубрынную чараду на тым баку Нёмана. Потым яму было цяжка даць веры, што гэтая роўныя лацінскія радкі накрэсліла на паперы ягоная, а не чыясьці іншая невідочная рука, што іх па-кінуў звычайны атрамант з сажы і гарэхаў, а не нейкае магічнае рэчыва.

Але надаралася і шмат іншых дзён, такіх, як учора і пазаўчора, такіх, калі ягоныя блуканні па рымскіх вулі-цах і плошчах нязменна выводзілі яго на Апіеву дарогу і вялі да пахавальні Цэцьлі Метэлы, сваячкі таго самага Краса, што ўкрыжаваў тут тысячи непакорлівых рабоў. Нядайна ён даўмеўся, чым надзіць яго гэтая цыліндръгчная спаруда сярод чэзлых дрэўцаў і хмызняку: у яе абрысах хавалася падабенства з Камянецкай вежай.

Вітэліус чацвёрты месяц падарожнічаў па Італіі, а ён пісаў і цешыўся са свае адзіноты.

У вузкія шыбы высокага вакна ўсё больш напорліва лілося ранішняе свято. Сталі відаць фігуркі звяроў на кібіці, а на сцяне насупраць ложка выступілі з прыщемку тры павешаныя ўсутьгч гравюры. Бывала, ён цэлымі гадзінамі стаяў перад імі, зачараўаны іхнім таемным, суладным у сваёй жудлівай несуладнасці светам. Левая гравюра з прасветленымі тварамі Адама і Евы, з аблітымі сонцам, поў-нымі птушак і зверыны эдэмскімі садамі, змушала душу трымцець ад нейкай няўцямнае радасці. Тут усё дыхала злагадай і ціхамірнасцю, і самі вочы адмаўляліся бачыць котку, якая ўжо трymала ў зубах прыдущаную мыш, і саву, што зладзіла кубло ў вадаліве жыцця. Але радасць хутка гасла, бо сярэдняя гравюра — безліч аголеных чалавечых істот і звяроў, іхні няспынны бег вакол загадкавай азярыны, фантасмагарычныя напалову жывёлы, напалову механізмы — нараджала ў сэрцы самыя змрочныя прадчуванні. І нарэшце душа трапляла ў палон пякельных пачвараў правай гравюры. Тут валадарылі жах, смерць і пакуты, напэўна, ва ўсіх сваіх магчымых ablічах. Невялікая гравюра выдавала бязмежнаю. Няхай невідочна, але на ёй стаяў і белы султанскі шацёр, складвалі піраміды з людскіх галоў янычары і брыла па папялішчы спаленай татарамі вёскі звар'яцелая старая...

Гэта быў падарунак мецэната, копія з алтара галанд-скага майстра Гераніма Босха. Геніем і вар'ятам быў чалавек, што здолеў змясціць на адной карціне ўесь крыавы хаос гэтага свету? — часта пытаўся ў сябе Гусоўскі. А можа, сам свет ужо даўно страціў розум, а мастак толькі адкрыў людзям вочы?

Але зараз паэт быў у абладзе іншых думак, бо сон пра радзіму не мог вешчаваць благога.

Паснедаў ён, як звычайна, у таверне каля моста Фабрыцыя, дзе ўранні падавалі свежую рыбу і кубак таннага віна. Трэба было вяртацца да стала і паперы. Сон абяцаў яму ўдачлівы дзень, аднак Гусоўскі нечакана для сябе рушыў вуліцу ў бок Калізея.

Трохповісная аркада амфітэатра сустрэла яго цішынёй і пустэльнасцю. Калісьці, у свае першыя дні і месяцы ў Вечным горадзе, ён часта прыходзіў сюды. Яму дастаткова было заплюшчыцца і лёгка націснуць пальцамі на павекі, і пусты амфітэатр да краёў напаўняўся гулам дзесяткаў тысяч галасоў. Ён быў то гледачом, то адным з тых няшчасных, што, павярнуўшыся да імператарскай ложы, ускідвалі над галовамі мячы і адрывіста кричалі кесару словаў свайго змрочнага прывітання.

Але гэтым ранкам яго прывяло сюды абуджанае сном пачуццё нейкага чакання.

Памяць дазваляла яму пісаць без пёраў і паперы. Прымружыўшы вочы, ён паўтарыў апошнюю страfu, якая гучала ў думках адначасна на лаціне і па-беларусінску. Паэма яшчэ не мела назвы, але раз-пораз, як вясёлкавая стронга ў чыстых нёманскіх доплывах, у свядомасці ўжо праплывала: «Carmen de bisonte» — «Песня пра зубра».

Гусоўскі ўрупіўся ў работу і не адразу змеціў чалавека, што з'явіўся па другі бок арэны. То быў юнак у апратцы шкаляра з вышыванымі саквамі цераз плячо. Ён скінуў не надта пакоўныя саквы, выняў акраец хлеба і запусціў у яго маладыя зубы. Падхарчыўшыся, шкаляр паслаў на каменнную лаву добра-такі зашмальцаваны фаляндышавы плашч і з насалодама выцягнуўся на ўесь свой немалы рост.

У гэты момант Гусоўскі нарэшце заўважыў юнака. Аднак ён заўважыў і іншае: трохі вышэй ад шкаляра сярод лаваў амфітэатра зладзеявата выткнулася і адразу схавалася нечая постаць у рyzманах. Шкаляр умасціў саквы пад галавою і, відаць, заснуў, а абадранец больш не паказваўся. Ды раптам спрактыкаванае вока паляўнічага змеціла, як з-за каменя вытыркнуўся і пачаў паціху пасоўвацца да сакваў даўпі кій з гакам на канцы. Гусоўскі крыкнуў, юнак усхапіўся на ногі, але было ўжо позна: злодзей уцякаў з саквамі на ўсе лапаткі. Спрытна пераскокваючы цераз лавы, ён бег акурат на Гусоўскага, нібыта збіраўся знайсці ў яго

паратунак. Шкаляр нёсся за ім вялікімі скачкамі, і здавалася, што абадранец трапіў у нявыкрутку. Ды толькі, калі між ім і паэтам засталася нейкая паўсотня крохаў, а шкаляр вось-вось павінен быў схапіць валацуго за каршэнь, той, крыху збочыўшы, нырцануў у нішу і быццам праваліўся скрэзъ зямлю. Калі Гусоўскі, дакараючы сябе за някемнасць, падбег да чорнага атвору нішы, задыханы і ўзмакрэлы шкаляр ужо вылазіў адтуль, пэўна, зразумеўшы, што ягонае майно знікла ў гэтых лёхах назаўсёды.

— Кадук на яго! — выляяўся ён і, змахнуўшы з ілба пот, прывітаўся на лаціне.

Ад неспадзянкі Гусоўскі нават не адказаў на вітанне.

— Кадук на яго! — усцешана паўтарыў ён беларусін-скую лаянку і сціснуў прыголомшанага шкаляра ў абдымках.— Кадук на яго!

Не, нездарма прысніўся яму той сон. Не кожны дзень сустрэнеш у Рыме чалавека з Вялікага княства, ды яшчэ з Нясвіжа.

Даўгалыгі, русавы і зеленавокі шкаляр адказваў на роспіты весела і з трохі круцельскаю ўсмешкай:

— Не прападу! У Нясвіжы людзі хіжы: салому таўкуць — бліны пякуць, сена смажаць — бліны мажуць. Адно кніжак шкода.

Ён прыгладзіў разбэрсаныя пагоняю валасы, нахіліўся да атвору, з якога цягнула холадам, і, склаўшы далоні ракавінай, закрыгчаў:

— Гэй ты, сіньёр шылахвост! Хлеб можаш есці, кашулю можаш насіць, а кнігі прынясі заўтра на гэтае месца і пакладзі на першай прыступцы. Тады Бог адпусціць табе твой грэх!

Сутарэнне азвалася здзеклівым рогатам. Італьянскае мовы шкаляру не хапіла, і ён выгукнуў у цемру ўжо па-свойму:

— Каб цябе чэрці смажылі столькі дзён, колькі слоў у тых кнігах!

Васіль — так звалі шкаляра — атрымаў у Krakave бакалаўра і цяпер кіраваўся па навуку ў Падую, дзе таксама маглі вучыцца праваслаўныя. Сёлета там чыталі лекцыі два магістры-беларусіны: Ян з Полацка — «Лісты» Цыцэрона, а Марцін з Зэльвы — «Этыку» і «Метафізіку» Аристотеля. Рым зусім убаку ад дарогі, але ён, Васіль, зрабіў калена, каб на свае вочы ўбачыць Вечны горад.

Гусоўскі ўзгадаў маладосць. Ці сурова трymающца цяперашнія студыёзусы статутаў? Няўжо сапраўды гавораць у бурсе толькі па-лацінску? Ці выкладае яшчэ ў Ягелонскай alma mater доктар у медыцыне і вольных мастацтвах Мацей з Вільні?

Доктара Мацея, ахвотна адказваў бакалаўр, абраўшы рэктарам Сіенскага універсітэта. Статуты — цудоўная вынаходка, бо іначай не было б асалоды парушаць іх. Што да лаціны, дык заўсёды знайдзеца пара пустадомкаў, якія за лішні шэлег адхрысцяцца не толькі ад роднай мовы, але і ад роднае маці. Яны і ідуць у віжылюпусы. Быў у іх такі Марка з Мастоў, каб яму сем болек на язык. Яшчэ не навучыўся як след кашы па-лацінску папрасіць, а ўжо

бегаў дакладаць на адназемцаў, што ганяць статут і гавораць, заміж лаціны, сваёю моваю. Так сэрца ад'еў, што пасадзілі яго аднае начы ў меж і, палічыўшы скабы, выраклі ўтапіць у рацэ. Пацягаўшы ж па вуліцах, разгайдалі дый кінулі, заместа Віслы, у лужыну насупраць бурсы. Вады там кату па пяту, але Марку і таго хапіла. Пачаў, як выпусцілі з межа, райскія шаты славіць, а суддзяў сваіх называў не інакш як паночкамі анёламі.

Абодва рагаталі да слёз. Можа, упершыню ў жыцці Гусоўскі пашкадаваў, што не мае сына.

Яны да цёмнага хадзілі разам па Рыме. Паэту не шкада было доўгага летняга дня. Гэты вясёлы дваццацігадовы дзяцюк, што перамераў сваімі нагамі палову Еўропы, быў жывым напамінкам, што ягоная зямля жыве, імкнецца да навукі, што гучыць яе мова, на якой ужо ёсць друкаваныя кнігі.

Увечары яны ўдвух — бацька і сын, на момант здалося паэту,— сядзелі ў ягоным пакой пры збане захопленага з таверны маладога віна, якое амаль не хмяліла, адно рабіла ўсе рэчы нейкімі больш выразнымі і значнымі, як быццам адкрываючы іхнюю сапраўдную існасць. Пясоны гадзіннік, дзве злепленыя лякам шкляныя цыбуліны з сіткам, пакідаў быць проста гадзіннікам і ператвараўся ў сімвал самога часу. Сімваламі пачынала рабіцца і астатніе — лук, загостранае лебядзінае пяро, белы аркуш паперы...

Аказалася, кракаўскія шкаляры яшчэ памятаюць эпігра-мы Гусоўскага. Праз адну з іх, напісаную на самога рэкта-ра, ён мусіў развітацца з універсітэтам і шукаць абароны ў Эразма Вітэліуса, які на той час ужо быў біскупам плоцкім і марыў стварыць на поўначы Кароны агменъ навукі і мастацтваў, роўны далёкай Падуі.

Памаўчаўшы, ён спытваўся ў юнака пра бацькоў. Маці засталася з ягонай сястрою ў Нясвіжы, дом пры самым рынке. Бацька, дзяк Міхей, быў пад рукою Міхала Глінскага ў Клецкай сечы. У той слайны дзень, калі войнікі Княства паланілі чатыры тысячи татараў і адбілі сорак тысяч палонных жанок і дзяцей, малы Васіль стаў сіратою.

Гусоўскі ўзяў са стала кнігу:

— Ac albos belli celebres virtute Ruthenos...

— Беларусы, праслаўленыя сваёй мужнасцю на вайне...— пераклаў Васіль.— «Пруская вайна» Яна з Вісліцы.

— Так. Славу Грунвальда ўжо ахутвала цемра, але ён разагнаў яе святлом свайго таленту. Каб захаваць наступнікам нашу гісторыю, мала запісаць яе ў хронікі. Яе трэба адчаканіць і ў паэтычных радках.

— Другую частку я ведаю на памяць,— сказаў бакалаўр.— Усё апісанне бітвы.

Узмахваючы ў такт рукою, Васіль пачаў чытаць. Князь Вітаўт хутчэй за ўсходні вецер ляцеў да Ягайлы, што сустрэў пачатак сечы ў малітве. Татарскія коннікі нацягвалі лукі і пускалі коней наўскапыт. Град смертаносных стрэл біў у браню, і падалі шыхты пыхлівых тэўтонцаў. Непераможнымі волатамі ішлі наперад літвіны. Ад стрэл і коп'яў цямнела неба...

На твар юнака легла пячатка ваяўнічасці. Шкадуе, што жыве на сто гадоў пазней, думаў Гусоўскі. Вядома, хацеў бы сам вывешваць на купалах Вільні і Krakava крыжацкія сцягі і бароды. Як бы сагрэў сваё сэрца, каб прымеў убачыць гэтага маладзёна, сам Вісліцкі...

— Вітаўта народ назваў Громам вайны,— прамовіў Гусоўскі, калі юнак скончыў.— Нават татараў ён трymаў у цуглях. Князь Вітаўт адводзіў набегі ад нашай зямлі, а цяперашнія гаспадары аддаюць яе на здзек...

З хвіліну яны, паяднаныя аднымі думамі, сядзелі моўчкі.

— Ад годных людзей,— загаварыў Васіль,— я чуў, што шаноўны паэт, выконваючы волю папы, піша паэму пра паляванне на зубра...

— Гэтым людзям сапраўды можна верыць.

— Як бы я хацеў пачуць хоць некалькі радкоў... Няхай яны нагадаюць нам пра нашыя пушчы.

— Часіны цяпер такія, што не спрыяюць чуллівасці і замілаванню. Кожны мусіць думаць, як дапамагчы Айчыне.

Юнак чакаў. На неба ўжо выплыў месяц, і ў ягоным аліўкавым святле Гусоўскі пачаў:

Летам заўсёды занятъя ў кровапраліцях
Войнаў усобных, якім ні канца, ні пачатку,
Ратнікі нашы з Піліпаўкі аж па Грамніцы
Маюць аддуху ў лясах — паляванне на звера.
Мабыць, свой звычай і Марс пераняў у літвінаў
І ў адпачынак мячы гарставаць на марозах.
Войны! Злачынная справа — вайна выклікае
Гнеў мой, і слёзы, і боль. Без падтрымкі, бясконца
Войны вядзём мы адзін на адзін за свяшчэнны
Братні саюз хрысціянства з навалай з усходу.
Вораг страшэнны адольвае нас і зламысна
Рэжа пад корань наш род і вучэнне Хрыстова
У душах народаў на ўсіх занявленых землях.
Ён, спадцішка ўварваўшыся ў нашы ўладанні,
Цэламу свету нахабна сцвярджае: ваюю
Не за прастору сабе, а за лад у прасторы.
З верай сваёй ён ідзе і ў імя нам чужацкага бога
Лад свой агнём і мячом усталёўвае ў землях

Іншага веравызнання і іншых парадкаў.
Там, дзе арда саранчой прапаўзе, застануцца
Толькі асмолкі ды печышчы, попел ды косці,
Зграі варон ды чароды сабак адзічэлых.
Бог барані, калі нас перамогуць прышэльцы,
Лепш ужо смерць нам усім без пары, чым такая
Доля — жыццё пад'ярэмнае ў чорнай няволі...*

Васіль імпэтна ўстаў.

— Злыя языкі сцвярджаюць, што Эразм Вітэліус і ягоны сакратар выракліся Бацькаўшчыны і шукаюць славы і паshanotaў у Ватыкане. Цяпер я ведаю, чаго вартыя гэтых размовы. Усё гаворыць за тое, што аўтару паэмы наканавана еўрапейская слава.

— Тваімі вуснамі прамаўляе маладосць,— перапыніў Гусоўскі.

— Не. Доктар Скарэна сее асвету сярод нашага люду, але не менш важна сеяць у свеце праўду пра нашу зямлю і яе пакуты.

— Якія ж кнігі былі ў тваіх саквах? — перавёў размову на іншае паэт.

— «Арыстоцелева брама» і Скарэнаў Псалтыр з Еклезіастэсам.

Прыклаўшы правую руку да сэрца, Гусоўскі працягнуў бакалаўру кнігу, з якой не разлучаўся ўжо чатыры гады. То быў Псалтыр, першая друкаваная кніга, у якой загучала жывое слова іхняга народа. Абаронца младых і радасць, старым пацеха і песня, жонам пабожная ма-літва і пакраса, дзесям малым пачатак усякае добрае навукі, мужам моцнае ўцвярджэнне. Паэту здалося, што прадмову чытае сам Скарэна, што душа ягоная недзе тут, з імі...

Яны доўга не клаліся спаць. У спічастым вакне стаяла поўня, і яна нагадвала абодвум спелы яблык-папяроўку з садоў далёкай радзімы.

VI

Напрыканцы верасня, калі ў сухой спякоце рымскага лета пачулася дыханне восені, якая абяцала сплытчэламу Тыбру ўжо блізкія дажджы, Эразм Вітэліус вярнуўся з падарожжа ў Фларэнцыю і Парму. Увечары таго ж дня паэт і мецэнат ужо гутарылі ў багатай бібліятэцы пасла, якой зайдросцілі нават кардыналы. Адзінай аздобаю бібліятэкі была шпалера з Данте і Вергілем і цудоўнай залаціста-блакітнаю перспектывай. Усю астатнюю прастору сцен займалі друкаваныя і рукапісныя кнігі. Сярод лаціны тэалагічных і юрыдычных трактатаў, сярод кніг гуманістаў і антычных аўтараў тут можна было сустрэць кірыліцу летапісаў і выданняў апальнага Фіёля*. Было тут і слова пра паход ноўгарад-северскага князя Ігара на полаўцаў, якое Гусоўскі любіў

час ад часу перачытваць, заўсёды знаходзячы падабенства між Вітаўтам і Усяславам Чарадзеем, князем полацкім.

Усцешаны спатканнем, Вітэліус з тонкасцю сапраўднага знаўцы апавяддаў пра роспісы Карэджа, захапляючыся зграбнасцю і лёгкасцю пущы** пармскіх храмаў. Раз-пораз ён кідаў позірк на стос спісаных знаёмым почыркам аркушаў, якія суседзілі на стале з «Дэкамеронам». Гэтае суседства здавалася Эразму добрым знакам, і ён ужо смакаваў наперад хвіліны, калі будзе ўчытвацца ў першыя пяцьсот радкоў паэмы.

У такім гуморы ён успамінаў вандроўку са шчыраю асалодай.

— Уяві сабе, што ў царкве святога Яна анёлы лунаюць настолькі вольна, што купал знікае і ператвараецца ў неба. Пэндзаль мастака нараджае цуд, роўны боскаму. Ты ніколі не думаў, што менавіта ў геніях Госпад найпаўней выяўляе сябе і нагадвае нам пра сваю ўсемагутнасць?

Разважанні Вітэліуса перарвала з'яўленне слугі.

— Нейкі чалавек просіць у монсеньёра аўдыенцыі. Ён назваўся турэцкім купцом.

Вітэліус і Гусоўскі перакінуліся здзіўленымі позіркамі.

— Няхай зойдзе,— сказаў Эразм.— Мы выслушаем яго.

Нізкарослы турак, які праз вялікі блакітны турбан выглядаў амаль што карлам, схіліўся ў ніzkім паклоне.

— Падзішах хім чок яш сана! Няхай жыве султан! — паўтарыў ён па-італьянску.— Няхай доўжыць Алах на зямлі ягоны цень!

— Вітаем цябе, купец,— адказаў Вітэліус на лаціне.

— Асаблівасці маёй справы,— турак лёгка перайшоў на лаціну,— вымушаюць мяне прасіць у пана пасла размову адзін на адзін.

— Гэта мой сакратар і сябра,— падумаўшы адно імгненне, адказаў Эразм.

Турак таксама на хвілю задумаўся, пацерабіў пальцамі даўпя рукавы зялёнага халата і, бліснуўшы чорнымі вачыма, у згодзе нахіліў турбан.

— Мяне паслаў сам падзішах, валадар свету, месяца і сонца...

— Валадар свету? — насмешліва перапытаў пасол.— Здаецца, у Рыме ўладараць іншыя.

— На ўсё воля Алаха,— анізвання не збянтэжыўся блакітны турбан.— Нядайна слова, падобныя тваім, казалі і ў Бялградзе. А сёння муэдзіны славяць з бял-градскіх муроў імя Алаха і выкананы волі ягонае на зямлі султана Сулеймана, няхай доўжыць неба яго шчаслівия дні. Дзе пройдзе турэцкі конь, трава ўжо ніколі не вырасце. Кароль венграў не мае сілы выступіць супроты Порты. Французскі кароль напаў на Італію. Венецыя не стане сварыща з намі, а імператару трэба змагацца з Лютэрам. Лютэр жа смяецца з тых, хто збірае сілы на барацьбу з Высокай Портай. Ён мудры

чалавек, ваш Лютэр. Ён вучыць, што неба паслала асманцаў, каб пакараць грэшных хрысціян, а значыць, той, хто ваюе з намі, працівіца свайму Богу.

— Гэты мудрэц ходзіць па слізкай сцежцы,— сказаў Гусоўскі, і турак укалоў яго зласлівым позіркам, відаць, шкадуючы, што пачаў гаворку пры гэтым дападкім сакратару.

— А якая сцежка прывяла цябе? — з нецярпеннем запытаўся Вітэліус. Ягоную душу ўжо ўтнула здагадка.

— Хто прыходзіць з добрым, таму — яшчэ лепшае,— унікліва адказаў блакітны турбан словамі з Карана.

— А хто з'яўляецца з благім, тых аддадуць агню,— прамовіў Вітэліус.

— Шаноўны пасол чытае Каран! — у шчырым ці ў прытворным здзіўленні ўзняў руکі візітант.— Папраў-дзе ўсемагутны Алах любіць людзей высокіх думак. Няхай прасветліць ён вашыя сэрцы.

Турак зусім па-гаспадарску абабег на сваіх кароткіх ножках бібліятэку, зазірнуў за паліцы і нават, прачыніў-шы дзвёры, выглянуў у вітальню.

Пасля гэтае беганіны ён вярнуўся на ранейшае месца і непарушна склаў рукі на круглявым жывоціку.

— Шаноўны пасол, няхай лічыць Алах ягоныя дні, мае вялікія заслугі. Слава пра іх пераляцела мора і дапяла вушэй самога султана, чый разум абдымае зямлю і ападае залатымі і срэбнымі дажджамі.— Турак загаварыў цішэй.— Алаху было б дагодна, каб шаноўны пасол перайшоў на службу да Высокай Порты. Падзішах шчодра ўзнагароджвае сяброў. Сакратар пана пасла таксама атрымае сваю долю,— дадаў ён, барабанячы па жываце пальцамі.

— У мяне ёсьць манарх, інтэрэсы якога я абараняю,— павольна адказаў Эразм.

— Хто ж гэта? — шчыра здзіўіўся блакітны турбан.

— Кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт,— перамагаючы сябе, з цяжкасцю прамовіў Вітэліус.

— Султан ацэніць паслугі пана пасла ў дзесяць разоў даражэй.

— Не ўсё на свеце прадаецца.

— Не ўсё? — выказаў сумнеў турак.— Што ж не прадаецца?

— Зямля, якая завецца Радзіма,— рэзка сказаў Эразм.

Турак, закідаваючы галаву з даўгой вузкай барадой, зарагатаў:

— Радзіма? О-хо-хо! Няўжо пан пасол думаў, што ў палацы падзішаха не ведаюць, які загад пан пасол атрымаў ад караля?

Вітэліуса затапіла чорная хваля лютасці. Ён сапраўды можа добра паслужыць султану, можа адпомсіць за сваю ганьбу. Задаволены турак моўчкі чакаў, цудоўна разумеючы, што чыніцца ў Эразмавай душы.

І раптам пасол сустрэў цяжкі, дапытлівы і адначасова насмешлівы пагляд Гусоўскага. Гэта была сцяна. Гэта быў паратунак.

— Я думаў, ты пасол, а ты і напраўду купец,— з невыказнаю палёгкаю сказаў Вітэліус.

— Мы пачакаем,— адгукнуўся турак, ціхамірна разглядаючы шматкалёрную шпалеру.— Мы пачакаем, бо сказана ў Каране: чалавек створаны з паспешлівасці.

Двое мужчын глуха маўчалі.

— У імя Алаха літасцівага і міласэрнага! — зноў нізка сагнуўшыся ў поясе, праспіваў блакітны турбан.— Хвала яму, валадару свету і цару цароў у дзень апошняга суда. Няхай вядзе ён нас па дарозе простай, па дарозе тых, каго асыпаў ён сваімі ласкамі. Няхай вядзе ён нас дарогаю шчаслівых, а не тых, на каго ўпадзе з нябёсаў гнеў ягоны,— пагрозліва скончыў турак.

VII

У такія, як сёння, стылья дні, калі дождж не дазваляў праскакаць некалькі зазывчаеных міляў па рымскіх ваколіцах, Вітэліус замяніў конную прагулянку развагамі ў кабінцы. Пасол любіў гэтыя гадзіны адзіноты, калі думка лёгка пераносіла яго ў любую сталіцу, у любы куток айкумены.

Сканчваецца год 1521 ад увасаблення Божага. Па Еўропе паўзуць чуткі пра набліжэнне новага патопу, і легкаверныя людзі ўжо будуюць каўчэгі. Васалы асманцаў зноў вырваліся з крымскіх абшараў, спустрошылі Бельскую і Холмінскую землі і разбілі палякаў пад Сокалем. А кароль Жыгімонт зноў казаў пра яго на сейме незычлівыя слова, паўтараючы, што Вітэліус прагне выгады не дзяржаве, а самому сабе. Чаму ж тады выгады Кароне і Княству не шукае сам кароль? Чакае, пакуль султанскі шацёр з'явіцца на ўзгорках пад Krakavam?..

Дождж зацята палівае брукаваны двор, скрэзъ сухое лісце павойнага вінаграду засякае на пліты галерэі.

Французскі і гішпанскі каралі ваююць за панаванне ў Еўропе. Порта робіцца хаўрусніцай хрысціянскай Францыі. А ў Стамбуле здарылася неверагоднае: дачка нейкага рагацінскага святара Лісоўскага стала султаніхай. Прададзенае татарамі ў рабства дзяўчыне не згубілася сярод безлічы адалісак, а выбілася ў лік чатырох дазволеных Алахам законных султанскіх жонак. Венецыянцы ўжо сцвярджаюць, што яна — баш-кадуна, улюблёная жонка...

Вечер шамаціць выпетранымі вінаграднымі сцяблінамі.

Канкістадоры руйнуюць старажытныя дзяржавы Новай Індыі. Другі год плывуць дзесьці каравелы гэтага партугальца Магелана,

які збіраеца дапяць Малукскіх выспаў заходнім шляхам. Калі ён дасягне мэты, значыць, старажытныя мудрацы не памыляліся і зямля са-праўды круглая...

Калісъці ў такія вось хвіліны, абдымоючы позіркам свет, Вітэліус усцешана адчуваў упэўненую сілу свайго розуму. Ён паспрабаваў знайсці ў душы гэтую радасць і зараз, але яе не было. Замест яе ён адшукаў толькі старанна прыхаваныя ад іншых паняверку і разгубленасць.

Папа ўжо не дапускае да сябе амаль нікога. Учора пасол гутарыў з папскім лекарам: пульс хворага, а таксама пах і колер мачы паказваюць на самае благое. Папу турбуе цяпер блізкая сустрэча з Усявышнім, а не ловы ў паўночных пушчах і не паэма, якую ён, Вітэліус, меўся паднесці яму на Каляды. У вітальні, побач з бібліятэкаю, стаіць ужо непатрэбнае шыкоўнае чучала зубра, якое ён сёння загадае прыбраць з вачэй. Каб жа можна было гэтаксама лёгка прыбраць з душы няспраўданыя спадзяванні! Спадкаемец святога Пётры памірае, а разам з ім згасаюць і надзеі на кардынальскую шапку, на ўдачу пасольскай місіі, на тое, што ён пакіне сваё імя будучым пакаленням.

Эразму ўзгадалася, як гутарыў з Гусоўскім, прачытаўшы першую палову «Песні». Пасол і тады прызнаваўся сабе, што перадусім дбае, каб паэма спадабалася папу. Але ж ён і быў спярша дыпламатам, паслом, а мецэнатам ужо потым. І вось калі «Песня пра зубра» гатовая, папа ляжыць на Божай пасцелі, а ён пачынае саромеца той размовы.

Спачатку ён шчодра хваліў бездакорную метрыку паэмы, казаў пра свежасць і паўнагучнасць радкоў.

— Пушчу, паляўнічых і князя Вітаўта напісаў вялікі майстар,— шчыра захапляўся ён.— Ты дасягнуў амаль немагчымага. Ты выпускаеш рой стрэл па заганах грамадства, твая паэма ператвараеца ў палітычны трактат і пры гэтым застаецца высокай паэзіяй. Твой паранены зубр — цудоўная алегорыя Айчыны, увасабленне яе лёсу і сімвал яе былой велічы.

Гусоўскі слухаў, нічым не выяўляючы пачуццяў. За лета ён прыкметна змяніўся. Вочы не згубілі сваёй жававасці і вастрыні, але як быццам выцвілі і зрабіліся пакутніцкімі. Шырокія рамёны, як і раней, дыхалі дужасцю, ды прыгорбіліся, нібыта ён дзень пры дні трymаў на іх нейкі вялікі цяжар. Вітэліус памятаў пачуццё, якое кранула тады ягонае сэрца. Ён ведаў, што ў Рыме зноў з'явілася Франчэска. Ён хацеў бы суцешыць Гусоўскага, узяць частку ягонага цяжару на свае плечы, але ж ён ведаў, што менавіта пакуты, а не душэўная раўнавага могуць удыхнуць у радок, у карціну ці ў мелодыю ту ю боскую субстанцыю, якая робіць іх неўміручымі. Замест суцяшальных слоў гучалі іншыя.

— Я пакрывіў бы душою,— гаварыў ён,— калі б змаўчаў пра тое, што адмаўляюцца прыняць маё сэрца і мой разум. Ты пішаш пра выпрабаванні ведзьмароў вадою, пра мяса глушца і іншыя паганская звычай і прымхі. Ці прыспорыць гэта пашаны нашаму краю?

— Няўжо монсеньёру здалося, што падобныя дзікунскія выпрабаванні мне да душы? — адказваў Гусоўскі.— Але ж звычай адрозніваюць адзін народ ад другога. Лепшыя з іх — такая ж святыня, як мова і воля. Хіба знайдзем мы ў даўніх звычаях глыбокія заганы? Святасць маці прызнаюць нават тыя народы, што не шануюць Дзевы Марыі. Нібы ветрам адносіць нас ад абрадаў і завя-дзёнак, якіх трymаліся продкі. Ці не ператворымся хутка ў адсохлую ад каранёў траву-пералёт?

— Ты насмельваешся кідаць выклік самому боскаму Данте,— не ўступаючи ў спрэчку, казаў далей Вітэліус.— Данте выкryваў тых, хто ўжо трапіў у замагільны свет, і караў грэшнікаў рукамі незямных істотаў. Ты ж бярэшся судзіць тых, каго мае ўладу судзіць толькі неба. Да таго ж разумны чытач адразу заўважае, што ты маеш за дзіва не стварэнне свету, а ягонае існаванне...

Гусоўскі больш не пярэчыў, і тады ён, Вітэліус, хацеў чуць у паэтавым маўчанні згоду. Цяпер жа яму праглася, каб у тым цяжкім маўчанні была якраз нязгода. Ён ведаў, што не зможа парушыць сваіх прынцыпаў і за-браць уласныя слова назад, і прасіў неба, каб Міколу хапіла сілы самому адкінуць ягоныя няшчырыя парады.

У дзвярах пачуўся нейкі рух. Вітэліус азірнуўся і ўбачыў застылага ў нерашучасці пахолка. На бледным твары быў страх.

— Што здарылася? — спытаўся пасол, ужо ведаючы адказ.

— Vossignoria reverendissima... Ваша правялебнасць... Госпад забраў душу яго святасці...

Пасол рыхтаваўся да гэтай весткі, але не думаў, што яму будзе так цяжка. Ён быў як карабель без ветразяў. Што абяцае яму, ім абодвум — яму і Гусоўскаму — будучыня?

Міжволі ўсплыў на памяць нядаўні, другі візіт турэцкага «купца», які, славячы Алaha і султана, нагадваў, што Стамбул па-ранейшаму гатовы прыняць ягоныя паслугі. Ён гутарыў з туркам з вока на вока, ды было ўражанне, што Гусоўскі поруч: ён, пасол, нават адчуваў позірк, такі самы насмешлівы, як і ў першы візіт, позірк гострых блакітных вачэй гэтага сына лясоў. Эразм ведаў, што і так не дасць волі цёмнаму пачуццю помсты, якое яшчэ не ачахла ў ім, але ў тыя хвіліны ён быў удзячны паэту і думаў, што мяжва паміж імі ўжо не такая неадольная.

Парыў ветру кінуў у вакно некалькі дажджавых кропляў, і яны, паволі сплываючы па шкле, утварылі на шыбах свой маленъкі свет: адны неўзабаве высіліся і замерлі, другія ўпарты працягвалі рух.

Дзве кроплі зліся і хутка пабеглі далей, і гэтая мізэрная падзея ў свеце кропляў неспадзявана падаравала Вітэліусу палёгку. У непраглядным, як сённяшніе неба над Рымам, месіве думак і пачуццяў пазначыўся сонечны прасвет.

Ён ужо не быў паслом, бо страціў таго, хто пры-знаваў яго прадстаўніком дзяржавы, якая ад яго адмовілася. Але ён заставаўся мецэнатам. Хіба мецэнатаў і праз стагоддзі не прыгадваюць побач з тымі, чью музу яны баранілі ад сцюдзёных вястроў эпохі? Са складаным пачуццём горыгчы і надзеі Вітэліусу падумалася, што яшчэ зусім нядаўна ён быў апірышчам для Гусоўскага, а цяпер яны нібыта памяняліся на ролі. Не, усё-такі ён заставаўся мецэнатам, і ў гэтым была ягоная будучыня.

Рым, 1522

I

Аддаліўшыся ад горада на добрыя дзве мілі, Гусоўскі не паспеў да ѿмнага вярнуцца, і цяпер, на ўтравелай сцежцы, што бегла ўсцяж нізкай каменнай агароджы вінаградніку, у цёплай цішыні ліпеньской ночы, якую парушала толькі немудрагелістая песня цыкадаў, яго разам са стомаю агарнула дзіўнае пачуццё. Узлокціўшыся на яшчэ цёплую пасля скварнага дня агароджу, ён гля-дзеў на выгварны танец светлякоў. Кружлянне зялёных агеньчыкаў, што, спрачаючыся з небам, утваралі ў цемры свае рухомыя сузор'і, заварожвала душу, штосыці рабіла з часам і памяццю, і Гусоўскому ўяўлялася, што ўсяго жаху апошніх месяцаў не было, што ўсё толькі прымроілася яму ў адну з тых начэй, калі над зямлёю плынуць чорныя хмары вусцішных сноў.

І спаленая дамы тых, каго кранулася немач, і перапоўненая манастырскія шпіталі, і цэлья пагоны трунаў — вялікіх і маленъкіх, дзіцячых,— якія заставаліся стаяць незакапаныя,— усё гэта зрабілася сном. Маці не заціскалі раты хворым дзесятам, каб іхні енк не прывёў у дом варту. Не было тысяч трупаў, якія скідвалі проста ў ямы або ў Тыбр. Быў мяккі морак летняе ночы з зялёнym танцам светлякоў, сцежка, сунічнае дрэва каля яе выгіну. Як ён прагнуў зрабіць неверагоднае і павярнуць час назад, каб царства смерці засталося адно на гравюры геніяльнага мастака ў ягоным пакой!

Аднак ён сапраўды хацеў немагчымага, і вялікая памаранчавая поўня, што паднялася над вінаграднікам, асвятліла не толькі лозы з

важкімі цёмнымі гронямі — у яе святле ён убачыў і марнасць свайго наіўнага парывання.

Там, за ўзвышшам, ляжаў Вечны горад, над якім, быццам на карціне Босха, быў узніты вялізны бязлітасны нож. Там вырываўся з грудзей перадсмяротныя стогны і па начных вуліцах, палохаючы гайні здзічэлых сабак, ішлі з завязанымі да вачэй тварамі манахі, што збіралі мерцвякоў і пакідалі на дзвярах новых і новых дамоў вялікую літару «Р», першую літару жудаснага слова «pestis» — «чума». Там ліхаманкава падрахоўвалі свае прыбыткі трунары, і той з іх, каго абміне пошасць, мог трапіць у лік самых багатых рымлян. Горад, што мусіў быць узорам пабожнасці, быў пакінуты свецкімі і духоўнымі саноўнікамі на вырак лёсу, і цяпер там заадно з чумою панавалі бязвер'е і ўсе чалавечыя заганы.

Няхай Бог карае грэшнікаў, думаў Гусоўскі, але за што пакутуюць немаўляты, якія не ўмеюць саграшыць нават у думках? За што прыняў смерць двухгадовы мурза, што любіў гуляць са старым рахманым катом у яго пад вокнамі? Ці справядлівы твой вырак, Божа? Чаму ты гасіш кволыя свечкі дзіцячых жыццяў і абыходзіш сваім гневам блюзнераў? Чаму не адбіраеш мовы ў ілжэ-праконаў, якія на кожнай плошчы праклінаюць Хрыста і Дзеву Марыю і просяць літасці ў Магамета і ў самога Люцыпара? Чаму не шлеш кары тым, хто абражает ў храмах святыя мошчы і заклікае прыносіць ахвяры паганскім божышчам? Што ў гэтym: твая міласэрнасць ці тваё бяссілле?

Душа білася ў нераце сумневу, і таму капліца ля дзікай масліны наперадзе здалася Гусоўскаму дарункам самога неба. Нішу з фрэскаю асвяталяла дрыготкае цяпельца каганца. Яно адбірала ў цемры даверліва-прастадушную ўсмешку Мадонны і дзіцячу галоўку на яе руках.

Ён апусціўся на калені і пачаў маліцца. Ён прасіў, каб Усявышні злітаваўся над Франческаю, след якой ён згубіў у гэтае праклятае лета, злітаваўся над Эразмам і бакалаўрам Васілём з Нясвіжа, злітаваўся над ім самім. Што будзе з «Песняй...»? За яе тысячу радкоў ён можа заплаціць любую цану. Дзень жыцця за кожны радок? Тыдзень? Ён гатовы. Ён узгадаў памерлага ад чумы Вісліцкага; ён згодны на такі самы лёс, няхай толькі і яму, Гусоўскому, будзе дазволена ўбачыць перад смерцю книгу са сваёй паэмаю. Гэтая книга, адзінае яго дзіця, будзе ўкрай поўная болем. Можа, яна апраўдае ягоныя пакуты на зямлі...

З утрапення Гусоўскага вывелі нечыя крокі. На сцежцы, абапершыся на стаўбур масліны, стаяла маладая жанчына ў жоўтай сукні. Сустрэўшы чужы позірк, жанчына не апусціла вачэй, а лянівым рухам паправіла цяжкія чорныя валасы і юрліва ўсміхнулася. Яе высокім гру-дзям было цесна пад шнуроўкаю, яны

нібыта прасіліся на волю, як прасілася на волю з цеснае сукні ўсё яе налітае жыццём пышнае цела.

— Каго ты шукаеш тут гэтай парою? — запытаўся Гусоўскі, падымаючыся з каленяў.

— Ты гаворыш, як чужаземец,— сказала яна глухаватым грудным голасам.— Але цяпер усе роўныя. Бедныя і багатыя, разумныя і дурні, свае і прыблуды — усе адным мірам мазаныя. Ты мне спадабаўся, чужаземец. Я хачу, каб у гэтую ноч ты быў са мной.

Жанчына падышла так блізка, што ён чуў яе дыханне.

— Не бойся, я не хворая. А калі б і хворая, усё адно скора ўсе апруцянеем.

Бессаромна ўсміхаючыся, яна павольна агаліла белую, як сыр, прыгожую нагу і вільнула клубамі.

— Табе трэба маліцца,— намагаючыся патушыць агонь, якім насуперак волі загарэлася кроў, прамовіў Гусоўскі.

Вусны жанчыны прыгадкрыліся ў хіжай усмешцы. Яна зрабіла да Гусоўскага апошні крок і, выгнуўшыся ўсім станам, абняла яго. Ён адчуваў, як яе пацалункі абязвольваюць яго, перамагаюць разум. Жанчына нешта шаптала і цягнула яго за сабою на дол. Ён падаў у гарачае чорнае прадонне, і ўсё-ткі нешта ў ім супраціўлялася і не дазваляла скарыцца яе грубым бесцырымонным ласкам. Ён баяўся не хваробы, а чагосыці, мажліва, яшчэ страшнейшага, баяўся ператварыцца ў такога, як яна, як іншыя, тыя, для каго заўтрашняга дня ўжо няма. Ён не хацеў гэтага, бо гэта было горш за смерць, і ягоная ня-згода паднялася з дна душы і дала сілы вырвавацца з чэпкіх абдымкаў.

Імгненніяў колькі яны моўчкі глядзелі адно на аднаго.

— Трэба маліцца...— глуха сказаў Гусоўскі.

Жанчына адказала яму позіркам, поўным пагарды.

— Маліся адзін, чужаземец,— здзекліва прамовіла яна.— Ты яшчэ не акалеў, а ўжо халодны, як мярцвяк. Маліся, можа, за гэта твой Хрыстос хутчэй адправіць цябе карміць чарвей.

Няўпэўнена ступаючы, яна пайшла па сцежцы далей. Гусоўскі зноў, трохі паспешліва, укленчыў.

Над агенъчыкам каганца мітусіліся начныя мятушкі. Ён маліўся, наструнена чакаючы нейкага знака, думкі або зруху сэрца, якія падказалі б, што ягоныя просьбы пачутыя. Але знака не было. Гусоўскі ўзняў вочы, і яму здалося, што ён бачыць, як невідочная аблачынка ягоных пацераў марна блукае сярод абыякавых зорак.

Раніцою ён ачнуўся каля Траянавай калоны, дзе ўчора, здарожаны, прысей адпачыць. Яшчэ нядаўна, любуючыся рэльефамі пераможных бітваў Рыма з дакамі, знаныя гараджанкі выгульвалі каля калоны сабачак і гарнастаяў. Цяпер тут было пуста, адно рабы валача-шчы сабака краўся да яго, відаць, маючы за нежывога. Ён падняў з долу камень, і сабака, падціснуўшы хвост, патрухаў прэч. На пляцы, як і раней, было пустэльна, ды, прыслухаўшыся, Гусоўскі пачуў гоман вялікага натоўпу, і неўзабаве з бліжэйшых вуліц адначасна паказаліся дзве зусім непадобныя, але аднолькава злавесныя працэсі.

На чале першай чацвёра манахаў-дамініканоў неслі вялізны чорны крыж са срэбным Хрыстом. За імі рухаўся збой людзей, якія раз-пораз хвасталі сябе па рамёнах вузлаватымі бізунамі. Аголеныя плечы мужчын спрэс былі ў свежых ранах і цёмных прыгоеных рубцах. Кроў выступала і на рыззі, якое прыкрывала маладыя і старыя жаночыя целы. У хвасце шэсця, што пакідала за сабою на пыльным бруку чырвоныя сляды, таксама брылі да-мініканы ў карычневых сутанах.

Наўскос гэтай працэсіі сунулася другая, даўжэйшая. Заміж манахаў з укрыжаваннем тут ішлі наперадзе людзі, што вялі на ланцу гу магутнага чорнага быка з крыва ад-пілаваным рогам. За быком тупала бязладная сціжма гараджанаў рознага веку і звання. Гусоўскі здагадаўся, што гэта паслядоўнікі грэка Дзімітрыя Спартакуса, наваяўленага прарока, які адрынуў Хрыста і разам з тысячамі гаротнікаў клаў паклоны быдлу. І гэта Рым, асяродак веры, са скрухаю думаў паэт, пільней углядываўшыся ў натоўп, бо яму падалося, што сярод іншых там мільгануўся знаёмы твар. Відаць, проста прымроілася, але ён усё ж пайшоў следам, трymаючыся на сотню кроакаў ззаду.

Два шэсці размінуліся даволі мірна, аднак Гусоўскі з абурэннем змешаў, як тры дамініканы аддзяліліся ад першае працэсіі і прысталі да тых, хто меў спадзяванне не на Бога, а на чорную пачвару з налітымі крывёй вачыма.

Натоўп цягнуўся да палаца імператара Даміцыяна, дзе было прызначана ахвярапрынашэнне. Дарогаю да прыхільнікаў апантанага грэка з крыкамі далучаліся сотні мужчын і жанчын з дзецьмі. Цяпер, каб зноў убачыць той нібыта знаёмы твар або ўпэўніцца ў памылцы, Гусоўскі, рызыкуючы заразіцца, мусіў ісці ў самім збоі.

Нарэшце марудны і пакутлівы ад пылу і гарачага сонца рух спыніўся. Натоўп атачыў сухую чашу фантана, да якога падводзілі быка. Жывёліна, чуючы блізкую смерць, натурылася і баязліва падгінала ногі. Гусоўскому знячэўку згадалася велічная грацыя дзікіх зуброў. На міг ён пачуў зыкі сурмы, вольны вецер лясоў і з

тупым болем падумаў, што ўсё гэта засталося там, у да-лёкім і незваротным мінульм. Ці ўбачыць ён радзіму зноў? Няўжо яму наканавана застацца ў Вечным горадзе назаўсёды?

Каля быка з'явіўся смуглывы гарбач з мясніцкім сіпагам.

Натоўп заходзіўся да ляманту і скавытання. Людзі падалі на дол і выгуквалі заклёны. Доўгае лязо сіпага ўспыхнула на сонцы, і на белыя камяні пырснула цёмная бычыная юха. Гусоўскі адвёў вочы і раптам на тым баку фантана зноў убачыў той самы твар.

Яна ў гэтай ардзе няшчасных дзікуноў? Не, ён памыляецца. Але чаму адразу страпянулася і вырасла сэрца, у якога ёсць свае вочы і свая памяць? Няўжо той агонь наступор усім довадам розуму не прыгас і на цэлым свеце для яго па-ранейшаму няма чалавечай істоты даражэйшае за гэтую жанчыну?

Наступаючы на нечыя ногі, спатыкаючыся аб распасцёртыя на пыльных камянях целы, ён, ужо не губляючы таго твару з вачэй, прадзіраўся цераз збой, і, калі зніклі апошнія сумневы, калі парадзеў гушчар чалавечых целаў, а паміж ім і Франчэску засталіся нейкія дзесяць крохаў і ён ужо бачыў трохкунік радзімак на яе падбародку, здарылася непрадбачанае. За спінаю ў Франчэскі вылузаліся з натоўпу трое дамініканаў. Адзін вялізной пяцярнёй заціснуў ёй рот, а два другія схапілі за рукі і ледзь прыкрытыя лахманамі ногі і подбегам скіравалі да бліzkіх руінаў. Намацваючы схаваны пад плашчом штылет, Гусоўскі рвануўся за імі, але праз хвілю, усвядоміўшы, што былі гэтыя манахі, змусіў сябе спыніцца. Калі ён хоча вырваць Франчэску з рук боскай юстыцы, ён павінен застацца на волі.

III

На скрыжаванні каля палаца дэла Канчалерыя дарогу Гусоўскуму заступіў чалавек у адзенні пахолка.

— Сіньёра хоча бачыць яго даўні знаёмы.

— Я спяшаюся,— нецярпліва адказаў паэт. Перажыўшы бяссонную ноч, якую ўяўленне засяліла самымі змрочнымі вобразамі і малюнкамі, ён зноў кіраваўся да мецэната.

Гусоўскі хацеў абагнаць незнаймца, ды той не адставаў.

— Тут блізка, і мой гаспадар не затрымае сіньёра надоўга. Я шукаю сіньёра ўжо другі дзень.

Можа, гэтыя пошуки нейкім чынам павязаныя з ягоным сённяшнім клопатам?

Аднак Гусоўскі памыліўся.

Слуга правёў яго праз пыльныя пакоі пакінутага дома, і з сонечнай анфілады паэт трапіў у сутонне за цяжкімі разъблёнымі дзвярыма. З-за стала, што мясціўся пасярод прыщемнага пакоя,

падняўся гнуткі чорнабароды чалавек у вішнёвай аксамітавай камізэльцы з багатым гафтам, і Гусоўскі пазнаў свайго даўняга зласліўца Строццы.

Пахолак знік, і Гусоўскі агледзеўся. Вокны пакоя былі схаваныя за цяжкімі запавесамі. На стале гарэлі трыв свечкі, побач з пёрамі стаяў зялёны келіх з цёмным віном.

— Я маю копію вашай новай паэмы,— без уступу паведаміў Строццы.— Я прачытаў яе.

— Вялікі гонар,— заўважыў Гусоўскі.— Здаецца, раней сіньёр паэт не губляў часу на чытанне маіх вершаў.

Яны па-ранейшаму стаялі адзін супроць другога. Тонкі стан гаспадара быў сцягнуты паскам, на якім вісеў корд.

— Сіньёр Вітэліус рэкамендаваў вас як славутага паляўнічага, які аднойчы нават выратаваў саму каралеву,— пусціўшы кпіну міма вушэй, сваім заўсёдным ментарскім тонам казаў далей Строццы.— Цяпер я ведаю цану рэкамендацыям гэтага пасла без дзяржавы. Я ніколі не быў і, спадзяюся, не буду ў вашай Альбартэніі, але нават мне вядома, што статак бізонаў, якія насяляюць ваши дзікія лясы, водзіць не самец, а са-міца. Гэта пацвердзіць любы з суплеменнікаў сіньёра паэта. Сам жа сіньёр паэт у сваёй паэме сцвярджае адваротнае. Дзіўная памылка! — пераможна скончыў Строццы.

— Напраўду,— пагадзіўся Гусоўскі,— статак водзіць зубрыца. Але я маю надзею, што мая паэма ўсё-такі не настаўленне паляўнічым, а нешта іншае. У паэзіі свае законы і свая праўда.

Адказам была крывая ўсмешка, і Гусоўскі з тую зразумеў, што ўсё адно не здолее растлумачыць гэтamu чалавеку, навошта ён зрабіў важаком не зубрыцу, а зубра. Аднак у сэрцы не было звычнай варожасці. Было шкадаванне і разам з ім нечаканае пачуццё іхняе, яго і Строццы, лучнасці. Яны належалі да аднаго свету. Няхай Строццы ўсё жыццё пісаў халодныя паэмы, нечым падобныя да зграбных, але мёртвых слігаваных статуэтак, зробленых на старажытны ўзор, няхай так, але ж ён, гэты Строццы, пацвельваючы смерць, застаўся тут, сярод чумы, і на ягоным стале таксама пёры і стос паперы. Няхай сабе ён зноў зводзіць падрахункі, але ж, замест таго каб уцякаць ад пошасці, ён чытаў «Песню». Яны маглі працягваць спрэчку, маглі перайсці, як здаралася раней, да абразаў, ды ў гэтыя поўныя дыхання смерці дні яны незалежна ад свае волі і нават насуперак ёй былі адзін аднаму апораю і падтрымкай.

— Я заўсёды меркаваў,— амаль прыязна прамовіў Гусоўскі,— што паэзія — гэта не набор прыгожых статуэтак, якія можна паставіць на стале ці над камінам. Паэзія мусіць дапамагчы чалавеку будаваць храм сваёй душы. І ўладару, і людзям ніzkага звання.

— Храм души...— Строццы адпіў з келіха добры глыток.— Храм души заміж Божага храма. Сіньёр паэт ужо трапіў у павуцінне адступніка Лютэра.

— Не, я не супраць храмаў. Прыгажосць заўсёды абу-джае добрыя пачаткі. Дакрануўшыся да ўзнёслага, людзі робяцца лепшымі. Але я ведаю, што дух чалавека Зба-віцелю даражэйшы за самы багаты сабор. Што да Лютэра, дык на чале новай царквы стаіць воўк у авечай шкуры. Сэрца падказвае мне: ён пралье столькі крыўі, што хрысціянскі свет яшчэ жахнецца.

— А параўноўваючы малое з вялікім,— без сувязі з ранейшым зласліва зазначыў гаспадар,— сіньёр паэт бессаромна спісвае ў Вергілія.

Гусоўскі не стрываў і шчыра засмяяўся.

— Вергілій, як мне памятаецца, суадносіць цыклопаў і пчол, а я — казла і зубра,— прамовіў ён скрэзъ смех, які на хвіліну вызваліў яго ад усіх цяжкіх клопатаў.— Сіньёр Строццы, на жаль, клопаты не дазваляюць мне і далей атрымоўваць асалоду ад нашае размовы, але хачу, каб вы ведалі, што ў гэтае ранне вы вылечылі мяне ад самоты.

— Зямныя турботы не павінны цікавіць нас,— фанабэрыйста сказаў Строццы.— Мой дух ужо вольны ад іх.

Яны развіталіся халадней, чым сустрэліся, аднак Гусоўскі быў удзячны Строццы. Ён з задавальненнем за-стаўся б, але ж у адрозненне ад гаспадара ён меў на зямлі яшчэ шмат клопату. Насамперш ён не мог памерці і забраць у магілу сваю паэму. Ды сёння найгалоўнейшым было для яго іншае. Ён павінен быў уратаваць жанчыну, якая прынесла і, ён прадчуваў, яшчэ прынясе ягонай души столькі болю, што яго хапіла б не адно жыццё.

IV

У пакоях біскупа Эразма Вітэліуса моцна пахла палыновым дымам.

Прадбачлівы пасол штогод абнаўляў праз сваіх лю-дзей запасы зёлак, і ў першыя ж дні паморку, не надта давяраючы камфары і іншым тутэйшым лекам, загадаў адчыніць прывезеныя з радзімы куфэркі з палыном, мятаю, дзягілевым коранем і ягадамі ядоўцу. Мецэнатавы слугі забяспечылі гэтым багаццем і Гусоўскага.

Не зважаючы на нягоды лёсу, Эразм Вітэліус зусім не збіраўся ў сорак пяць гадоў пакідаць гэты свет. Перш чым пачаць размову, ён старанна панюхаў змочаную ў воцаце губку, выпіў кубак мяставага настою і змусіў зрабіць тое ж самае і паэта.

— Новы папа не спяшаецца ў Рым, і мой статус пакуль нявызначаны,— паважна і крыху забаўляючыся нецярпеннем

Гусоўскага, сказаў мецэнат.— Аднак для тых, хто не спалохаўся чумы, я застаюся паслом пры двары яго святасці. Ты не памыліўся. Гэта сапраўды яна, і ёй са-праўды пагражае трывалый боскай юстыцыі. Даносчык, імя якога мне не раскрылі, абвінавачвае донну Франчэску ў тым, што яна заключыла дамову з д'яблам і зрабілася ведзьмай.— Вітэліус скептычна ўсміхнуўся.— Я пусціў у ход усе сувязі і атрымаў дазвол прысутнічаць на першым допыще. Ты дапушчаны ў якасці майго сакратара.

— Монсеньёр...

— Спачатку я хачу пачуць пра тое, што даведаўся ты.— Вітэліус зноў прыклай да носа губку з воцатам.

— Я быў у яе дома. Праўдзівей, на тым месцы, дзе стаяў палац яе бацькі. Палац згарэў, цяпер там атабарыліся бадзягі. Яны вельмі хацелі пазнаёміцца са мной, дакладней, з маёй калітой. На шчасце, зброя заўсёды пры мне...

— Палац згарэў! — Эразм пацёр рукі.— Гэта цудоўная навіна.

— Нарэшце Бог паслаў мне на той вуліцы старую, якая нешта ведала. Бацька і брат донны Франчэскі памерлі аднымі з першых, не паспеўшы выехаць з горада. Слугі расцягнулі ўсё, што маглі, і разбегліся. Пэўна, не-хта з іх і пусціў палац дымам. Болей я нічога не ведаю.

— Ты прынёс добрыя весткі, Nicolaus. Добрыя для нас, бо кепскія для айцуў інквізітараў. Бедныя ведзьмы цікавяць іх значна менш за багатых. Але хачу цябе папярэдзіць. Першы допыт даручана весці чалавеку, якога нельга было прасіць за яе, як, зрешты, і за каго-небудзь іншага. Аўтары «Молата ведзьмаў» маглі б ганарыцца такім наступнікам. Ён нават атрымаў мянушку — Ня-стомны.

Дамовімся быць там толькі сведкамі. Я не дабіваўся адмены допыту, каб не навесці падазрэнні на чалавека, які даў згоду спрыяць нам. Будзем спадзявацца на яго і на Божую дапамогу.

На Божую дапамогу, паўтарыў у думках павесялелы Гусоўскі. На Божую дапамогу ў барацьбе з боскай юстыцыяй. Ён не змог стрымаць усмешкі. Аднак усмешка адразу згасла: ён згадаў пра «Молат ведзьмаў», пра гэтую вусцішную кнігу, што апісвала злачынствы чортавых жонак і навучала, як вынішчаць іхняе племя.

Вітэліус кінуў позірк на пазлачоных анёлаў, што падтримлівалі пульхнымі ручкамі авал каміннага гадзінніка.

— Мы яшчэ маєм час папалуднаваць і прадугледзець розныя неспадзяванасці.

Пасол самаруч запаліў сівыя пучкі пальну ў кадзільніцах і зноў напоўніў келіх мятавым настоем.

— Выйдзі, злы дух, поўны маны і беззаконня; выйдзі, выпладак хлусні, ізгой сярод анёлаў; выйдзі, цмок, супастат хітрасці і бунту; выйдзі, выгнаннік раю, не варты літасці Божай; выйдзі, сын цемры і падземнага полымя; выйдзі, драпежны начны воўк; выйдзі, дух ерасі...

Ціхі напачатку голас інквізітара пакрысе мацнэй.

— Выйдзі, брудная жывёліна, найгоршая з усіх існых; выйдзі, злодзей і хіжак, поўны юру і сладастраснасці; выйдзі, злы дух, асуджаны на вечныя пакуты; выйдзі, кубло блудадзейства і распustы; выйдзі, корань усяго зла і ўсіх злачынстваў; выйдзі, кат роду чалавечага!..

Інквізітар ужо не вымаўляў, а прарэзліва выгукваў слова заклёну, і звязанага чалавека, што ляжаў на сырых камянях, пачало калаціць, як у ліхаманцы. Гэтая ліхаманка ўвачавідкі пераходзіла ў страшныя курчы, і раптам чалавек на падлозе нема закрычаў, выпруціўся і, страціўши прытомнасць, заціх.

— Сатана пакінуў яго,— перажагнаўшыся, прамовіў інквізітар і ацёр рукавом сутаны ўзмакрэлы высокі лоб. Па худым бледным твары Нястомнага прабегла задаволеная ўсмешка.

На працягу ўсёй працэдуры Гусоўскі — яны з Вітэліусам сядзелі на крэслах каля вільготнай сцяны з плямамі цвілі — думаў пра Франчэску. Вера ў тое, што Эразм выратуе яе, змянялася паняверкаю і зноў вярталася, даруючы душы кароткую суцеху. Ён яшчэ не задумваўся, што будзе потым. Найперш яе трэба выбавіць з рук гэтага чалавека з высокім белым ілбом і гострым падбародкам, чалавека, які, па чутках, нязменна вырывае поўнае пры-знанне і паслаў ужо на вогнішча больш за тысячу жанчын.

— Некаторых хрысціян д'ябал здолеў пераканаць, што яго не існуе, і гэтая ягоная хлусня — самая падступная,— заўважыў інквізітар. Відаць было, у хвіліны адпачынку ён не супраць пагутарыць з чужаземцамі.

Вітэліус велягурystsа загаварыў пра адказную місію боскай юстыцыі, што беражэ чысціню веры і моц Пятровага пасада. Нястомны ўлешчана пагаджаўся. Так, іхняя справа вымагае вялікай мудрасці і сілы духу, бо з году ў год неба шле ім усё новыя і новыя выпрабаванні. Да прыкладу, адкрытыя гэтым генуэзцам Калумбам землі. Цяпер ужо ўсе пераканаліся, што гэта ніякая не Індыя і не Кітай. Калі ж тубыльцы не азіяты, дык хто яны? Нельга ж прыраўноўваць да хрысціян-еўрапейцаў істоты, што ходзяць целяшом і моляцца месяцу і балванам. Наогул, ці ёсць у насельнікаў Новага Свету душа? За каго іх мець: за зацятых грэшнікаў і ерэтыкоў, вартых аўтадафэ, ці за немаўлятаў? І, нарэшце, адкуль

яны з'явіліся на свет? Адны багасловы сцвярджаюць, што род іхні ад Каіна, другія — што ад выклятага бацькам Хама. А можа, яны зусім і не людзі, а жывёлы?

Вітэліус спачувальна ківаў, аднак паэт памятаў, як Эразм з гневам паказваў яму кнігу пішпанскага храніста-канкістадора. «Чаго можна чакаць ад людзей, якія маюць такія цвёрдыя чарапы, што ў бітвах з імі мы мусім сцерагчыся і не біць іх мячамі па галовах, бо праз гэта адразу тупіцца самы гостры меч?»— узгадалася сціхотнае пытанне храніста. О, якія крывавы, якія бязлітасны час! А Усявышні адно чакае, маўкліва пазіраючы на чалавечыя пакуты...

Айцец інквізітар сеў за грубы стол і паклаў перад сабой вялікую кнігу ў абцёржаным чорным пераплётце. Гусоўскі здагадаўся, што гэта і ёсць страшнае настаўленне для допыту чортавых жонак.

Два дужыя манахі вынеслі незварушнае цела чалавека, з якога Нястомны выгнаў д'ябла, і, вярнуўшыся, спыніліся на парозе. Інквізітар загадаў прывесці абвінавачаную. Вітэліус і Гусоўскі пераглянуліся, і паэт прачытаў у вачах у мецэната спагаду і загад трymаць сябе ў руках.

— Зараз сіньёр пасол задаволіць сваю цікавасць,— цъмяна ўсміхнуўся інквізітар.— Пакаранне чакае кожную ведзьму, але кожнай мы даём магчымасць палегчыць свой лёс. Калі яна раскаецца і дасць паказанні, ёй перад спаленнем адсякуць галаву або задушаць,— растлумачыў Нястомны. Ён правёў рукою па сваім падбародку-джалу, і Гусоўскі здзівіўся, што не бачыць на далоні ў інквізітара крыві.— Калі ж ведзьма будзе натурыщца — згарыць жъўцом. Вось тут,— ён паклаў далонь на чорную кнігу,— можна знайсці параду на любы выпадак. Калі абвінавачаная распуснічала, дык гэта першы доказ яе сувязі з князем пекла. Калі была пабожная і дабрачынная — значыць, прыкідвалася, каб адвесці падазрэнні ў начных палётах на шабас. Калі мы заўважаем, што ведзьма баіцца допыту, значыць, яна вінаватая, і сумленне выдае яе. Калі ж трymаецца спакойна, няма сумневу, што яна вінаватая, бо нам вядома, што ведзьмы здольныя хлусіць з нахабным спакоем. Калі яна абвяргае абвінавачанне — яна несумненна вінаватая. Калі ж у роспачы маўчиць — гэта найлепшы доказ злачынства. Калі на прэнгу яна шалёна круціць вачыма, мы разумеем, што яна шукае свайго хвастатага кахранка. Калі ж вочы яе нерухомыя, значыць, яна знайшла сатану і глядзіць на яго. Калі яна трывае катаўванне без крыку, гэта значыць, што сілу ёй даў д'ябал, і ведзьму трэба мучыць яшчэ мацней. Калі ж у руках у ката д'яблава выляжанка выпускае дух — сатана забіў яе, каб яна не выдала свае таямніцы...

Гусоўскі слухаў гэту будзённую скорагаворку, і яму здавалася, што ягоную душу сціскае жалезны прытуг, такі самы, як той, што

пагрозліва гарбаціўся каля далёкае сцяны. Ён быў гатовы на ўсё, каб толькі забраць яе пакуты сабе. Няхай бы Усявышні дазволіў...

Ён сцепануўся і скамянеў. Сэрца білася ўжо не ў грудзях, а дзесьцы ў горле. У дзвярах стаяла Франчэска. На ёй былі тыя самыя, што і ў натоўпе, брудныя рыzmanы. Адно ўспамін застаўся ад лёгкай кароны залацістых валасоў. Спакутаваны адлучана-абыякавы твар выдаваў асиметрычным. Гусоўскі адчуў, што ніколі не кахаў яе так моцна, як зараз.

Ці вядома донне Франчэсцы пра ведзьмаў і іхняе маствацтва? Голас інквізітара гучаймякка і даверна. Яна на імгненне падняла засмужаныя вочы і зноў утупіла позірку у падлогу. Не дачакаўшыся адказу, Нястомны ні на драбок не сумеўся і гэтаксама мякка пералічыў Франчэсцы, у чым яе абвінавачваюць. Яна атрымала ад д'яблавага звестуна магічны кій і націранне з пячонкі няхрышчаных дзяцей. Гэтыя прылады дапамаглі ёй у прызначаны дзень з'явіцца на шабас, дзе яна выраклася Хрыста, блудадзеіла і была на чорнай імшы, якую служыў сам Вельзевул. Пасля шабасу яна штодня аддавалася д'яблу, які прыходзіў да яе ў абліччы мурына і чорнага катá з чалавечымі вусамі.

Франчэска маўчала, не падымаючы вачэй, і пагойдвалася, як маладое дрэва пад ветрам. Відаць, яна не надта разумела, дзе яна і што з ёю адбываецца. Зрэшты, служжу боскай юстыцыі гэта не абыходзіла, і ён, не маючы патрэбы зазіраць у сваё настаўленне, упэўнена сыпаў пытаннямі, борзда набліжаючы допыт да тае хвілі, калі ў яго, інквізітара, мусіць з'явіцца добры памагаты.

— Ці даўно ты гуляла вяселле са сваім каханкам? Хто быў за гасцей і што падавалася на стол? Ці граў на вяселлі музыка? Хто ён быў: чалавек ці нячысцік? Дзе ён сядзеў: на доле ці залазіў на дрэва?

— Колькі немаўлятаў ты з'ела або загубіла? Дзе ты іх здабывала? Ці патрэбна дзіцячае сала, каб падымаць ураганы?

— Колькі маразоў і туманоў ты напусціла? Што ты чыніла, каб у Рыме пачаўся чумны паморак?

— Колькі мужчын ты зрабіла няздатнымі да шлюбнага жыцця?

— Ці прыходзіў твой каханак да цябе ў вязніцу? У якім абліччы ён заяўляўся?

Кожнае пытанне было для Гусоўскага як шыпшынавы спічак у сэрца.

— Маўчыши? Bene*.— Голас інквізітара пачаў налівацца насмешлівай пагрозаю.— А ведаеш, што напісана ў гэтай вось кнізе? Тут напісана, што, калі чортава выляжанка не хоча дапамагчы нам, мы клічам майстра Ай-ой, гэткага маленъкага хлопчыка-казытунчыка, і ён гэтак далікатненъка казыча чортавай жонцы ручкі і ножкі цісочкамі.

Абвінавачаная зноў узняла вочы, і цяпер замест абыякавасці ў іх бліснуў страх. Жудлівае абыянне дапяла яе свядомасці і выбавіла Франчэску з самнамбулічнага сну. Гусоўскі не ведаў, радавацца з гэтага ці засмучацца, бо яна вярнулася з адной бездані, каб трапіць у новую, больш вусцішную.

З патайных дзвярэй нячутна выйшаў нізкарослы кат у чырвона-чорным адзенні. Нястомны пачаў адпраўляць неабходную перад катаваннем кароткую імшу.

Паэт з мецэнатам сядзелі збоку, і Франчэска па-ранейшаму не заўважала іх. На сцяне поруч з Гусоўскім вісеў нейкі жалезны аброжак з рудымі плямамі. Ён махнуў рукою, і дзіўны прыстас паляцеў долу. Бразгат змусіў Франчэску павярнуцца. Яна пазнала яго і ўскрыкнула, але замест надзеі на паратунак у яе ў вачах біўся жах. Гусоўскі зразумеў, што ягоны намысел не ўдаўся. Няўжо, паласнула яго здагадка, няўжо Франчэска падумала, што ён вырашыў вось так расквітацца з ёю?

Вузкія і трохкунтыя, нібы вочы нейкай пачвары, вакенцы пацямнелі, і інквізітар загадаў запаліць свяцільні. Ён сам клапатліва паднёс абвінавачанай кубак са святой вадою, каб пад час катавання д'ябал не здолеў ада-браць у яе мову.

— Твой кахранак хоча зрабіць цябе неадчувальнай да болю,— зазіраючы ахвяры ў вочы, спагадна сказаў інквізітар.— Напэўна, ён прыслаў табе сваю сатанінскую граматку, а ты схавала яе ў валасах і думаеш, што мы яе не знайдзем. Не, даражэнькая, зараз наш хлопчык-казытунчык паголіць цябе...

Нястомны зрабіў знак, і кат адным рухам сарваў з Франчэскі лахманы, агаліўшы безабароннае белае цела.

— Мы павінны нешта зрабіць,— адвёўшы вочы, па-беларусінску прашаптаў спалатнелы Гусоўскі.

— Што б там ні было, заставайся на месцы,— таксама па-беларусінску адказаў Вітэліус.

— Спачатку стужку,— сказаў Нястомны да ката, і той накінуў ёй на шыю барвовы пасак.

Тая самая стужка даўжынёю ў рост Збавіцеля, што для злачынцаў нібыта цяжэйшая за самыя цяжкія кайданы. Яшчэ адно ашуканства, прыкрытае Хрыстовым імем. Колькі ж будзе трываць Усявышні?

Чорна-чырвоны кат гастрыў лязо шырокага нажа.

— Зараз наш хлопчык-казытунчык паголіць цябе,— з ласкавасцю, ад якой Гусоўскага працяло магільным холадам, паўтарыў Нястомны.

Кат скончыў і пад ухвальнім позіркам гаспадара наблізіўся да Франчэскі. З хвіліну ён аглядаў яе цела, шукаючы вядзьмарскую

пячатку, а потым з рогатам схапіў яе за грудзі і, перагнуўшы цераз калена, пачаў сваю агідную работу.

І яна думае, што прычына гэтых пакутаў ён, гатовы за яе памерці. Вось-вось магло здарыцца непапраўнае: Франчэска ў смяротнай жудзе прызнáе абвінавачанні і тады... Ён ускочыў і рвануўся да ката, але яго паспелі схапіць за пояс дужыя руکі Вітэліуса. Невядома, што б здарылася далей, каб у патайныя дзвёры не ўвайшоў чалавек у пурпуроў кардынальскай мантыі.

— Богу дагодна, каб сёння ты спыніўся на tym, чаго дасягнуў,— уладна абвясціў ён інквізітару.

VI

Вітэліус перадаў, што хоча бачыць яго сёння, і неадкладна.

Як бывала і раней, Гусоўскі выбраў дарогу паўз калумбарый. Ён не быў тут больш за год, ды што значыў год для гэтых сцен, якія не ведалі розніцы паміж стагоддзем і хвілінаю? I ўсё ж час не абмінуў іх. Каля ўвахода на перацёртым вякамі пяску ляжалі трэы трупы, трэы каласы з палетка, якія нястомна жала сваім сярпом чума. Не, трупаў было два — мужчыны і хлопчыка, а жанчына, што ляжала тварам да сцяны, яшчэ жыла. Яна была ў жоўтай сукенцы, як і тая, з якой ён спаткаўся два тыдні таму ў прадмесці.

Гусоўскі выбег з калумбарыя і хутчэй выняў з ладункі — цяпер ён заўсёды насіў яе пры себе — губку з воцатам. *Absit omen!* — Няхай не будзе гэта благой прыкметаю, падумаў ён, але сэрца сціснулася ад нядобрых прадчуванняў.

У дому пасла яго сустрэлі ўстурбаваныя слугі і нешматлікія людзі з пасольства, што, насуперак каралеўскаму загаду, захавалі вернасць Вітэліусу. На парозе апачывальні Гусоўскі ледзь утаймаваў слёзы. Тоё, пра што ён баяўся нават падумаць, здарылася. За час, што мінуўся пасля іхняй апошняе сустрэчы, вялікае, поўнае моцы цела пасла змізарнела і ўсохла. У звастрэлым твары з'явілася штосьці няўлоўна дзіцячае. Эразм так любіў жыццё, так умеў цешыцца з ягоных радасцяў... Гусоўскаму здалося, што за гэтыя дні праляцелі ўсе гады, якія Вітэліус мог яшчэ пражыць. У пакоі быў паўзмрок, бо ад зыркага святла ў хворага балелі вочы. У кадзільніцах дымелі ўжо непатрэбныя пучкі палыну і ядлоўцу.

— Лёс даўно гоніцца за намі, Nicolaus. Атропа* стамілася віць нітку майго жыцця.—Мецэнат неяк прабачліва ўсміхнуўся. Ягоны твар зліваўся з беллю высокіх падушак.

— Ты чуў, што вярнуўся адзін з караблём Магелана? — прыўзняўшыся на ложку, слабым голасам працягваў ён.— Таго партугальца, што хацеў, ідуучы на заход, дасягнуць Малукскіх

выспаў. Тубыльцы забілі яго недзе каля кітайскіх берагоў, але карабель прынёс вестку, што зямля сапраўды круглая. Гэтая каравела прывезла Магелану вечную памяць нашчадкаў. Nicolaus... Усявышняму дагодна пакінуць у чужой зямлі і мяне, але я хачу, каб мой карабель таксама прыстаў да родных берагоў...

Адкінуўшыся на падушки, ён перадыхнуў і загаварыў далей:

— Учора я зноў чытаў «Песню пра зубра». Год назад ты не згадзіўся са мною. Ты не прыняў маіх парад, і цяпер я хачу прызнацца, што рады гэтаму. Тады маймі вуснамі гаварыў абачлівы пасол... Я рады, што ты нагадваеш валадарам пра іх злачынна забытая абавязкі... У сваёй «Песні» ты філософ і географ, гісторык і жывапісец, але заўсёды і найперш ты — паэт. Nicolaus, сёння ты першы паэт Кароны і Княства. Твае пачуцці разрываюць абалонку чужых слоў, і ў лаціне я чую мову нашага краю. Кожны вялікі мастак мае твор, які эліны называлі помнікам. У ім застаецца сама душа творцы. Разам з ім мастак перадае наступнікам непадлеглы тленню вобраз эпохі і Бацькаўшчыны. Ты збудаваў сабе такі помнік...

— Монсеньёр... Гэты помнік мы будавалі разам...— Ён памкнуўся быў падысці да ложка, але позірк мецэната спыніў яго.

Некалькі хвілін у пачывальні трывала маўчанне. Таму, хто захварэў на чуму, паратунку ўжо не было, і Гусоўскі з жывым болем думаў, як цяжка Эразму паміраць. Ягоная мара аб'яднаць Еўропу супроць Асманскай імперыі засталася адно мараю. Цяпер султан Сулейман трymае ў аблозе фартэцу рыщарап-іаанітаў на Родасе, які два стагоддзі быў прыстанкам для хрысціянскіх караблёў. З дня на дзень вялікі магістр загадае выкінуць над замкам белы штандар. Рыцары прасілі падмогі, ды еўрапейскія манархі зноў, нібы спадарожнікі Адыселя каля вострава сірэн, заляпілі свае вушки воскам. Так, Эразм запабягаў перад папам, але ён заўжды стаяў на tym, што сапраўдная пашана дасягаеца не шляхецкімі прывілеямі, а ўласнымі подзвігамі, і благіх учынкаў у ягоным жыцці было нязмерна менш, чым спраў добрых. Апошняю з іх застанецца выратаванне Франчэскі. Эразм не пытаеца пра яе — ён чытае гэтае трывожнае пытанне ў запаленых мецэнатавых вачах. Што з імі абаімі станеца?

Франчэска адмовілася асталявацца ў пасольскай рэ-зідэнцыі, выбраўшы два ягоныя бедныя пакоі...

Упершыню ў жыцці Гусоўскі думаў пра Вітэліуса не як пра мецэната. Эразм быў адзіным братам, які па волі жорсткага лёсу назаўжды пакідаў яго.

Па-свойму, але тое ж самае адчуваў і Эразм. Мяжа, што некалі ляжала паміж імі, знікла, яе знесла сама плынь часу, якая змывае ўсё спароджанае чалавечаю мітуснёй і забабонамі. Імкненне ўгору,

да ўлады, да кардынальскаяе мантыі сплыло ў мінулае, у невараць, а будучыняй быў цяпер адно гэты чалавек, якога ён, ні на каліва не пакрывіўшы душой, назваў бы не толькі першым паэтам сваёй дзяржавы, але і адным з першых паэтаў Еўропы, годным стаць поруч з Петраркам. Аднак мудрэц, што прамовіў гэтае зваблівае «*Scripta manent*» — «Напісане застанецца», памыляўся. Ён, Вітэліус, ведае, як шмат з напісанага і вартага перажыць стагоддзі не перажыло і сваіх творцаў, і таму, сабраўшы сілы, ён гаворыць пра галоўнае:

— Папа Лявон ужо даўно ў лепшым свеце. Прыйшла мая чарга. У Рыме цяпер лёгка знайсі смерць, а не апе-куна, які дапаможа выдаць тваю «Песню». Ты не зной-дзеш яго і сярод палякаў, бо ты славіш не Ягайлу, а Вітаўта, не гісторыю Кароны, а мінулае Вялікага княства. І ўсё ж едзь у Кракаў. Напішы да каралевы Боны. Яна шануе мовы і высока ставіць паэтычнае слова. Ты ведаеш, яна фундуе школы і заахвочвае маладых беларусінаў вучыцца ў італьянскіх універсітэтах. Напішы да яе і нагадай, што любая дзяржава мусіць больш абапірацца не на сілу зброі, а на моц духу. Нагадай, што рымляне і эліны былі магутныя тады, калі квітнелі мастацтвы, а як толькі началі нікнуць таленты, пачаўся і заняпад дзяржавы. Адразу ж па маёй смерці...

— Настаўнік...

Невядома, хто з нас настаўнік, з горыччу падумаў Вітэліус.

— Па маёй смерці ты атрымаеш грошы, якіх вам хопіць на дарогу да Кракава.

Гусоўскі паднёс слабую руку мецэната да вуснаў. Гэта ягонае вам...

— Дай мне слова, што ты не памрэш, пакуль не на-друкуеш «Песню», — сказаў Вітэліус.

VII

Гусоўскі прачнуўся з адчуваннем, што яму не дваццаць, а зной сорак пяць гадоў. Безразважнае шчасце першых дзён развеялася, як начны туман па-над рачным абалоннем. Стараючыся не варушыцца, каб не пабудзіць Франчэскі, ён слухаў яе дыханне, чуў цеплыню яе пляча і перабіраў у памяці дні і імгненні іхняга кароткага шчасця, упершыню з бязлітаснай яснасцю разумеючы, што ніякага шчасця не было. Быў адно шчаслівы самападман для яго, а для яе — толькі ўдзячнасць за выратаванне.

Але ніхто ўжо не адбярэ ў яго ўспаміны. Ён ніколі не забудзе, як Франчэска пайшла з ім у ягонае ўбогае жытло, дзе адзінай раскошай была прывезеная з радзі-мы зброя. Ён згадаў, як яна

разглядвала лук, як дакранулася да цецівы і асцярожліва выняла з тула стралу...

Ён аддаў Франчэсцы большы пакой, што быў кабінетам і пачывальняй, а сам позна ўвечары, не распранаючыся, прылёг на вузкай каменнай ляжанцы ў малым пакойчыку. Сярод ночы ён пачуў яе спуджаны голас. Ён кінуўся да яе, і яна, яшчэ са спалохам на твары, працягнула насустроч яму рукі...

Можа, хаця б тады яна слухалася не разуму, а сэрца?

Сцяна над ложкам і абапал вакна была ўжо голая. Ён не дазваляў сабе чапаць Эразмавы грошы і ўчора, не знайшоўшы ў такі час пакупцоў на малюнкі Босха, мусіў прадаць зброю. Франчэска пакрысе вярталася да былых звычак. Учора яна запатрабавала новую сукенку і дванаццаць траў, якімі мыюць валасы, каб захаваць светлы колер. Ён расстараўся толькі размарыну, альясу і рамонку, але і гэта было цяпер сапраўдным дзівам.

Ноч дарыла яму пяшчоту і асалоду, а абуджэнне нес-ла з сабою пакутлівую думку, што ён зноў атрымаў ад Франчэскі плату.

Ён не хацеў зазіраць у будучыню і ніколі не гаварыў пра яе з Франчэскаю. Наогул яны мала размаўлялі, відаць, адчуваючы, што слова могуць разбурыць той маленькі ненадзейны свет, у якім яны жылі. Дый ці маглі яны спадзявацца на нейкую будучыню пасярод зачумленага горада?

Цяпер Гусоўскі асабліва балюча адчуваў, як яму не стае Эразма. Ён ужо даўно дараваў яму нават ваганні ў размове з туркам, ён гатовы быў аддаць год жышця, каб толькі можна было зноў пагаманіць з мецэнатам, пачуць з ягоных вуснаў роднае слова. Штодня ён адзін або з Франчэскаю маліўся ў царкве святой Марыі дэль Попала, якая дала Эразму Вітэліусу апошні прыстанак. Майстры ўжо высеклі на жалобнай пліце кароткую эпітафію. Ён глядзеў на яе, але бачыў не літары, а растайны Эразмаў позірк, позірк не мецэната, а сябра. Дай яму вечны спакой, Божа!..

Аднаго разу Гусоўскаму востра захацелася ўбачыць Строццы. Ён адшукаў той дом, ды ў паўпустых пакоях і за разъблёнімі дзвярыма ў канцы анфілады не было ні душы. На сухім дне келіха ляжала нежывая муха. Свечкі даўно дагарэлі, і скразняк варушыў па пыльным стале спісаныя аркушы. Ён узяў адзін з іх сабе на ўспамін, але потым перадумаў і, паклаўшы яго назад, прыціснуў аркушы кандэлябрам. Яму хацелася верыць, што гаспадар гэтага пакоя яшчэ вернеца...

Гусоўскому ўдалося зрабіць амаль немагчымае: ён знайшоў возчыка, які ў гэты час згадзіўся ехаць да Балоны. Ужо прызначаны дзень ад'езду. З Балоні яны дабяруцца да Венецыі, адтуль да Трэвіза і Астравы. А там ужо рукој падаць да Кракава. Ён праб'еца да каралевы Боны і будзе прасіць за сябе і за

Франчэску. Ён будзе прасіць за сваё дзіця — за «Песню пра зубра». Ён прысягнуў Эразму, што не ляжа ў зямлю, пакуль не возьме ў рукі кнігу з паэмай. А камі ворагі Вітэліуса будуць помсіць і паэту, якім апекаваўся пасол? Тады з Кракава яны з Франчэскаю паедуць далей, на радзіму. Ужо чатыры гады ён не мае ніякіх звестак пра бацьку. Ці жывы ён, стары пу-шчанскі паляўнічы? Але хіба зможа абвыйкла да раскошы Франчэска жыць у бедным баярскім доме?..

Гусоўскі задумаўся, чаму яна ніводнага разу не пажадала пачуць ягоных вершаў. Напэўна, ён мусіць не за-смучацца, а цешыща з гэтага. Няхай яна зусім забудзе на тое, што ён — паэт. Пакахаць паэта прасцей, чым чалавека звычайнага. Пакахаць... Ён горка ўсміхнуўся сам сабе. Як лёгка чалавек аддаецца лятункам...

Ён адчуў, што Франчэска прачнулася.

Пачынаўся новы, поўны трывог дзень.

VIII

За два дні да ад'езду Франчэска адмовілася ад вячэры. Ён прыклай ёй да лоба далонь і здрыгнуўся: хвароба падпільнавала і яе.

Раніцою заявіўся па задатак возчык. Пачуўшы, што, напэўна, давядзецца ехаць пазней, ён глянуў на жанчыну пад дзвюма коўдрамі і нахабна папярэдзіў, што вярнуць задатак не зможа.

Хвароба перамагала яе з незвычайнай хуткасцю. Наступнага дня Франчэска ўжо не падымалася. Поячы яе мятаю, ён змечіў на дзяснах вузельчыкі, якія ператвараліся ў язвы. Апошнія надзеі зніклі: гэта была чума.

Ён адыходзіў ад ложка толькі дзеля того, каб пагрэць мятавы настой і падкладці ў кадзільніцу зёлак. Хвароба падараўвала яму балуючую і грахоўную радасць доўгіх гутарак з Франчэскаю.

Яна зноў і зноў прасіла яго расказаць пра радзіму. У ціхіх просьбах не было нават водценю колішняй уладнасці, і гэта рабіла ягоны боль яшчэ вастрэйшым.

Ён апавядала пра доўгую марозную зіму і дуйкі, што заносяць бацькаў дом вышэй вокнаў, пра тое, як аднае раніцы ён адкапаў ад дзвярэй снег і, выбраўшыся на падворак, убачыў на замеценай да самага вільчака страсе трох ваўкоў. Яна слухала, як разліваецца ўвесну Нёман і як буслы збираюцца перад выраем у чароды і, кругамі набіраючы вышынню, падымаюцца так высока, што знікаюць з вачэй.

— Мы паедзем туды, і ты ўсё гэта ўбачыш,— казаў ён, папраўляючы падушку.

— І я ўсё гэта ўбачу,— гаварыла Франчэска, і вочы яе глядзелі ўдалеч, нібы яна ўжо бачыла далёкую зямлю, дзе ён нарадзіўся.

— Я навучу цябе страляць з лука і хадзіць на іртах...

Ён сам трапляў у палон свайго ўяўлення, і яны з Франчэскую пазіралі на вясёлы агонь у грубцы і моўчи слухалі, як шалеюць у коміне дэманды завірухі, або ішлі па цаліку на іртах-снегаступах. Франчэска была ў лёгкім белым кашушку з ірхой; яна ціха і шчасна смяялася, а воддаль, атрасаючы з галінаў зіхоткі снег, пералятала з хваіны на хваіну цікаўная сакатлівая сарока, за якой гнаўся яе блакітны цень...

І раптам сэрца абрывалася, і ён вяртаўся назад і замаўкаў. Але яна, відаць, баючыся цішыні, пыталася пра Кракаў, пра каралеўскі палац, і іхня гульня ў будучыню працягвалася.

— Ты адрэкамендуеш мяне каралеве,— казала яна, і ён, нібыта каронны маршалак, дакляраваў, што зробіць гэта ў той самы дзень, калі яны прыедуць у сталіцу.

Часам Франчэска пачынала трывніць. Найчасцей яна клікала пакаёўку і загадвала ёй прынесці цаколі і бэзавую сукенку. Гусоўскі згадваў іхнюю першую размову, калі Франчэска была ў такой самай сукенцы, і яму хацелася верыць, што гэта не проста трывненне. Можа, раней ён быў несправядлівы да яе?

На чацвёрты дзень ёй зрабілася зусім блага. Франчэска ўжо маўчала, напэўна, ён было цяжка гаварыць. Але яна глядзела на яго і не адпускала ягонай рукі, і Гусоўскі ўзіраўся ў яе вочы, намагаючыся прачытаць там усё тое, што не маглі вымавіць яе асмяяглыя вусны. Ён пакутаваў, што не можа зразумець застылага ў агатавых вачах здзіўлення. Мо перад ёю паўставалі ўжо нейкія іншыя, невідочныя сферы? Ці гэтае здзіўленне было яшчэ зямное і датычыла яго, Гусоўскага, нібыта яна толькі зараз упершыню ўбачыла яго?

Але вось вочы заплюшчыліся, і Франчэску агарнуў сон. Смерць забрала Эразма, а цяпер прыйшла па яе, каб ператварыць гэтую прыгажосць, гэтае зведанае, бясконца дарагое цела з сузор'ямі радзімак у спажыву чарвям.

Шукаючы нейкага апрышча, ён абвёў вачыма пакой. Позірк спыніўся на ацалельных Босхавых гравюрах. Яго скаланула. Малюнкі ажывалі, на іх пачынаўся таемны вусцішны рух. На сярэдняй гравюре шалённым намётам неслася па крузе фантастычная кавалькада, а праваруч разгаралася паланіца пажараў і ішлі ў наступ пачвары. Свет, у якім ён жыў, як ніколі раней, здаўся яму падобным да створанага мастаком крылавага хаосу. Ён схапіў свечку і падбег да гравюраў зусім блізка.

Рух на карцінах замёр, але пакутлівае пачуццё хаосу не міналася. У Гусоўскага з'явілася адчуванне, што ён трапіў у вялізныя цяжкія жорны, якія з кожным новым імгненнем усё глыбей зацягваюць яго ў сваё каменнае чэрыва.

Ратуючыся, ён запаліў усе свечкі і вярнуўся да Франчэскі. Яе дыханне зрабілася рэдкім, адначасна з выдыхам з грудзей вырываўся хрыплаваты прысвіст. Ён маліўся, каб хоць у астатнюю хвілю Бог дазволіў ім паглядзець адно аднаму ў очы. Смерць стаяла ўжо каля самага ложка. Яму здалося, што ён змееціў яе бледны прывід. Вось смерць нахілілася над Франчэску для апошняга пацалунка, і яна пачала задыхацца. Ён скінуў з Франчэскі коўдры і ўбачыў, як яе грудзі падняліся і ўжо не апусціліся. Яна разлучылася з душой, так і не расплюшчыўшы вачэй.

Свет вакол яго рушыўся. У гэтym свеце панавалі пачвары.

«Дзверы адчыненыя, можаш пайсці»,— загарэліся ў свядомасці слова Сенекі.

Розум дзейнічаў успышкамі, у святле якіх уваччу ўзнікалі ablічны людзей, малюнкі рымскіх вуліц і храмаў.

І раптам ён убачыў зусім іншае. Бацькаў дом пад саламянай страхою, чарада дубоў, Нёман. І яшчэ сляды на плітах калумбарыя.

Божая маці, прачыстая Дзева Марыя,
Чуеш імя сваё ў песні і бачыш, напэўна,
Як затрымцела ад страху рука вершатворцы?
Раб твой пакорлівы слёзную гэту малітву
Шле да цябе, баючыся: а можа, не прымеш?
О, заступіся за нас! Праз любоў к чалавеку
Бацька наш Бог і абраў цябе сам, і паставіў
Першай заступніцай люду, і ты заступіся!..

Ён чытаў і не бачыў, што на парозе склуплілася купка ўзброеных людзей. Зыркае свягло ў вакне прывабіла начны дазор. Вартавыя прынюхваліся да палыновага дыму і ніякавата аглядаліся. Хтосьці моўчкі паказваў на ложак з незварушнаю жанчынаю, не могуць зразумець: спіць тая ці ўжо заснула давеку? А ў пакоі ўсё мацней гучай голас чалавека, што сядзеў прыстале з кнігамі.

— Ён моліцца,— прыслухаўшыся, сказаў нехта. Варта ўбачыла, як чалавек кінуў на стол нейкія паперы і чытаў далей па памяці.

— Яго апанаваў д'ябал,— са страхам прамовіў начальнік дазору, і ягоныя людзі, паспешліва жагнаючыся, зніклі ў мораку галерэі.

У насычаным смерцю паветры, над Франчэску, над цёмнымі вуліцамі Вечнага горада, дзе ўладарыла чума, гучай Голас.

1986

Сны імператара

1

Агні, агні... Шматкалёрна-святочныя, хмельныя, як маладое віно. Цёплы вецер пагайдвае іх і на фіялетавым аксаміце неба, і на щёмна-срэбным люстры завані. А можа, і не вецер, а тысячагалосае «*Vive l'empereur!*»*.

Портафэраё ззяе ілюмінацыяй. Увесь горад на беразе, а ён стаіць на пірсе. Стаяць, падняўшы ў маўклівым прывітанні руку, і адчувае, як сэрца кожным новым ударам разбурае цэлю, дзе было замураванае нязмерна доўгія дзесяць месяцаў.

Ён толькі што пяшчотна развітаўся з маці і з сястрою. Наперадзе — невядомае, але што б там ні было, гэтыя хвіліны ўжо належаць вечнасці.

На ім трохвуголка і шэры, зашпілены на ўсе гаплікі і гузікі сурдуд — поўная паходная форма.

У думках ён кідае позірк на сябе зводдаль, з гарбатых прыморскіх вулачак, застаецца задаволены ўбачаным і адразу ўяўляе гэты малюнак у выглядзе гравюры: залітая аліўкам святлом поўні камяні старажытнага пірса, слямга бліжэйшае фялюгі і ягоная постаць на парозе нязведенага.

Войска чакае загаду, але ён марудзіць. Няхай востраў развітаецца з ім, няхай кожны назаўсёды захавае гэтыя імгненні ў памяці, каб апавядадаць пра іх дзесяткі і ўнукам. І ён таксама хоча развітацца з востравам, на які навекі лёг водсвет ягонае славы.

— *Vive l'empereur! Vive l'empereur!*

Ён прыжмурае вочы, і з калейдаскопічнаю хуткасцю перад ім мільгаюць пражытая тут дні, напоўненны зусім не роспаччу... Не, ён не крывіў душою, калі загадаў выразаць на сцяне ў егіпецкім пакой свайго дома ў Сан-Марціна слова, якія шмат каму з візітантай здаваліся няшчырымі — «Я шчаслівы паўсюль».

За дзесяць месяцаў да вострава прыстала тысяча дзвесце караблёў. І кожны падарожнік, кавалеры і дамы, сярод якіх асабліва шмат было ангельцаў, імкнуліся сустрэцца з ім. Яны хацелі пераканацца, што цяпер ягоная імперыя сапраўды абмежаваная маленькім востравам. Яны думалі, што ён ужо ўвесь у мінульым, што ён ператварыўся ў жывы музеіны рарытэт. Яны абавязкова куплялі яго бюсты і партрэты, каб мець копіі рарытэта ў сваіх задушлівых салонах і спакойна спаць у цёплых ложках.

Як яны памыляліся! Наколькі мудрэйшы быў той цемнаскуры барбар, капітан тунісійскага карабля і, безумоўна, таемны пірат, які, высадзіўшыся на бераг яго карлікавага каралеўства,

запытаўся, ці праўда, што тут жыве зямны бог. Калі ён прыехаў прывітаць госця, той салютаваў з усіх гарматаў, а потым кінуўся ніцма на дол каля ягоных ног. Барбар сказаў, што яго, імператараў, вочы зіхцяць, нібыта два крышталі, як і належыць вачам Божых абранцаў.

Тысяча дзвесце караблёў, але ніводны з іх не прывёз тых, каго ён найболей чакаў. Прыйехалі не жонка з сынам, якім з першага дня тут былі падрыхтаваныя адмысловыя пакоі, прыйехала пані Валеўская, яго колішніе кахранне. А Марыя-Луіза так і не выбралася сюды з недалёкае Пармы. Яму дакладвалі, што нейкі афіцэр у мундзіры венгерскага гусара хутка суцешыў несуцешную імператрыцу. Афіцэр бліскуча грае на клавесіне, а Марыя-Луіза да самазабыцца любіць музыку... Але ён ве-лікадушны, ён дараваў гэтай зямной жанчыне, якую ягонае кахранне таксама зрабіла неўміручай. Ён дараваў ёй на ўсё жыццё наперад, бо яна падаравала яму спадкаемца, якому ён даў пры нараджэнні тытул рымскага караля і якому перадасць імперию.

Той пірат-афрыканец пытается ва ўсіх, чаму французы здрадзілі свайму зямногу бому. Тады ён, імператар, зразумеў, што небяспека ад марскіх разбойнікаў яму ўжо не пагражает. Пад сцягам імператара Эльбы пачалі неўзабаве плаваць усе гандлёвыя караблі з Генуі, Ліворна, Чывітавекія.

Гэты сцяг — тры залатыя пчалы на белай асноведзі з касымі чырвонымі палосамі — падняты ўжо і на караблях яго маленькага ваеннага флоту.

Наперадзе невядомае, але калі гісторыя — плоць часу, дык ён — творца гэтае плоці.

Французы вераць, што ён здольны выгнаць ненавісных Бурбонаў і арыстакратаў. Спадзяванні народа хутка спрайдзяцца.

Ён рэзка — нібы ўдар шабляю — апускае руку, і пасадка пачынаецца. Шэсцьсот старых грэнадзёраў, чатыры сотні карсіканскіх стралкоў, сотня польскіх кавалерыстаў — усё яго сённяшніе войска...

На момант тое, што адбываецца, здаецца яму тэатрам. Заслона паднятая. Пачалася новая дзея.

Няхай тэатр, думае ён. Але сцэнаю зноў будзе ўвесы свет.

Гнаная лёгкім спадарожным ветрам флатылія — дзве флялюгі і пяць ненашмат большых вадаплаваў — ужо адда-ляецца ад порта. Агні ілюмінацыі спачатку страчваюць шмат-калёрнасць, потым зліваюцца ў суцэльны зіхоткі пасак.

Раптам наперадзе ён бачыць у месячавым святле карабель і пазнае французскі каралеўскі фрэгат «Зефір». Няўжо Бог пакіне яго і гэтая дзея ягонае драмы скончыцца, ледзь паспейшы пачацца?

Фрэгат, мяняючы галсы, імкліва набліжаецца. Ён, імператар, дае каманду рыхтавацца да бою, ды перад гарматамі ваеннага карабля яго флатылія, па сутнасці, безабаронная.

На фрэгаце ўжо ўбачылі сцяг з залатымі пчоламі.

— Як маецца імператар? — кпліва крычыць са свайго мастка капітан каралеўскага карабля.

— Цудоўна! — патрапляючы яму ў тон, адгукаецца капітан флялюгі.— Імперыя квітнене!

— Прывітанне імператару ад іх каралеўскае вяліка-сці! — ляціць з фрэгата.— Сем футаў пад кілем!

Патрульны фрэгат ужо далёка ззаду. Неба спрыяе. Ён сам перадасць прывітанне іх каралеўскай вялікасці.

Паказваецца бераг. Ён загадвае падняць заміж эльб-скага сцяга трохкалёрны французскі і раздае жаўнерам стужкі на ордэн Ганаравага легіёна.

Знячэўку бездакорная логіка сну парушаецца, і сярод вусатых твараў грэнадзёраў мільгае жаночая галоўка з русымі кудзеркамі.

На карме, падставіўшы злётку птушыны профіль ветру, стаіць маленькая жанчына ў белай сукенцы з палярынай.

Аднаўляючы суладнасць снення, ён выганяе няпрошаную госцю з флялюгі, аднак разам з яе юным, незнаёмым, а мо і сустраканым недзе, але забытым, задаўненым тварам пакрысе знікаюць і твары жаўнераў. Спярша яны робяцца празрыста-бязважкімі, потым, падхопленыя ветрам, адлятаюць у марскую далеч у чарадзе белых чаіц. Следам ляціць вялікі чорны птах, у якім ён пазнае сваю трохвуголку. Але яна мае крылы і драпежную дзюбу, акурат як на агіднай ці то ангельскай, ці то расейскай карыкатуры, дзе ягоны, імператараў, профіль утвораны з гары трупаў, з вусцішнага перапляцення чалавечых рук і ног.

Ён застаецца на флялюзе адзін. У руках у яго апошняя ордэнская стужка. Вецер шкуматае ўчарнелы раптам ветразь, вырывае стужку, абкручвае яе вакол шыі і цягне яго пад слямгу. І ўсё ж яму стае змолі выпрастасцца і гучна загадаць ветру ўгамавацца.

Ветразь набывае ранейшы белы колер, грэнадзёры вяртаюцца са свайго выраю, ды ўжо насоўваецца непазбежнае абуджэнне.

За вокнамі глуха шумяць дрэвы. Знаходзячы нябачныя шчыліны, вецер пранікае ў спальню і зыбае ў кандэлябры агенъчык начной свечкі. Скрозь прачыненая дзвёры чуваць сцярожкія крокі. Камердынер ужо ўстаў.

Мой верны Луі, думае імператар на гэтай няпэўнай мяжы явы і сну, у які ён так прагне вярнуцца. Луі Маршан, аднайменнік таго генерала Маршана, камандзіра грэнобльскага гарнізона...

Праз колькі дзён пасля высадкі ў Кане генерал вырашыў падняць баявы дух гарнізона паведамленнем, што людзей у яго, імператара, зусім мала, усяго адна тысяча. «Чamu вы не лічыце нас?» — адказаў на гэта нейкі мужны гвардзеец.

Але генерал Маршан усё ж паслаў насустроч яму за-слон.

Імператар заплюшчвае вочы, і бог Марфей зноў падначальваеца ягонай волі.

Грэнобльцы зусім блізка. Так блізка, што чуваць бразгат зброі. Ён загадвае сваім жаўнерам спыніцца і па-класці стрэльбы на левае плячо, а сам ідзе насустроч тым, каму загадалі забіць яго.

— Вось ён! Страляйце! — крычыць ад'ютант Маршана, але грэнобльцы маўчаць і трасуцца ад страху.

— Жаўнеры пятага палка! Вы пазналі мяне?

Ён здымае капялюш і расхінае паходны сурдут.

— Калі сярод вас ёсць гатовыя страляць у імператара, я ахвотна аддаю сябе вашым кулям!

— Vive l'empereur!

Лічаныя дні застаюцца да таго, як на ягоны бок пя-ройдзе пасланы каралём Нэй. Яны разам увойдуць у Па-рыж. Ён заваюе Францыю за тры тыдні, не зрабіўшы ніводнага стрэлу.

— Vive l'empereur!

2

У спальні яшчэ лунае водгулле вівату.

Знадворку неахвотна цэдзіцца скупое свято. Па шырокім бляшаным падвоканні сякуць струмені ранішняга дажджу.

Першым чынам імператар прыслухоўваеца да свайго цела і з радасцю адчувае, што сёння яму лепей. Ён не хоча варушыцца, баючыся, што ўсцешлівае адкрыццё станецца падманам, але ўсё ж наважваеца падняць руку, потым падкурчыць і выпрастаць ногі. Упершыню за шмат дзён болю няма, і ён пачуваеца амаль здаровым.

Яму сорамна за спароджаную болем учарашнюю мару дажыць да наступнага траўня, да дня, калі ён быў абве-шчаны імператарам французаў.

Ніякавата і за напісаны ўчора тастамант, адрасаваны ўсім валадарам Еўропы: Пакідаю вам у спадчыну жах і ганьбу маіх апошніх дзён...

Ён яўна паспяшаўся. Можа, і не на адзін год...

Перажытае ў сне ўзрушэнне працягвае трymаць у сваёй гаючай абладзе, і ён просіць Усявышняга, каб пазбавіў болю хоць да вечара, да вяртання ў выратавальнае царства сну.

Ну а што да сноў, дык тут ён з ранняе маладосці адчувае сябе амаль роўным Богу. Здольнасць зноў перажываць унаучы нават самыя далёкія дні — да драбніцаў выяўна, з усімі падзеямі, з аналізам дзяржаўных спраў, з імёнамі, з пачуццямі і адценнямі пачуццяў, гэтую здольнасць ён здавёն лічыць адной з праяваў свае геніяльнасці. Дастатко-ва нязначнага намагання думкі — і ў сне ён трапляе ў родны дом у Аяча або ў Брыенскую вайсковую школу, пад Аўстэрліц або пад Фрыдлянд... Ён здольны спрасаваць некалькі дзён у адну ноч, а можа, наадварот, запаволіць раку часу і, як гурман смакуе ўлюбёную страву, перажываць падзеі аднаго дня дзве ці тры ночы запар.

Почасту яму здаецца, што гэта зусім не сны, што невідочная, незвартная для астатніх плынь часу падуладная яго волі і ягоны карабель імкліва ляціць супроць гэтае плыні, робячы прыпынкі ў абраных ім портах.

Дзверы спальні, як заўсёды, прачыненыя, але крокаў не чуваць. Напэўна, Луі піша ў кутку за канторкай. На добры лад, штодзённыя запісы камердынера трэба было б старанна адрэдагаваць, каб у рукі нашчадкаў не трапі-ла нічога неістотнага і нявартага памяці пра яго. Напрыклад, сумленна занатаваных звестак, што перад ад'ездам сяброў і знаёмых з вострава ён, імператар, дорыць кожнаму свае валасы.

Праўда, у гэтых падарунках ёсць свой разлік. Яго новы лейб-медык Антамаркі лічыць, што лабаратарае даследаванне валасоў (на жаль, абсолютна немагчымае тут, на востраве) магло б выявіць утриманне мыш'яку і адказаць на пытанне, што не першы месяц займае ягоны rozum. Да-кладней — з того часу, як яго пазбавілі чалавека, якому ён верыў так, як Аляксандр Македонскі свайму лекару Філіпу.

Вайсковы доктар ангельскага флоту ірландцец О'Міра служыў на караблі, што вёз імператара ў выгнанне. Ён пазнаёміўся з доктарам, узышоўшы на гэты плывучы кавалачак варожай тэрыторыі, і ўжо не разлучаўся да самага ягонага ад'езду. Шмат разоў ён вяртаў сабе тъя дні ў снах — іхнія з доктарам падарожжы ў экіпажы, верхам і пешкі, няспешныя гутаркі з жыхарамі вострава і з іх дзецьмі, якія заўсёды нагадвалі яму сына.

Калі пасля тых вандровак ён садзіўся пісаць мемуары, пяро лёгка бегала па паперы, а былі дні, у якія яму здавалася, што ён узяўся за мемуары занадта рана, што ўсё яшчэ магчыма.

Такое адносна вольнае жыццё доўжылася, пакуль на востраў не прыбыў адміral Гудзон Лаў.

Вельмі хутка ён пачаў называць новага ангельскага губернатара не іначай як «мой кат». Тупы і баязлівы адміral, відаць, і ў сне калоціца ад страху, што яго зняволены ўцячэ. Даходзіць да

смешнага. Губернатар загадаў абкапаць ягоную, імператараву, рэзідэнцыю Лонг-вуд равамі і абкружыць суцэльным ланцугом вартавых. Сам Лаў або яго афіцэры ўвесе час блукаюць вакол дома: яны павінны штодня бачыць палонніка. Каб прымеў, губернатар, мусіць, збудаваў бы вакол вострава нешта накшталт Вялікай Кітайскай сцяны.

Імператар звоніць, і ў дзвярах імгненна вырастает цыбатая постаць Луі.

Адзяваючыся, ён ніяк не можа абагнацца ад думак пра свайго ката. Гэтая сумесь сіцылійца з прусаком альбо выконвае загад засмажыць яго на павольным агні, альбо хоча забіць з асабістасе нянявісці. Апрача ўсяго іншага, Лаў абрэзаў сродкі на ягонае ўтриманне, і цяпер, каб прыстойна харчавацца, ён мусіць прадаваць сваё сталове срэбра.

Неяк губернатар убачыў, што галіны аднаго з дрэў працягнуліся над ровам. Садоўніку было загадана неадкладна спляжыць дрэва і надалей сачыць, у які бок растуць галіны ў астатніх. Кажуць, у Лаўва быў такі выгляд, нібы яго палоннік ужо не на востраве, а недзе ў акіяне на паўдарозе да Францыі. Так можа дайсіці да таго, што яму забароніць нават праходкі да крыніцы пад ягонымі вербамі.

Штодзённы, ужо амаль звыклы боль дагэтуль не вярнуўся, і на думкі пра губернатора кладзецца водцень самазадавленасці. Ён, як прыкуты да скалы Геракл, усё адно ўнушае валадарам Еўропы, і найперш Бурбонам, смяротны жах.

— Ваша вялікасць,— кажа камердынер,— учора да вострава прыстаў амерыканскі гандлёвы карабель.

Імператар не адразу спраўляецца з гузікам. Словы Луі прагучалі акурат тады, як ён уявіў губернатораў твар у тым разе, калі б яму сапраўды ўдалося пакінуць востраў...

Каб не сустракацца з Лаўвам і ягонымі памагатымі, ён імкненцца як мага радзей выходзіць з дома. Вядома, гэта таксама не спрыяе здароўю, але галоўным ударам, што за-браў у яго не адзін год жыцця, была высылка доктара О’Міры. Не дабіўшыся адстаўкі, губернатар пачаў цкаваць яго і ўрэшце забараніў выходзіць за межы Лонгвуда, паставіўшы афіцэра ангельскай службы ў становішча палоннага.

Цяпер О’Міра ў Еўропе. Ён паведаміць свету, у якіх умовах жыве геній стагоддзя. О’Міра павінен дзейнічаць.

Якія ж навіны прывёз амерыканскі карабель?

Імператар снедае ў змрочнай сталовай Лонгвуда ўдвух з графам Манталонам, адным з тых, хто самахоць раздзяліць ягоны лёс выгнанніка.

Гэтыя гады, думае імператар, наклалі свой адбітак і на графа. Цяпер ён выглядае, прынамсі, зусім не на свае трышаць пяць.

Пасля ад'езду графіні імператар адчувае сябе з яе мужам зусім нязмушана. Цяжка ўявіць, што граф мог не ведаць, хто саграваў ложак лонгвудскага вязня. Безумоўна, ведаў, аднак трymаўся заўсёды бездакорна.

Імператар з тужлівай пяшчотаю думае пра Альбіну Манталон.

Яго апошняя страсць... Іх ціхія начныя размовы і сціплья балюшкі пад уздыхі ветру за цёмнымі вокнамі... Яе густыя і эфірна-бязважкія валасы з пахам прывялае травы... Яе пышная, але памаладому лёгкая постаць на асноведзі цёмных дзвярэй у світальнью гадзіну... Яму было добра з ёю нават тады, калі здароўе рэзка пагоршылася і яго адносіны з графініяй пачалі нечым нага-дваць паводзіны маладога расейскага цара. Кажуць, у юнацтве Аляксандр ствараў міфы пра свае любоўныя перамогі, імітуючы раніцою вяртанні ад кахранак...

— Як вы сёння пачуваецца, мой імператар? — адсоўваючы талерку з салатаю, пытаеца Манталон. Ягоныя чорныя вочы свецяцца спакойнай увагаю.

— Дзякую, граф. Сёння я здаровы роўна настолькі, наколькі гэта дазволена мужчыну майго веку.

— Бязмерна рады чуць вашы слова.

Твар у імператара застаецца непарушна спакойным, але сэрца здрадліва падскоквае. На змену афарбаванаму ўдзячнасцю і смуткам пачуццю, з якім ён толькі што ўзгадваў Альбіну, прыходзіць іншае.

Яго верны Луі перад ад'ездам графіні бачыў на ейным стале старадаўні зборнік рэцэптаў, сапраўдны падручнік па атручванні. Сярод яе рэчаў былі і «Біяграфіі» Плутарха — таксама з рэцэптамі розных атрутных зелляў.

— Ва ўсім, дарагі Маршан, трэба ўмець знаходзіць свае перавагі,— сказаў ён тады камердынеру.— У тым разе, калі мяне кормяць мыш'яком, маё цела лепей захаваецца ў труне, і калі мае сябры адкапаюць яго, каб везці ў Парыж, яны ўбачаць зусім не спарахнелы шкілет. Ну а калі гэта будуць не сябры, а ворагі, напрыклад, ангельцы, іх чакае колькі вясёленькіх хвілінаў.

Луі Маршан — сын старой пахолкі іхняга карсіканскага роду. Ён давярае яму, як сабе, але... Ён хоча памерці сваёй смерцю і лепей згадзіўся б на рак. Ягоны бацька памёр ад гэтае хваробы, не дажыўшы і да сарака. Ён, імператар, гаворыць з дактарамі прамагчымасць раку без усялякага страху. Аднойчы на лекарскім аглядзе ён уразіў доктара Антамаркі тым, што з алімпійскім спакоем афарыстычна зазначыў: «Рак — гэта Ватэрлоо, якое ўвайшло ў чалавека».

Урэшце, хіба можна атруціць яго, калі пасля першага адрачэння ад трону ён выпіў смяротную дозу цыяністага калію і, адпакутаваўшы ноч, уранні зноў быў здаровы.

Ён супакойваў сябе, ды пазбыцца падазрэнняў ужо не мог. Асабліва ў апошнія месяцы, калі пачалі выпадаць валасы і крышыцца зубы, калі ўзмацніўся баль у жываце і сталі азызаць і налівацца свінцовым цяжарам ногі.

Не чакаючы слугі, ён налівае графу Манталону свайго віна і ўважліва глядзіць на яго.

Нешматлікія насельнікі Лонгвуда ядуць тыя самыя стравы, што й імператар, але да нядайняга часу пілі тутэйшае віно. Пасля трывожнага паведамлення Луі віном дзю Кап з Паўднёвае Афрыкі, якое раней прызначалася толькі імператару, пачалі раз-пораз частаваць і астатніх.

— Ваша вялікасць,— заусёдным роўным голасам гаворыць граф,— у Джэймстаун прыбыг карабель пад амерыканскім сцягам. Магчыма, у Лонгвудзе з'явіцца госці.

Імператар загадвае падаваць каву. Ён чуе навіну ўжо другі раз за гэтую раніцу, і ў душы праклёўваецца парас-так хвалевання.

Даждж за высокімі вокнамі аціхае. Вечер таксама суняўся. Сёння зноў паўторыцца звычайнае ў гэтую пару згубнае надвор'е. Вядома ж, Лонгвуд аднялі яму пад рэзідэнцыю зусім невыпадкова. Цяжка ўявіць мясціну, клімат якой быў бы горшы, чым тут, на поўначы вострава, узнятага Госпадам з акіянскіх глыбіняў Атлантыкі паміж Афрыкай і Амерыкай. Цягам аднаго дня спачатку лье ледзяны даждж, потым скварыць сонца, потым апускаецца непраглядны туман або вокамгненна ўсходжваецца, пагражаюты сарваць з будынкаў дахі, страшэнная бура. Таму нічога і не атрымалася з ягоных заняткаў садоўніцтвам: клімат забівае ўсялякую расліннасць, а разам з ёю пагубіць і яго.

Няўжо Лаў і тыя, хто стаіць за ім, не разумеюць, што палонны імператар трэба Англіі жывы і здаровы — каб утаймоўваць амбіцыі Бурбонаў, ва ўяўленні якіх рэвалюцыя тоіцца ўжо ў адным толькі ягоным імені.

Тым часам з-за хмараў паказваецца сонца. Высыпаная жвірам сцежка, што пачынаецца ад параднага ўвахода, увачавідкі падсыхае, і ён, перш чым сесці за пачаты нядайна разбор войнаў Юлія Цэзара, вырашае зрабіць мацыён.

Маршрут звычайны — да крыніцы пад трымі ніцымі вербамі.

Калі б гэтая дрэвы маглі адчуваць яго душу, яны безліч разоў жаўцелі б і асыпаліся ад роспачы і зноў расцвіталі б залацістымі вясновымі каташкамі.

Вось сюды, у скалістую зямлю пад імі, ляжа, закончыўшы свой зямны шлях, сын карсіканскага адваката Карло Буанапартэ і Летыцьї Рамаліна, былы валадар Еўропы.

Ён ужо зрабіў адпаведнае распараджэнне. Ён ніколі не сумняваўся, што ягоны прах будзе спачываць на беразе Сены, у самым сэрцы французскага народа. Яго пахаваюць так, як і належыць аддаваць зямлі генія, і ля яго ног будуць выгравіянныя золатам назвы гарадоў, што сталі месцам ягоных перамогаў і вечнае славы. Праўда, мяркуючы па ўсім, гэта здарыцца не адразу. Больш таго — з губернатарскага дома даходзілі звесткі, што Лай збіраецца вывезці ягоныя парэшткі ў Англію, каб ананімна пахаваць у Вестмінстэры. На той выпадак, калі гэта здарыцца, ён загадаў сілаю вярнуць прах у Францыю.

Ну а перш чым назаўсёды спачыць у Парыжы, давя-дзецца заручыцца з зямлёю пад гэтымі вербамі. Часам яму хочацца, каб іх карані перапляліся з ягонымі касцямі. Тады ён мог бы і адтуль глядзець на скалы, на неба і сонца. І потым, пасля апошняга марскога падарожжа, яго частка назаўсёды застанецца тут, і ён аддзячыць сваёй славею гэтым любым сэрцу дрэвам і крыніцы, што даўно зрабілася яго ўлюблёнім люстэркам, бо ў ім ён бачыць не пляшывага старога з амаль бяззубым ротам (і гэта ў нейкія пяцьдзесят гадоў), а — сябе ранейшага.

Вось і цяпер адтуль, з плыткага і ўадначас бяздоннага люстэрка на яго ўважліва пазірае чалавек з вялікай галавой і каштанавымі валасамі, з высокім шырокім ілбом. У гэтага чалавека блакітныя вочы з халодным блісцам і валявы падбародак. Некалі яму казалі: італьянскі тып, які нагадвае класічныя формы. Камплімент гучаў двухсэнсоўна: ён хацеў быць французам.

Напэўна губернатор не дазволіць высекчы на надмагільным камені нават два слова: Napoléon Bonaparte...

Па стаўбурку маладой вярбы мурашкі заклапочана цягнуць буйнога, чорнага, з блакітным адлівам крылаў жука. Колькі імгненняў імператар, не хочучы акрэсліваць думку-аналогію, проста сочыць за імі і зноў нахіляецца над крыніцай.

Яму прыгадваецца сённяшні сон, і ў жывым пералі-вістым люстэрку знячэўку ўзнікае дрыготкае жаночае аблічча — мяккі авал твару, русыя кудзеркі, зялёныя вочы з чорнымі іскрынкамі... Ён бачыў гэты твар не толькі ў сне, але і яшчэ недзе. Зараз ён узгадае...

Ён не паспявае пераступіць мяжу ўспаміну: з крыніцы зноў пазірае на яго чалавек з вялікай галавой і шырокім ілбом. Аднак гэтым разам імператару мроіцца, што гэта не ён, што адтуль, адкуль не вяртаюцца, на яго глядзіць Кіпрыяні.

Ад раптоўнай знямогі імператар апускаеца на канапку з разъблёным прыслонам.

Побач з вербамі ўжо ёсць адна магіла. Летась камяні вострава Святой Алены сталі апошнім прыстанкам лонг-вудскому мажардому Кіпрыяні, ягонаму двайніку.

Кіпрыяні, як і ён, нарадзіўся і вырас у Аяча. Былы мажардом належаў да людзей, бязмежна адданых Корсіцы, і ўваходзіў у падпольную патрыятычную арганізацыю. Калі ў Францыі пачалася рэвалюцыя і войска было распушчанае, ён, імператар, вярнуўся на радзіму і таксама далучыўся да сепаратыстаў. Але неўзабаве зразумеў, што барацьба за свабоду Корсікі была памылкаю і сама па сабе і — у ягоным жыцці. Яму было наканавана не вызваліць нейкі востраў, а перакроіць мапу ўсёй Еўропы. Цяпер яго карсіканскі патрыятызм прыгадваеца яму з паблажлівай усмешкаю. Прыкладна так, як і той выпадак, калі на пачатку рэвалюцыйных войнаў ён ледзь не зрабіў на плячы наколку «Смерць каралям!». Забаўна было б узысці з такой татуіроўкаю на французскі трон...

Ён вярнуўся з Корсікі ў Парыж і праз дванаццаць гадоў быў абвешчаны імператарам. Кіпрыяні ніколі не мог дараваць яму гэтае «здрады», не мог зразумець ягонага прадвызначанага Усявышнім шляху. Падпольныя карсіканскія таварысты заўсёды былі пад кантролем ангельцаў, значыцца, тут, на востраве Святое Алены, мажардом мог быць іхнім выведнікам. Праўда, яго віна так і засталася недаказанай. Абвінавачаны ў шпігунстве, Кіпрыяні падазрона хутка памёр. Ці то сам прыняў атруту, ці то пра яго паклапаціўся хтосьці іншы. Мо граф і графіня Манталоны? Калі дапусціць, што яны выконваюць даручэнне Бурбонаў, а мажардом служыў ангельцам, атрымліваеца даволі лагічна.

У кожным разе ён страціў двайніка, і магіла пад вербамі можа дапамагчы губернатару «памыліцца» тады, калі ля крыніцы будзе ўжо дзве магілы. На такі выпадак ён пакідае таемны тастамант, дзе падрабязна апісаны, як яго трэба паставаць.

Ён ляжа ў зямлю ў мундзіры палкоўніка гвардзейскіх конных егераў, паўзверх якога будзе стужка ордэна Ганаровага легіёна з Тэрмінальным крыжам. На левым штыфелі будуць яшчэ тры ордэны. У нагах — трохуголька з кукардаю. Дзве вазы — з сэрцам і з пячонкаю — паставяцца у кутах труны. Кіпрыяні паставаў з барадою, яго ж абавязкова паголяць праз дванаццаць і праз дваццаць чатыры гадзіны пасля смерці. Апрача таго, Маршан склаў поўнае апісанне труны і адзення, у якіх паставаны мажардом. Па гэтых дакументах тыя, хто прыедзе па яго з Францыі, змогуць лёгка заўважыць падмену.

Але якія навіны прывёз амерыканскі карабель? Ён ловіць сябе на тым, што чакае гэтых навінаў больш прагна, чым мае права чалавек у яго становішчы.

Жука на стаўбуры ўжо няма, а мурашы па-ранейшаму нястомна снуюць па жоўта-зялёнай кары. Пазіраючы на іх, імператар успамінае іншых сваіх двайнікоў.

Яшчэ калі ён быў на шляху да вострава, пад Марселеем з'явіўся чалавек, якога звалі Фелікс. Тамтэйшыя жыхары вырашылі, што гэта збеглы імператар, і па наваколлі пранеслася пагалоска, нібыта ён стане на чале велізарнага арабска-турэцкага войска. Фелікс старанна пазбягаў людзей і неўзабаве апынуўся ў турме. Больш сябрам у Францыі не ўдалося даведацца анічога. Далібог, яго двайнік мог бы паводзіць сябе з большаю годнасцю.

Летась яму напісалі пра яшчэ аднаго «імператара». Манаҳ-капуцын Ларыён з ваколіцаў Нанта жыў у старым замку, дзе прымаў вар’ятаў і бесхацінцаў. Гаворка і вытанчаныя манеры выдавалі ў ім чалавека з найвышэйшага свету. Безумоўна, паліцыя не магла пакінуць яго па-за ўвагаю, і капуцына напаткаў лёс небаракі Фелікса.

Бог стварыў гэтых людзей падобнымі да яго, вось і ўся іх віна... Бурбоны баяцца, што двайнікі могуць дапамагчы яму пакрыёма пакінуць востраў.

Сённяшні сон і гэты амерыканскі карабель...

На сцежцы чуюцца крокі. Ён падымае вочы і бачыць камердынера. Поруч з рослым, бялявым і гнуткім Луі ідзе незнаёмы — невысокі, шыракалобы, з тварам, які да вачэй схаваны кучаравай і чорнаю як смоль барадой.

За тыя колькі імгненняў, пакуль Луі са спадарожнікам падыходзяць, ён паспявае заўважыць у барадатага вайсковую выпраўку.

Луі з незнаёмым кланяюцца, і камердынер адрэкамендоўвае госця:

— Месье Рывар, гандляр оптыкай і каштоўнымі камяніямі. Прыбыў на востраў на амерыканскім караблі.

Нейкія ноткі ў голасе слугі змушаюць імператара наструніцца і падрыхтавацца да неспадзянага працягу.

Ён не памыляецца.

Камердынер вядзе месье Рывара пад старую вярбу, галіны якой дастаюць да зямлі, утвараючы кшталт жывога зялёнага намёта. Затым, робячы рукою знакі, Луі запрашае ў засень і яго самога.

— Ваша вялікасць, прашу вас яшчэ бліжэй.

Імператар падыходзіць, прыхінаецца да дрэва плячыма і, скрыжаваўшы на грудзях рукі, чакае. Здаралася, што ён меней хваляваўся перад бітвамі.

— Тут можна не баяцца чужых вачэй,— кажа камердынер і глядзіць на трэцяга ўдзельніка загадкавага манеўра.

Месье Рывар aberуч бярэцца за сваю шыкоўную бараду і цягне яе ўніз.

Баронячыся, імператар выстаўляе перад сабою рукі. Насупроць стаіць яго двайнік.

— Кі-пры-яні...— задыхаючыся, вымаўляе ён непа-слухмянымі вуснамі.

— Не, мой імператар,— кажа гандляр оптыкай, і ён адразу пазнае гэты глухаваты, з расколінкаю, голас:

— Франсуа?! Франсуа Эжэн Рабо! Мой стары прыяцель Рабо!

— Гэта я, мой імператар...— У вачах у двайніка блішчаць слёзы.

На трэх гады маладзейшы, Рабо быў так падобны да яго, што атрымаў у палку мянушку Імператар. Чутка пра гэта разляцелася імгненна, Франсуа Рабо хутка ператварыўся з простага жаўнера ў аднаго з прыдворных і няраз дапамагаў у тых выпадках, калі сапраўднаму імператару трэба было адначасова прысутнічаць у двух месцах.

— Калі не памыляюся, апошні раз мы бачыліся пад Ватэрлоо?..

— Так, мой імператар. Пасля той бітвы, дзе Госпад пазбавіў нас свае міласці, я вярнуўся дадому ў Балейкур і гадаваў трусоў. Пакуль... Пакуль мне не сказалі, што я яшчэ магу паслужыць вам. Вам і Францыі.

— Ваша вялікасць,— камердынер спрытна прыладжвае Рабо фальшывую бараду,— я не давяраю Манталону. Нікому, апрача вас. Губернатар не шкадуе грошай на подкуп. Ягоныя людзі ўжо тройчы спрабавалі весці перамовы нават са мною... Праз два дні карабель падыме кітвагу*. Вы разумееце, пра што я кажу...

Вось яно, думае імператар. Доктар О’Міра і ўсе яго прыхільнікі не марнавалі часу. Ён вернецца ў Еўропу, убачыць сына...

Загадаўшы сабе не паддавацца першым эмоцыям, ён адступае на крок і пільна ўглядзеца ў двайніка. Твар відавочна маладзейшы, валасы гусцейшыя і амаль без сівізны, зубы, напэўна, таксама такія, што разгрывуць любы гарэх... Доктар Антамаркі раскрые падман на першым аглядзе.

Луі адразу прачытвае гэты позірк.

— Ваша вялікасць, вы памятаеце, як я загрымаваў вас, калі вы пакідалі армію? Гримоўка — вялікае мастацтва... У нас ёсьць два дні. Мы з Франсуа прысвяцім іх неабходным заняткам. Ён вывучыць вашы тутэйшыя звычкі і ўсё астатніе. Вы ведаеце, Франсуа заўсёды быў здольным вучнем. Зрэшты, ён шмат чаго памятае.

Рабо ківае.

— Дзеля вас, мой імператар, я гатовы на ўсё.

— Ну а калі доктар Антамаркі забудзе, што маўчанне — гэта не толькі золата, але вельмі часта і жыщё...— працягвае камердынер,— калі ён на сваё няшчасце забу-дзе гэта, у вас ужо будзе ў запасе, прынамсі, тыдзень.

Па-ранейшаму свеціць сонца, цурчыць вада, спачывае ў вербавых шатах вецер, але ўсё змянілася. Імператар зноў — не ў сне, а наяве — чуе тую сілу, якая рабіла амаль усемагутным, якая вяла яго праз усю Еўропу — ад Пірэнеяў да вусцішных расейскіх абшараў, якая падаравала сто дзён трывумфальнага вяртання, а потым пакінула яго пад Ватэрлоо, асудзіўшы на ганебнае выгнанне.

Двое верных слуг чакаюць адказу, ды ён не дазваляе сабе, паддаўшыся першаму парыву, абвясціць рашэнне.

Маўчанне здоўжваеца.

— Пакіньце мяне аднаго,— просіць ён.

Маршан і Рабо абменьваюцца позіркамі і кланяюцца, каб ісці.

— Як твая сястра, Франсуа? — спыняе іх імператар.— Яна засталася ў Балейкуры даглядаць трусоў?

Луі і Франсуа зноў пераглядваюцца, гэтым разам значна весялей.

— Не, мой імператар. Нам давялося знікнуць з Балейкура абаім. Сястра пасялілася ў Туры. Што б са мною ні здарылася, ёй да скону дзён будзе забяспечана заможнае жыццё.

— Цяпер ідзіце,— загадвае імператар.— Я хачу пабыць на самоце.

— Ваша вялікасць, у нас з вамі два дні,—насмельваеца нагадаць камердынер.

Імператар робіць рукою нецярплівы рух і адварочваеца.

Адмовіўшыся ад такога шанцу, ён здрадзіць самому сабе. ён павінен пакінуць сваю вязніцу нават толькі дзеля того, каб убачыць сына.

Розум пачынае працаваць дакладна, нібы машына, з ужо забытым, ліхаманковым напружаннем. У свядомасці, быццам бліскавіцы над начным морам, успыхваюць дзесяткі планаў і варыянтаў...

За абедзеным сталом, дзе, як зазвычай, сабраліся ўсе жыхары Лонгвуда, імператар шмат жартаваў і кпіў з губернатора. Ён дасціпна распавёў, як па дарозе дадому сустрэў ангельскага афіцэра і па-змоўніцку падміргнуў яму. Ад неспадзянкі афіцэравы падкручаныя вусы палезлі ўгору і ледзьве не выкалагі гаспадару маленъкія віжацкія вочы.

Яшчэ больш ён здзівіў прысутных, калі, папалуднаваўшы, адкінуўся ў крэсла і зусім як за часам доктара О'Міры запытаўся:

— На які спектакль мы выпраўляемся сёння? Па-едзэм слухаць Тальму або Флеры?

Ён загадаў прынесці Мальера, і ўсе сядзелі з кнігамі да позняга вечара.

У ложку яму зноў прыгадалася графіня Манталон. Калі б сёння яна трапіла ў ягоныя абдымкі, ён даказаў бы, што яшчэ можа быць страсным каханкам.

Ён не даў сабе аддацца летуценням пра новае жыццё, перад брамаю якога стаяў. У яго будзе досыць часу ў марскім падарожжы.

Дзымухнуўшы на свечку, ён заплюшчыў вочы. Яму заманулася ўбачыць піраміды, гэтыя сведкі і доказы самой вечнасці. Праз колькі хвілін ён пераадолее велізарныя адлегласці прасторы і часу, каб разбіць каля піра-мідаў войска мамелюкоў і ўступіць у Каір...

3

Ноздры казыча гаркавы пах дыму. Гараць прадмесці. Ягоная армія займае Каір.

Але чаму заместа магаметанскіх мінарэтаў з паўмесціцамі ён бачыць над местам спічакі з хрысціянскімі крыжамі, што вянчаюць барочныя і гатычныя храмы? Чаму людзі, якія ловяць кожны ягоны рух і кожнае слова, зусім не падобныя да арабаў?

ён чуе свой стамлёна-ўрачысты голас:

— На вашым месцы я думаў бы і рабіў, як вы, бо любоў да Айчыны — галоўная дабрачыннасць адукаванага чалавека. У маім становішчы даводзіцца лічыцца з мноствам інтэрэсаў і выконваць безліч абавязкаў, але, калі б я быў імператарам французаў у час падзелаў вашае Айчыны, я ўзброіў бы ўвесь мой народ, каб падтрымаць вас... Я люблю вашу нацыю. Вось ужо шаснаццаць гадоў я бачу вашых воінаў, што змагаліся поплеч са мною на палях Італіі і Гішпаніі. Няхай Літва, Самагіція, Віцебск, Полацк і Магілёў натхняюцца тым самым духам, які я сустрэў у Польшчы, і Усявышні пашле поспех вашай святой справе.

— Vive l'empereur!

— Vive le libérateur!*

Толькі цяпер ён разумее, што вецер прыносіць дым не з каірскіх прадмесціяў, а з боку падпаленых казакамі магазінаў са збожжам. Казакі адступілі з Вільні зусім нядаўна, а дзеяцтва раніцы. Тады загарэўся і абвязаны саломаю, абліты смалою Зялёны мост.

Сёння 28 чэрвеня 1812 года. Яшчэ чатыры дні таму Аляксандр танцеваў тут, у Вільні, на раскошным балі. Там расейскому імператару і паведамлі, што Вялікая армія перайшла Нёман...

Ён першы ў Францыі ўсвядоміў значнасць хаўрусу з Расеяй. У перамовах з імператарам Паўлам ён амаль дасягнуў поспеху. Але Паўла задушылі ў Міхайлаўскім замку... Аляксандр і Расея заслужылі свой лёс...

Ён добра разумее тых, чые галасы не стамляюцца славіць яго. Ён аддаў нямала дзён на вывучэнне гэтага краю і не сумняваўся менавіта ў такой сустрэчы.

Дыпламаты, гувернанткі і гувернёры, прафесійныя выведнікі—усе дакладвалі яму пра няпэўны стан літоўскіх і беларускіх губерняў. Некаторыя з іх не былі ў складзе Расейскае імперыі яшчэ і двух дзесяцігоддзяў. Будучыню дзяржавы, што некалі даставала рамёнамі ад мора да мора, на загад Кацярыны перакрэсліў сваімі штыхамі Сувораў. Калі ж васемнаццаць гадоў таму гэтая краіна паўстала разам з Польшчаю, Сувораў заліў яе крывёю...

Аляксандр спрыяў тут развіццю польскай адукаванасці і польскага харектару дзяржаўнага жыцця і — нястомна разбураў гэты парадак сваімі ўказамі і загадамі. Пад уплы-вам фаварытам цар увесе час вагаўся, быццам маятнік,— ад думкі аднавіць Вялікае Княства Літоўскае да ідэі канчаткова ператварыць яго ў расейскую правінцыю.

На шляху ў Вільню ён думаў пра шматгадовыя спробы тутэйшых магнатаў атрымаць ад яго і Францыі гарантый адраджэння свае дзяржавы. Ён ахвотна вёў гэтыя дыпламатычныя гульні... На нейкі час іх спыніў толькі Тыльзіцкі мір.

На грыву ягонага каня ляціць букецік фіялак, ён паспя-вае падхапіць яго і, прыладжваючы да трохвуголкі, зрывае аплодысменты.

Прадчуваючы вайну, вёў сваю гульню і Аляксандр. Замест Адама Чартарыйскага, які, здаецца, ужо спасціг цану царовых абыцанак, Аляксандр знайшоў заўзятых гульцоў у асобе магнатаў Агінскага і Друцкага-Любецкага. Яшчэ сёлета ў красавіку расейскага імператара ці не з такім самым захапленнем, як зараз яго, прымалі ў Вільні, але тым разам, даносілі выведнікі, пра аднаўленне Вялікага княства ён ужо маўчаў і абмяжоўваўся адно рэверансамі шляхце і ласковым абыходжаннем з арыстакратыяй. Дэманструючы адданасць трону, магнаты стварылі камітэт забеспечэння расейскага войска. Царская ўлада ахвотна прымала ахвяраванні — найперш, каб не пакінуць фуражу і правіянту яго Вялікай арміі.

Але ён ведаў, што большасць мясцовага дваранства не давярала ні магнатам, ні Аляксандру, а нецярпліва сачыла за падзеямі на тым беразе Нёмана. Бюлетэні Вялікай арміі пераходзілі з рук у руки, і ягоныя прыхільнікі дасягнулі значна большага, чым Агінскі і Друцкі-Любецкі.

Нездарма, нездарма бегла да яго адсюль моладзь. Некаторыя ваявалі пад ягонай рукою яшчэ на берагах Ніла. А хутка жаўнераў, народжаных на гэтай зямлі, будзе ў Вялікай арміі не меней, чым у Аляксандра. Прычым пад штандарамі цара ваююць рэкруты, а ў яго, Напалеона, будуць валанцёры.

Да прыходу расейцаў гэтая краіна не ведала рэкруцкіх набораў. Цяпер рэкруты з берагоў Нёмана, Дзвіны і Дняпра служаць 25 гадоў.

Расея, як разбойная шація на лясной дарозе, прыставіла да горла нож і вывернула захопленай краіне кішэні. Дзяржаўныя падаткі збіралі тут, у адрозненне ад усёй імперыі, толькі ў звонкай манеце, і гэта пры курсе, калі 100 па-пяровых рублёў роўныя 22 срэбным. Плаціць асігнацыямі дазволена толькі летась. А калі сюды дадаць яшчэ колькі спусташальных паходаў расейскіх войскаў і немагчымасць пасля Тыльзіцкага міру вывозіць збожжа ў Англію...

Кацярына і яе сын Павел абяцалі тутэйшаму люду палёгку, ды замест гэтага раздалі паўмільёна сялянаў расейскім памешчыкам, прычым не ўсе з таго паўмільёна былі раней прыгонныя. Трынаццаць з лішкам тысяч душ і горад Кобрын атрымаў за заслугі генерал-фельдмаршал Сувораў.

Апрача таго, кожныя восем з дзесяці жыхароў краіны — грэка-католікі, якіх Пецярбург пачынае пераганяць у праваслаўе, каб адабраць магчымасць гаварыць з Богам на сваёй мове і хутчэй зрабіць у душы расейцамі. На гэты конт ён, імператар, выдаець адмысловы ўказ. Ён памятае, што уніяцкія святары не чыталі ў сваіх храмах пасланне расейскага сінода, дзе з падказкі царскага двара яго, Напалеона, абвяшчалі папярэднікам Антыхрыста.

Расея сама абрала свой лёс. Яна паставіла яго перад выбарам: вайна або ганьба...

— *Vive le libérateur!* — крычыць за колькі кроکаў ад яго юнак у канфедэратцы.

Гэты бязвусы маладзён таксама стане пад ягония сцягі. У Вялікую армію, марачы пра незалежнасць Бацькаў-шчыны, уліваюцца і шляхцічы, і студэнты, і простыя мужыкі, і з кожным днём іх будзе ўсё болей.

Ён прыйшоў сюды як вызваліцель і за абяцанне аднавіць Вялікае княства атрымае не толькі правіянт і фураж, але і стотысячнае войска, якое Агінскі дакляраваў імператару Аляксандру.

— *Vive Napoléon!*

Ён думае пра ўсё гэта і ганарыцца сённяшнім тонкім тактычным прыёмам. Першы пад сваімі бел-чырвона-белымі сцягамі ўвайшоў у горад 8-ы полк кавалерыі Дамініка Радзівіла. Ён, імператар, не звязаў сабе рук ніякімі абяцаннямі і ўадначас як бы засведчыў самыя рашучыя намеры.

Вільня ля ягоных ног. На пляцы перад катэдраю ён загадвае выбіць медаль з нагоды ўзяцца яшчэ адной сталіцы.

Ён, пераможца, едзе з почтам па старых вулачках. Вядома, Вільня — не Мілан і не Варшава, але горад падабаецца яму. У разнасцежаных сонечных вокнах і на гаўбцах — жанчыны з кветкамі. Сапраўдны дождж з кветак. Ён купаецца ў кветках і ў захопленых жаночых позірках, часам весела заўважаючы ў вачах у мужчын рэўнасць.

— Vive le libérateur!

Вузкія, пакручастыя, як у далёкім Аяча, вулачкі, старадаўнія камяніцы, храмы... Барадаты уніяцкі святар, які шырокі хрысціць яго. Гурт юнакоў, падобных да студэнтаў. Адзін з іх падбягае да ад'ютанта: дзе можна запісацца ў Вялікую армію?

Але што гэта там, водбліз рэчкі? Ён міжволі пры-трымлівае каня, і ўслед за ім спыняеца ўвесь почат. Наперадзе маленъкае дзіва з чырвонае цэглы. Такую дасканалую готыку рэдка сустрэнеш і ў ўсходніх і южных архітэктурных школах. Усё ж Вільня — Еўропа. Гэтым храмам мог бы ганаравацца любы французскі горад.

— Сабор святой Ганны,— чуе ён пачцівае тлумачэнне.

— Каб прымеў, я перанёс бы яго на далоні ў Парыж,— кажа ён, ведаючы, што яго слова безліч разоў будуць паўтараць каля гэтых казачна-суладных муроў і праз стагоддзі.

На нецярплівым маладым кані пад'язджае ад'ютант.

— Ваша вялікасць, адна маладая асоба просіць у вас аўдыенцыі.

— Вы забыліся пра мой загад? — рэзка пытаеца ён, не адводзячы вачэй ад сабора.— Я адмяніў усе сустрэчы да канца тыдня.

— Мой імператар, яна настойвае...

— Я не прывык мяняць рашэнні,— уквелена адказвае ён.

— Яна зусім юная... Ваша вялікасць, я падумаў, што...

Ён хоча адказаць зусім груба, ды чырвоныя карункі святое Ганны гасяць гнеў.

— Хто яна? — паварочваеца ён да ад'ютанта і ўжо незласліва заўважае ў вачах у таго змоўніцкія агенчылі.

— Яна тут.— Ад'ютант ківае на экіпаж пад старым берастам леваруч сабора.

Побач з экіпажам у профіль да імператарскае кавалькады стаіць юная жанчына ў белай сукенцы з палярынай.

Знячэўку ён пазнае гэтую русявую галоўку ў кудзерках. Ля карэты жанчына з яго ўчараашняе ночы.

— Перадайце,— кажа ён да ад'ютанта,— што сёння ўвечары я прыму яе.

Ён едзе далей, дзівячыся, што сонца схавалася і неба ў момант вока заткалі па-весеніску нізкія хмары. Вуліцы пустэльныя, нікога

няма ні на галубцах, ні за шыбамі зачыненых вокнаў. Колькі хвіляў таму на яго съпаўся град кветак, а брук ужо чиста падмецены. За павароткаю да касцёла святога Казіміра ён нарэшце разумее, што з таго першага, пераможна-бесклапотнага віленскага адвячорка праляцела болей за два тыдні.

Ён паспей знелюбіць горад, які з такой шчырасцю вітаў яго, які чакаў яго, магчыма, яшчэ больш прагна, чым Варшава. Бываюць хвіліны, калі ён ледзьве трывае гэтую былую сталіцу, што ўсё меней нагадвае яму Еўропу. Дапамагаюць адно штодзённыя конныя прагулянкі да святой Ганны. Толькі яна яшчэ можа супакоіць ягоную душу боскім хараством. Мо якраз яна і паслала яму гэтую жанчыну?

У лістах у Парыж ён піша, што стварае Часовы ўрад Княства, ды калі быць перад сабою шчырым, ён праста вымушаны сядзець у Вільні, каб здабыць войску прыпасы, бо, адступаючы, расейцы паляць усе наладаваныя царскімі прыхільнікамі магазіны.

У вёсках пачаліся хваляванні, і ён мусіць пасылаць супроць сялянаў войскі...

Лета дажджлівае, дарогі размяклі, і армія не можа ісці так хутка, як хацелася. Днямі яму пераклалі хроніку з мясцовай газеты: «Непераможныя палкі вялікага Напалеона... веліканскімі крокамі...» Гэта настолькі нагадвала здзек, што ён ужо меўся быў арыштаваць рэдактара.

Асабліва няўтульна робіцца вечарамі, калі паняверка і трывога, здаецца, глядзяць у кожнае вакно. Таму ён чакае сённяшні вечар з лёгкім хваляваннем і — з надзеяю. Ён ведае: жанчына можа дапамагчы і ў самым безнадзейным становішчы — не, зусім не мудрымі парадамі, а толькі тым, што яна — жанчына і яна з табою, няхай усяго толькі адзін вечар ці адну ноч. Такое ўжо здаралася з ім і ў цяжкія дні ў Гішпаніі, і ў выгнанні на Эльбе. Лёс пасылаў яму жанчын, што зноў рабілі яго ўсемагутным.

Праўда, ён паслаў і гішпанку, у якой вартавыя знайшлі ў карсажы бутлік з атрутаю, але ўспамінаць пра яе ён не хоча.

Ён чакае госцю ў кабінечце, пераглядаючы паперы.

На стале перад ім — выбіты ў гонар узяцця Вільні медаль: ягоная галава ў лаўровым вянку троумфатара...

Учора ў катэдральным саборы граф Жозэф Серакоўскі заклікаў жыхароў краю падтрымаць Вялікую армію, а ён не адчувае з гэтае прычыны ніякай радасці.

Яшчэ адно паведамленне пра сялянскі бунт. Загінула троє жаўнероў і капрал.

Белая сукенка з палярынай. Экіпаж ужо едзе па віленскіх вуліцах.

Часовы ўрад Княства прысягнуў яму, але выконваць абавязкі саюзнае дзяржавы яўна не спяшаецца. Разлікі на стотысячнае войска, пэўна, давядзеца перавесіці ў разрад летуценняў. Гэтыя паны значна больш заклапочаныя тым, каб атрымаць ад яго згоду на федэрацию з Польшчай. Яны, здаецца, не разумеюць, што ідзе вайна і ягоныя думкі занятыя найперш вайною.

Ён падпісаў указ аб стварэнні ў кожным павеце роты жандармерыі. Афіцэрамі і унтэр-афіцэрамі будуть мясцовыя дваране. Кожны дзень ён атрымлівае звесткі пра іхнюю незадаволенасць. Распешчаная вольнасцямі шляхта бачыць ва ўказе абразу годнасці. Урад Княства таксама не ў захапленні, бо залежыць ад французскага камісара. Яны, відаць, думалі, што забяспечваць французская войска будзе нейкі добры чарапнік.

Страшэнна марудна ідзе і камплектаванне новых палкоў. Ён задаволены, бадай, адно генералам Канопкам са Слоніма. Полк уланаў, які генерал набірае са шляхецкае моладзі, ён загадае прылічыць да імператарскай гвардыі і пакіне яго на радзіме супроць Тармасава. Часовы ўрад дакладвае, што ў бліжэйшы час зможа даць Вялікай арміі пяць пяхотных палкоў і чатыры — уланскія. Менская і Віленская губерні выставяць па трох тысячы, Гарадзенская — дзве з паловаю, Беластоцкая — паўтары.

Вакол галавы ўецица сапраўдны рой імёнаў, лічбаў, назваў... З гэтага рою вылятае і балюча джаліць адна з іх — Мір. Пад Мірам казакі з ар'егарда Платава разбілі дзевяць уланскіх палкоў польскай кавалерыі.

Ён касавурыцца на гадзіннік з пазлачоным богам вайны Марсам. Сёння зухаватага ваяку павінна змяніць на варце Венера. Ён ужо загадаў падрыхтаваць вячэру на дваіх. Калі не пахаладнее, яны маглі б павячэраць на тэрасе...

Весткі пра ахвяраванні на Вялікую армію. Нейкі наваградскі шляхціч не пашкадаваў на шапкі французскім сапёрам ажно цэлае футра з сібірскага мядзведзя. Які чуллівы клопат пра вызваленне Бацькаўшчыны! Ад кня-зёўны Радзівіл атрымана 30 бочак муکі, 2 — крупаў, 10 ва-лоў і 12 бараноў. І гэта найбагацейшы род, пра які склалі прымаўку: кароль у Варшаве, а Радзівіл у Нясвіжы. Кажуць, адзін з Радзівілаў калісьці купіў у Парыжы перад сваім домам цэлы квартал, а потым загадаў гэты квартал знесці — каб не блукалі, ідуцы ў суседнюю цукроўню па ўлюблёныя княжыя цестачкі, ягоныя паходкі. 2 бочки крупаў... Гонар роду ратуе князь Дамінік, які забяспечыў зброяю і рыштункам увесь свой полк. 12 бараноў... А вось яшчэ адно шчодрае ахвяраванне вызваліцелям: рэшата яек і трох фунты масла. І пра такую шчодрасць яны яшчэ адважваюцца пісаць у газетах! Дрэнны знак...

Непераможныя палкі вялікага Напалеона... веліканскімі крокамі...

Vive l'empereur!

Vive le libérateur!

Нарэшце ён чуе крокі ад'ютанта.

Твар у таго непранікальны, але пра ўсё кажуць вочы. Яны зычаць поспеху. Ён павінен скінуць з плячэй стому і няўпэўненасць. Гэта трэба не толькі яму — Францыі, усёй Еўропе...

Залаціста мігцяць свечкі. Тэраса абвітая плюшчом, і ад яго кладуцца зялёныя цені — на абрус, на буйныя белыя лілеі ў багемскай вазе, на тую самую белую сукенку, у якой ён убачыў яе каля сабора святой Ганны.

Ціхі звон келіхаў, ціхі смех. Пенлівае шампанськае. Лёгкасць і нязмушанасць першых словаў. Яе такое натуральнае «мой імператар»...

— Мой імператар, сёння я чытала ўсходні гаракоп. Вы ведаеце, што нарадзіліся ў год Быка? Гэтыя гады дораць свету геніяльных палкаводцаў. У год Быка нара-дзіўся Аляксандр Македонскі... Вы ведаеце...

Ён ведае, і ўсё адно яму надзіва прыемна. Ніzkія хмары, якія колькі дзён стаялі над Вільняю і над душой, увачавідкі разыходзяцца. Свежы ветрык, поўны тонкага водару язміну, што цвіце пад вокнамі палаца,— ветрык, які з'явіўся на тэрасе разам з ягонаю госцяй, разганяе змрочныя прадчуванні і поўніць сэрца чаканнем блізкае ночы з яе неспадзяваным шчасцем.

Гэтая жанчына, амаль дзяўчынка, дарунак святой Ганны, павінна падараўцаць так неабходнае яму цяпер вызваленне ад паніверкі. Неабходнае, каб упакорыць велізарную імперыю, у якую ён уступіў, і рухацца далей, у Індыю...

Лёгкія дотыкі рук... Келіх бургундскага. Зялёныя цені гусцеюць і робяцца амаль чорнымі. На горад апускаецца птушка ночы.

Яна не вырывае рукі, не адводзіць вачэй, але пачынае гаварыць дзіўныя, зусім не тыя слова.

— Мой імператар, вы праліі столькі няяннае крыві...

Ён пралівае няянную кроў?

—...але Бог даруе вам, калі вы вызваліце мой народ.

Хіба ён не вызваліў яе народ?

— Мой імператар... Вы зрабілі вольнымі сялян у герцагстве Варшаўскім. Сяляне ў нашых губернях таксама чакаюць вызвалення ад прыгону.

Ну вось, яшчэ...

— Мой імператар... Не забывайце, што слава моцных у свабодзе слабых...

Яна відочна не з тых, каго прыводзіць да яго ў ложак уласцівы шмат каму з цудоўнай паловы чалавецтва снабізм, той снабізм жанчыны, калі яна назаўтра ж дзеліцца з канфідэнткамі або маўчыцца да скону дзён, але ўсё жыццё ганарыцца, што яна, няхай адну толькі ноч, была кахранкаю самога Цэзара.

— Мой імператар... Вас паўсяоль вітаюць як вызваліцеля, аднак шмат нашых дваранаў жыве ў глушы вёсак і баіцца гэтага вызвалення, як чорт крыжка. У іх няма ніякіх думак пра будучыню, яны жывуць па-старому — весела, шумна, з балямі і балюшкамі, з паляваннямі і паездкамі на кірмашы. Гэтыя людзі хочуць толькі, каб іх не чапалі, не вельмі залазілі ў гаманцы, не адбіralі звычных правоў, а хто і што пануе ў краіне — ім амаль абыякава. Два месяцы таму шляхта крычала «віват!» імператару Аляксандру, а яшчэ праз два можа закрычаць зноў.

Яна дазваляе сабе ўсё-такі зашмат. Напэўна, ёй здаецца, што яна выконвае вялікую місію... Зрэшты, у гэты вечар і ў гэтую ноч яна вольная казаць ўсё, што заўгодна.

— Я пачаў кампанію пераходам праз Нёман, а закончу яе ў Менску і ў Смаленску. Там я спыніуся. Я ўмацую два гэтыя гарады і вярнуся сюды, у Вільню, дзе будзе мая галоўная кватэра. Узімку я займуся праблемамі вашай краіны, якая павінна канчаткова скінуць з сябе маскоўскае ярмо... Я не перайду Дзвіны. Прысягаю вам. Ісці сёлета далей — тое самае, што самахоць ісці насустреч гібелі...

— Мой імператар, калі вы забудзеце свае слова, калі не вернече нам свабоду, Усявышні пракляне вас...

Яна кажа гэта яму, генію, пераможцу дзесяткаў краін і народаў, стваральніку імперый, якая абдымае ўсю Еўропу і межы якой няўхільна пашыраюцца ў Азіі. Але няхай... Бо яе слова мінаюць ягоную свядомасць, як птушыны вырай мінае чужыя рэкі і горныя вяршыні. Няхай... Бо ейную віну выкупляюць мініяцюрныя вушкі і маленькія далоні, яе кудзеркі і гэты, можа, крыху занадта масіўны падбародак, яе зялёныя вочы з закутымі ў іх, як у бурштыне, чорнымі мушкамі-іскрынкамі — тры ў адным і пяць у другім.

Яна не прыгажуня, ды ў яго на першым месцы заўсёды былі не прыгожыя, а — мілыя. Ён заўважаў, што нізкарослыя мужчыны маюць яўнью ці прыхаваную схільнасць да жанчын вышэйшых за сябе. Яму таксама заўсёды падабалася быць валадаром высокіх дачок Евы. А сёння — дзіўная рэч! — ён рады якраз таму, што можа зірнуць на гэтую маленькую жанчыну хоць самую крыху, але зверху ўніз.

— Вы замужам? — пытается ён.

Яна не адказвае. На безыменным пальцы яе левае руکі пярсцёнак з рубінам.

— Як вас завуць?

Зноў маўчанне.

А ноч агортвае іх сваімі крыламі. Ветрык, які ягоная госця прынесла з сабою, ужо аціх і задрамаў, пакінуўшы па сабе густы халаднаваты водар язміну. Ейныя кудзеркі, напэўна, таксама будуць пахнуць язмінам...

Ды за дзвярыма спальні яны чамусыці запахлі дымам...

А маленькае крамяна-пругкае цела пахла суніцамі, пахла ледзь улоўна, але паміж нечакана развітых гру-дзей гэтые непараўнальны пах рабіўся мацнейшым...

Хвалюючыся, як хлапчук, молячы неба, каб яно не ператварыла яго ў бездапаможнага вучня вайсковай школы, які трывацца гадоў таму ўпершыню застаўся сам-насам з жанчынаю, ён гасіць свечку і прыпадае вуснамі да круглых цёплых каленяў, падымаючыся ад іх вышэй і вышэй...

Ужо як бы нечым чужым слыхам ён чуе дзесяці на ўскраіне стрэлы.

Свет памяншаецца спачатку да памераў спальні, потым знікае і спальня — застаюцца толькі іхнія целы. Застаюцца недзе паміж зямлёю і зоркамі, створаныя адно дзеля аднаго, дзеля гэтае ночы, гэтых абдымкаў, дзеля радасці першага дотыку і шаленства наступных хвілінаў, якія роўныя вечнасці, дзеля кароткага светлага адпачынку, калі ён, першым усцешана скарыцца новай хвалі жадання, паспявае ўспомніць сказаныя кімсыці ў далёкай старажытнасці або ў далёкай прышласці (паміж мінульм і будучыннай зараз няма аніякае розніцы) слова, што найвялікшы дарунак лёсу — жанчына, якая аддаецца з радасцю і без трагедыі.

Пах дыму, пах суніцаў... Захапленне яе талентам жанчыны, які немагчыма набыць ніякім досведам, які даеца рэдкім абранніцам ад нараджэння...

Недзе сярод гэтых мацнейшых за любы трунак пахаў, сярод гарачых прыліваў і адліваў жадання і пя-шчоты, ён успамінае, што перайшоў Нёман і ступіў на яе зямлю ў ноч на Янаў дзень, калі тут святкуюць старажытнае паганскае свята. Гэтаяnoch была калісьці хваласпевам вольнаму каханию. Жанчына, якую ён трymае ў абдымках, нібыта з'явілася адтуль, з дахрысціянскіх часоў, з той ночы, асветленай агнямі пагanskіх вогнішчаў і напоенай водарам чарадзейных траваў. Так аддана тысячу гадоў таму ў высокай мяккай траве на беразе ракі любілі жанчыны гэтае зямлі, якую ён далучыць да сваёй імперыі. Ці не дым тых вогнішчаў за-блытаўся ў ейных валасах?

Урэшце, хто яна? Чаму не хоча назваць свайго імя? На колькі імгненніяў яму робіцца ніякава-сцішнавата, але новая гарачая і духмяная хваля падхоплівае яго і нясе да салодкае бездані.

Ужо на самым краі стромы яго паспявае дагнаць зусім рэальная і цвярозая думка: заўтра ён пакіне Вільню і паедзе ўслед за войскамі на ўсход.

Пах дыму, пах салодкага жаночага поту, пах суніцаў...

4

На вуснах яшчэ не растаў непараўнаны суніцавы смак яе смочак.

Ён ляжыць у шчаслівай разгубленасці. Зараз ён па-вінен быў вярнуцца з Егіпта. Ён ужо не памятае, калі ягоная ўлада над снамі аказвалася такой слабою. Гэтая маленькая жанчына з'явілася на флялюзе ва ўчарашнюю ноч, каб цалкам завалодаць сённяшняй. Яўны замах на ягоную свабоду, ды ён не чуе аніякае ўквеленасці.

Усё-такі як яе звалі? Няўжо яна так і засталася тады безыменнаю? А потым, у Віцебску? Маргарыта? Не, Маргарытаю была тая ганарлівая халодная графіня з карлікавага нямецкага княства.

Але гэта неістотна. Цяпер ён удзячны начной госці не меней, чым тады, у Вільні. Ён не хоча ўзгадваць ейных слоў, ён памятае яе саму, і памяць поўніць яго сілаю.

Можа, якраз дзякуючы яе прыходу хвароба адступіла, і ён чуеца зусім здаровым, такім, як там, у сне, у той віхуры асалоды. Далібог, і сёння ў абдымках жанчыны ён не адчуваў бы сябе лішнім.

Імператар здзіўлены. За шэсць гадоў ён, здаецца, ні разу не прыгадаў яе. Яна страціла аблічча, бяследна згубілася сярод тых, што дзялілі з ім ложа на дарогах Еўропы, сярод белатварых і смуглавых, русых і чорнавалосых, мармурова-халодных і страсных, сярод францужанак, немак, іtalьянак...

Ён называў яе падарункам святой Ганны, але яна магла з'явіцца і па волі вельмі зямных сілаў. Тры стагоддзі таму нехта з Радзівілаў зрабіў сястру каханкаю польскага караля, а потым, праўда, зусім ненадоўга, і каралеваю. Каралева-маці з італіянскага роду Сфорца — а ўсе Сфорца ў такіх справах заўсёды былі сапраўдныя мастакі — хутка выправіла нявестку ў вельмі далёкую дарогу.

Можа, Радзівілы дзейнічалі і тады, у Вільні?..

Князь Дамінік так марыў пра незалежнасць. Што засталося ад тых мараў?.. Расейскае войска разрабавала яго Няспіж, і толькі верны замкавы аканом паспей, па чутках, таемна закапаць дванаццаць срэбных апосталаў...

Ягоны скарб таксама застаўся там, на лясістых раўнінах краіны, куды ён уступшоў у ласкавую летнюю ноч і якую пакінуў праз паўгода ў чужым адзенні і пад чужым імем.

Перш чым падняцца з ложка, ён на хвіліну заплю-шчвае вочы і бачыць застылья ў жывым зялёным бурштыне іскрынкі-мушкі.

— Калі вы забудзеце, Усявышні пракляне вас...— чуе ён грудны голас безыменнае госці, ды сэнс ейных слоў, як і ў сне, не кранае яго.

У пакоі ў Луі цішыня. Напэўна, камердынер і Рабо абмяркоўваюць план уцёкаў недзе ў ваколіцах Лонгвуда, бо ў доме маюць вушы не толькі сцены, але і падлога, і столь.

Дзіўна, што пра амерыканскі карабель і веронскага гандляра оптыкай і каштоўнымі камяніямі Рывара ён думае так, быццам гэта датычыць не яго, імператара, а нейкага проста знаёмага яму чалавека.

Між іншым, Луі перакананы, што ў доме паўсюль замураваныя галаснікі і, ведаючы іхню сістэму, Манталон можа ў любы момант падслушачу чужую размову. Калі гэта праўда, граф цэлыя тры гады меў магчымасць цікава бавіць час, слухаючы ягоную спальню. Зрэшты, камердынер лічыць, што граф з графінню заадно і Альбіну да яго ў ложак па-слаў сам Манталон. І ўсё ж ён, імператар, відаць, ніколі не пагодзіцца, што Альбіна прыспешвала ягоную смерць.

Пасля той гісторыі з Плутархам і зборнікам рэцэптаў Луі зрабіўся страшэнна падазроным. Яму ўжо мроіцца, што ў лонгвудскіх камянёў, апрача вушэй, ёсць і джалы. Днямі ён казаў, што мыш'як можна схаваць у спальні пад шпалерамі. Яго могуць забіваць і газамі, якія ў вільготным клімаце вострава ідуць ад абцягнутых дэкаратыўнай тканінай сценаў кабінета і спальні. Луі падазрае, што ўзоры на тканіне зробленыя фарбамі на мыш'яку. Пагатоў у спальні гэтые ўзоры з'явіліся пасля ад'езду графіні Альбіны.

Імператар зноў дзівіцца свайму спакою. Як гэты спакой трэба разумець? Як згоду на прапанову Рабо і Маршана?

З усіх планаў вяртання ў Еўропу, часам настолькі фантастычных, накшталт прапанаваных яму аднойчы ўцёкаў на мангальф'еры, што яны нараджалі не надзею, а горкую ўсмешку, з усіх праектаў і пражэктаў цяперашні, безумоўна, самы просты і, нягледзячы на немалую рызыку, самы жыццёвы.

Паслязайтра ён зможа дыхаць вольным ветрам Атлантыкі. Адышуць у мінулае ўсе пакутлівяя падазрэнні, якія не горш за саму атруту па кроплі забіраюць у яго жыццё. Стануць адно ўспамінамі штодзённыя знявагі ад губернатара і позіркі ангельскіх афіцэраў, паміж якіх даўно бракуе сапраўдных джэнтльменаў.

На чаканне другой такой мажлівасці пойдзе, бадай, уся рэшта жыцця. А віжы адмірала Лаўва дзень пры дні робяцца ўсё больш нахабнымі і хутка, мусіць, пачнуць выглядаць нават з-пад ложка. Як дарэчы, што якраз цяпер хвароба адступіла і да яго вяртаюцца сілы.

Чаму ж тады не засталося ні каліва радасці, што агарнула яго ўчора ля крыніцы? Але, можа, менавіта спакой і патрэбны яму цяпер найболей.

У кароткай лонгвудской анфіладзе па дарозе ў сталовую ён сустракае доктара Антамаркі.

— Сёння мне зноў няма патрэбы звяртацца да вас, дарагі доктар,— адказвае ён на маўкліве пытанне лейб-медыка.— Далібог, наш цудоўны клімат пачынае рабіць дзівосы.

У вачах у доктара недавер. Як гэты эскулап будзе трymацца, калі яму, імператару, удасца паслязаўтра пакінуць востраў?

— Мне здаецца, дарагі Антамаркі, што вы можаце смела рабіць свае агляды не штодня, а раз на тыдзень...

— Ваша вялікасць, я бясконца рады, але...

— Ніякіх «але», доктар!..

За сталом ён выпівае паўкеліха віна і з прыемнасцю адзначае, што да яго канчаткова вярнуўся смак да ежы. Як і калісьці, дзеля лепшае працы rozumu, ён вырашае скончыць сняданне з пачуццём лёгкага голаду і адмаўляеца ад улюблёнага дэсертu — вяршкоў з персікамі.

Граф Манталон сустракае такое рашэнне здзіўленым позіркам.

— Кожнаму чалавеку, дарагі граф,— кажа імператар, як і ўчора падліваючы Манталону віна дзю Кап са свайго графіна,— наканавана з'есці за ўсё жыццё пэўную колькасць ежы. Чым хутчэй ён справіцца з ёю, тым хутчэй яму давядзеца збірацца ў лепшы свет.

Слуга за плячыма ціха смяеца. Імператар таксама задаволены сабой.

На бледных графавых шчоках выступае румянак, а пальцы, што сціскаюць келіх, наадварот, бялеюць ад напружання. Доктар Антамаркі, наморшчыўшы лоб і ўтупіўшыся ў філіжанку, вырашае нейкую проблему. Луі глядзіць на абодвух з дрэнна схаванай непрыяззю.

Адміral Лаў можа цешыцца: у Лонгвудзе ўжо ніхто нікому не давярае. Учора, застаўшыся з ім, імператарам, з вока на вока, падзяліўся падазрэннямі і граф Манталон.

— Ваша вялікасць, мяне насцярожвае месье Рывар, што прыбыў на амерыканскім караблі. Я двойчы бачыў яго з вашым камердынерам. Такое хуткае знаёмства абу-джae ўва мне самыя змрочныя думкі.

— Жончын ад'езд зрабіў вас занадта падазроным, граф. Нашаму роду верна служылі яшчэ бацькі Луі.

— Я не сумняваюся ў вернасці Маршана, але, мой імператар, людзі простага паходжання часта бываюць занадта даверлівыми...

Ён згадвае размову, ідучы заўсёднаю дарогаю да крыніцы, і не можа стрымаць усмешкі.

Манталон не памыліўся. Месье Рывар з ягоным гандлем оптыкай — асова, бяспрэчна, надзвычай сумнеўная. Ну а сам граф, які

ніколі не належаў да банапартыстаў, якога да з'яўлення ў ягоным акружэнні абвінавачвалі ў прыўлашчэнні чужых грошай і маглі аддаць у рукі правасуддзя, сам граф, вядома, лічыць сябе чалавекам з бездакорнаю рэпутацыяй. Мусіць, ён мяркуе, што гэтай рэпутацыі спрыяе і яго колішняя блізкасць да графа Артура, што мае славу самага бурбоністага з Бурбонаў.

Калісъці імператара насцярожыў і шлюб графа з прыгажуняю Альбінай, якая перад тым паспела ўжо атрымаць два разводы. Тым не менш ён даверыўся Манталонам, бо на ўсю поўніцу зведаў і зраду паплечнікаў, і шчырую дапамогу быльх ворагаў.

Такім чынам, граф трymае на падазрэнні Рывара і Маршана. Забаўна, думae ён, уладкоўваючыся на канапцы пад вярбою. Як жа будуць разгортвацца падзеі, калі яны з Рыварам-Рабо памяняюцца месцамі? У Лонгвудзе, безумоўна, заўважаць, што імператар змяніўся — зрабіўся грубаваты, страціў вытанчаныя манеры. Непазбежнымі будуць і «правалы ў памяці». Камердынеру давядзецца падкінуць астатнім думку, што імператар, каб неяк разнастаіць манатоннае жыццё, проста вырашыў сыграць такую ролю.

Дзеля ягонага выратавання Луі пойдзе на ўсё. Ён намякаў, што спакойнаму плаванню да берагоў Францыі магла б паспрыяць раптоўная смерць доктара Антамаркі, а магчыма, і самога «Напалеона»-Рабо. Вядома, ён загадаў камердынеру забыць сваю прапанову, хоць, трэба аддаць Луі належнае, яго наведваюць арыгінальныя ідэі...

Сёння мурашкі на вярбе шчыруюць вакол стрыбаўкі. Яны абступілі мёртвыя слюдзяныя крылцы мядовага колеру і смарагдавую галоўку і ўпэўнена цягнуць жамярыцу ў свае сковы.

Імператар адводзіць позірк. А што, калі падазрэнні Манталона маюць пад сабою грунт? Раптам і ён зробіцца бездапаможны, як гэтая стрыбаўка, і будзе цацкаю ў нейчай гульні? Ён узыдзе на карабель і назаўсёды знікне для ўсяго свету. Знікне больш надзейна, чым на гэтым востраве...

Ну а калі ён памысна дасягне Еўропы? Што чакае яго, чалавека, які ўвасобіў усе супярэчнасці эпохі, які некалі захоплена сустрэў рэвалюцыю, мужна абараняў яе, каб потым, праз гады, сказаць, што рэвалюцыю задумваюць героі, робяць дурні, а плёнам ейным карыстаюцца авантuryсты, вырадкі й прайдзісветы?.. Ён успамінае Канта: што я магу ведаць, што я павінен рабіць, на што магу спадзявацца?

Жыццё пад імем Рывара ў праслаўленай Шэкспірам Вероне сярод нашчадкаў Мантэкі і Капулеці. Гандаль оптыкай у падрыхтаванай яму краме. Рэдкія пакрыёмыя спатканні з сябрамі. З Марыяй-

Луізай і з маленькім герцагам Рэйхштадскім, іхнім сынам, якому ўжо сем гадоў...

Няўжо зноў магчыма за тры тыдні, не праліўшы ні краплі крыві, заваяваць Францыю? «Tempus consilium dabit». — «Час дасць параду», — сказаў некалі на пачатку аднаго з паходаў Юлій Цэзар. Свой разгляд войнаў Цэзара, як і Фрыдрыха Вялікага, ён забярэ з сабою разам з мемуарамі...

Ці пазнае сын бацьку? Ягоны хлопчык, якога ён, адракаючыся ад трона, абвясціў Напалеонам II, якога ўсе банапартысты лічаць законным спадкаемцам...

Імператар нахілецца над крыніцай, углядаеца над яе жывое срэбра і мімаволі ўздрыгвае: з глыбіні глядзяць на яго зялёныя вочы з чорнымі іскрынкамі.

Абганяючыся ад наслання, ён згадвае другую ноч з той дзіўнай жанчынай — праз два тыдні, напярэдадні яго дня нараджэння. Палац, дзе яны зноў былі разам, стаяў на высокім беразе, і перад сустрэчаю ён бачыў на рацэ асначоў...

З одуму яго выводзяць нягучныя галасы.

Гэта Маршан і Рабо. Ён сардэчна вітаеца і хаваеца з імі пад шатамі старэйшае вярбы.

— Якім месце Рывару падаўся мой востраў? — пытаеца імператар.

Рабо відавочна разлічваў пачуць нешта іншае.

— А што месце скажа наконт тутэйшага клімату? — тым самым тонам працягвае імператар, заўважаючы цёплы шалік, што захутвае двайніку горла.

— Я з радасцю застануся тут, мой імператар, — прастуджаным голасам адказвае той.

Ён распытвае двайніка пра жыццё ў родным Балейкуры. Луі і Франсуа чакаюць іншых слоў, але яму хочацца пацвяліць іх.

— Мой імператар, — нарэшце не вытрымлівае камердынер. — Мы хацелі б пачуць вашы загады. У нас застаўся толькі заўтрашні дзень.

— У нас застаўся цэлы заўтрашні дзень, Луі, — па-праўляе ён, паранейшаму забаўляючыся нецярпівасцю суразмоўнікаў. — Ты памятаеш, што мы паспелі зрабіць за адзін дзень пад Фрыдляндам? Расейская армія страціла дваццаць пяць тысяч.

— Мой імператар... — пачынае камердынер, аднак ён спыняе яго рухам рукі.

— Пакіньте мяне аднаго, сябры, — нечакана для самога сябе просіць ён.

Ціха цурчыць ручайніка, што пачынаеца з крыніцы і спяшае па стромкім скіле скалы. На пераліўсты струмень паволі апускаеца і, падхоплены плынню, хутка знікае жаўтлявы, вузкі і востры, як

штылет, лісток. Крыніца бруіць, перамывае на дне жвір, точыць сваё каменнае ложа. У парайнанні з крыніцаю ягоная душа — глыбачэзная студня з незварушным люстрам паверхні. Але там, на невідочным дне, таксама ідзе жыщё...

Дадому імператар вяртаецца пазней, чым зазвычай. Зачыніўшыся ў кабінече, ён раскладвае рукапісы, адбіраючы самае неабходнае. Сёння ў сне ён зноў хоча ўбачыць безыменную зеленавокую жанчыну. Магчыма, у яго жаданні ёсць разлік: ён не хацеў бы, каб гэтая жанчына яшчэ раз аказалася мацнейшая за яго волю.

5

Лагодны жнівеньскі вецер надзімае бэзавы цюль. Несучы з сабою вільготныя пахі ракі, вецер залітае ў расчыненых вокны, кратает на стале пёры, змушае прыціскаць паперы масянжовым фойнам-каламарам і вазаю з чырванабокім яблыкамі.

Ён толькі што прыняў дзве дэпутацыі і цяпер адпачывае. Прадстаўнікі месцічаў прыходзілі са скаргаю на рабункі. Частка войска пераправілася праз Дзвіну наў-плаў за трыццаць вёрстаў ад горада і ўвайшла ў Віцебск на дзень раней за яго. Тады і ў наступную ноч жаўнеры сапраўды далі сабе волю. Выслушаўшы дэпутатаў, ён загадаў у некалькі разоў павялічыць патрулі.

Следам прыбыла дэлегацыя ад мясцовага дваранства: яны згодныя, як вымагаюць абвесткі, з'явіцца ў бернардзінскі кляштар, каб прысягнуць яму, Напалеону, ды просяць пісьмовым загадам вызваліць іх ад прысягі расейскаму трону. Загад гатовы.

Там, за ракою, гандлёвая прыстань, купецкія сховішчы, а далей — разлогі паплавоў са стажкамі сена, падобнымі да фішак на занятках па тактыцы ў вайсковай школе. Хутка па-над лугамі паплынуць блакітныя пасмы туману, а пакуль прастора крынічна празрыстая да самага далягляду з роўным цёмна-зялёным паскам лесу.

Ён перачытвае свой указ аб рэквізіцыях. У жніўні ў пяці заваяваных губернях рэквізіцыі падлягае яшчэ 53 тысячи кароў. Так, гэта жорстка. Але ён не можа асудзіць Вялікую армію на голад. Калі віленскі ўрад лічыць сябе ягоным саюзнікам, няхай корміць яго жаўнераў. Пагатоў, выстаўляць сваіх не вельмі спяшаещца.

Ён адкладае паперы, выходзіць з кабінета і спускаецца па парадных сходах. На пост заступіла вячэрняя варта, і мацакі-гвардзейцы аддана глядзяць на яго з вышыні свайго двухметровага росту.

Палац на стромым беразе Дзвіны, водбліз того месца, дзе яна сустракаецца з рэчкаю, якая дала гораду такое цяжкае французскаму вуху і языку імя — Віцебск.

Ён спыніўся ў апартаментах, што летась рыхтавалі герцагу Аляксандру Вюртэмбергскому. Цар прызначыў герцага губернатарам дзвюх беларускіх губерняў*. Цяпер гэтыя губерні належаць яму, Напалеону.

У адным з колішніх герцагавых пакояў ён загадаў зрабіць хатнюю царкву. Імшу правіць ксёндз Палонскі. Той самы, што сказаў перад сабранымі ў езуіцкім касцёле грамадзянамі прамову, заклікаючы да прысягі на вернасць імператару Францыі. Хто прысягнуў, абавязаны насіць на рукаве каляровую кукарду. Месцічам без кукарды на вуліцах лепей не з'яўляцца.

Ён павольна ідзе сцежкаю ўздоўж палаца.

Ад свае рэзідэнцыі ён у захапленні. Галоўны фасад з парадным уваходам прости і строгі. Масіўныя калоны нясуць на ўзоруні другога паверха цяжкаваты антаблемент з верандай. Вузкія выцягнутыя вокны з тонкімі пераплётамі робяць будынак больш лёгкім і высокім. Ён на хвіліну прыпыняеца, каб паглядзець на бакавы фасад, што выходзіць на раку вокнамі яго кабінета і спальні. Калоны, рустоўка сценаў ніжняга паверха, паўкалоны верхняга, порцік... Ва ўсім дакладнасць, разлік і прыгажосць — як у баявых шыхтах перад бітвой. Калі б Усявышні не стварыў яго палкаводцам, дойлідам самой гісторыі, ён, магчыма, стаў бы архітэктаром.

За домам цягнеца ўсцяж ракі вялікі сад — з алтанкамі, лавачкамі, з мудрагелістымі сонечнымі ўзорамі на сцежках. За дзесяць дзён ён паспей палюбіць гэты стары сад, дзе ў часе вечаровых прагулянак яму так добра думаецца.

Ён уваходзіў у Віцебск раніцой, роўна праз месяц пасля ўступлення ў Вільню. На досвітку шукаць кватэры штабу, генералам і імператару ў горад паскакалі два эскадроны егераў і мамелюкоў. Потым пайшлі пяхотныя палкі. Яны ставілі стрэльбы ў козлы, скідвалі ранцы і шыхтаваліся абапал вуліц.

Сышоўшы з каня, ён сядзеў пры гасцінцы і, спусціўшы ногі ў канаву, глядзеў на войскі.

Потым ён ехаў ступою на сваім буланым па гэтым жывым калідоры сярод генералаў і маршалаў у шытых золатам мундзірах. На ім быў сціплы зялёны мундзір з зоркаю, паўзверх — расшпілены шэры сурдут. Здымаючы трохвуголку без пяра, ён ветліва адказваў на паклоны месцічаў. Кветак амаль не было. На скрыжаванні каля сінагогі стаяў натоўп паважных пэйсатых габраў. «Што яны крычаць?» — павярнуўся ён да тлумача. «Дзякуй Богу, нашы прыйшли!» — пераклаў той.

Праехаўшы да смаленскай заставы, ён праскакаў вярсты троі па Пецярбургскай дарозе і вярнуўся ў падрыхтаваны яму дом. У пакой адшпіліў шпагу, кінуў яе на завалены разгорнутымі мапамі Рәсей

стол і абвясціў: «Тут я спынюся, злучу карпусы маёй арміі, дам ёй спачын і займуся ўладкаваннем гэтай краіны. Ваенная кампанія 1812 года — скончаная!»

На ўсе грудзі дыхаючы чыстым вечаровым паветрам, ён думae, што ў тыя хвіліны праста паддаўся стоме.

Усе віцебскія дні ён шмат і з асалодаю працуе. Ён стварыў вярхоўную губернскую камісію, куды прызначыў прэфектамі і мэрамі некаторых мясцовых двараў. Праз кур'ераў ён кіруе парыжскім жыщцём. Піша штодня па сто лістоў. А шостай раніцы — развод войскаў, на якім ён абавязкова прысутнічае са штабам. Пляц пад разводы зрабіл побач з палацам, разабраўшы колькі драўляных дамоў і муры недабудаванае царквы.

Першыя дні ён з вялікім почтам шмат ездзіў верхам па горадзе і ваколіцах. Вывучыўшы Віцебск, ён заняўся падрыхтоўкаю на выпадак раптоўной атакі. На вуліцах выраслі барыкады з гостраканечнымі частаколамі і землянымі валамі. За ракой, у царкве святога Сімяона, ён паставіў гарматы, ператварыўшы вокны храма ў амбразуры. Дзвіну перасеклі троі масты. На пляцы перад домам дваранскага сходу і ў самім доме зладзілі хлебныя печы. Успенскі сабор ён ператварыў у шпіталь, царкву Уваскрэсення на рынку — у склад сена і саломы. Кляштар бернардзінаў стаў правіянцікім складам, яшчэ адзін храм Уваскрэсення — млынам, а старая Барысаглебаўская царква, што самотна стаяла над Дзвіною,— парахавым сховішчам.

Апрача ўсяго гэтага, ён абдумвае перамовы з расейскім імператарам, калі той зноў папросіць міру.

Так, не ўсё склалася паводле ягоных разлікаў. Армія Тармасава разбіла пад Кобрынам саксонскі корпус, а Баграціён паспей перавесці свае дывізіі на левы бераг Дняпра. Яму не ўдалося ўцягнуць у вялікую пагібелльную бітву Барклай дэ Толі. Барклай здолеў троіма ды-візіямі спыніць ягоны 25-тысячны авангард каля мястэчка Астроўна. Тры дні ад раніцы да позняга вечара ішлі несупынныя баі. Тры дні ён амаль не сыходзіў з каня, не спыняючыся ні ў вёсках, ні ў шляхецкіх дамах. На дзесяці вёрстах шляху ад Астроўна да Лучосы забітыя ці параненныя ляжалі на кожным метры, але расейскай арміі ўсё ж удалося адараўца. Тады ён і вырашыў спыніць пераслед і даць войскам адпачынак.

Не самыя ўсцешлівія рэляцыі прыходзяць і з Полацка. Днямі пад Клясціцамі расейскі корпус Вітгенштэйна сустрэўся з Удзіно. У Вітгенштэйна было 17 тысяч войска і 108 гарматаў, Удзіно меў 29 тысяч і 114 гарматаў. Яго маршал, наступаючы па Пециярбургскім тракце на поўнач, заняў Клясціцы, аднак расейцы на чале з Якавам Кульнёвым контратакавалі і праз дзень вярнулі вёску сабе. Гэта былі тыя самыя гарадзенскія лейб-гвардзейцы, якіх яшчэ ў 1807

годзе ягоныя жаўнеры з павагаю і страхам празвалі «сінімі гусарамі». Здаецца, штандары ў «сініх» амаль такія самыя, як у палка Дамініка Радзівіла, таго, што першы ўступіў у Вільню. Толькі ў адных — двухгаловы расейскі арол, а ў другіх — Пагоня, герб Вялікага княства.

*Divide et impera!**

Сам Кульнёў загінуў. Адны сцвярджаюць, што ядро трапіла яму ў ногі, а Марбо, які быў за два крокі ад месца здарэння, паведаміў, што ўдарам шаблі ў горла генерала забіў французскі конны стралок. Ён, імператар, паслаў у Парыж дэпешу: «Адзін з найлепшых афіцэраў расейскай лёгкай кавалерыі генерал Кульнёў за-біты пад Дрысаю».

Тым часам маруду Макдональда як быццам нейкія чары прыкавалі да Дынабурга. Гэта ратуе Вітгенштэйна, і ён, імператар, вымушаны аддаць Удзіно бывшым баварскім корпусам Сен-Сіра. На пераходзе праз Нёман у ім было 25 тысяч, ды корпус ішоў у хвасце Вялікай арміі, па сутнасці, з самага пачатку галадаваў. Добра, калі ў Полацк прыйдзе хоць палова.

Але няхай. Няхай ён няраз прайграваў. Няхай са-рваўся пераможны марш Удзіно на паўночную сталіцу. Затое ўся Беларусь і Літва ўжо заваяваныя. Ён прайшоў ад Нёмана сотні вёрстаў і за паўтара месяца набыў пяць мільёнаў новых падданых.

Так, ён пераацаніў Вялікую армію. Наіўна было марыць пра маналітнасць войска, дзе на няпоўныя трыста французскіх батальёнаў пяхоты і 38 тысяч французскай кавалерыі прыпадае 307 пяхотных батальёнаў і 42 тысячи кавалерыстаў з іншых краін Еўропы.

Так, яму не ўдалося пазбегнуць дэзерцістра. Прыклад паказалі нядзячныя гішпанцы, якіх ён выратаваў ад жахаў інквізіцыі. Злыя языki кажуць, што дэзерцірамі ён страціў ужо болей, чым забітымі і параненымі.

Дэзерціры аслабляюць не толькі войска, але — сваімі жорсткімі рабункамі — і тыл. Ды рабуюць не адны яны. Ён пакінуў выязджаць на конныя прагулянкі, бо мусіў выслушоўваць несканчоныя скаргі. Аднаго разу на вуліцы нейкі дваранін запрасіў яго зайсці ў дом і пагля-дзець, як паводзяць сябе жаўнеры. Гаспадарам сапраўды цяжка было пазайздросціць. На фартэпіяна стаялі рондалі, гаршкі і патэльні. Сад быў ператвораны ў стайню і пашу. Не ўважаючы на поўную дрымотню, жаўнеры ламалі на дровы згароду, секлі ў пакоях мэблю. У гасцёўні, калі ён убачыў паміж фамільнымі партрэтамі развешаныя на сценах кавалкі сырога мяса, яго ледзь не званітавала.

Зрэшты, на вайне як на вайне.

Трэба канчаткова развітаца і з наіўнай мараю атры-маць ад гэтых губерняў стотысячнае войска. Сёння лю--дзей у яго беларуска-літоўскіх палках разы ў чатыры меней. У корпус Панятоўскага ўвайшла артылерыйская батарэя. Да палка слонімскага шляхціча Канопкі далучыўся эскадрон беларускіх татараў. Уланскія палкі дагэтуль не скамплектаваныя, пяхотным бракуе рыштунку і зброі...

Усё гэта суадносіца з мажорнымі чэрвеньскімі планамі прыкладна так, як ваза з яблыкамі ў ягоным кабінеке з яблынню пад вакном, што дала яму малую частку сваіх пладоў.

Не, параўнанне яўна няўдалае. Плады спеюць...

Праз колькі дзён яму споўніца сорак трыв. Дзень нараджэння будуць святкаваць сто мільёнаў жыхароў яго імперыі. У Беларусі і Літве таксама ідзе падрыхтоўка. Яму даноіца, што ў гарадах ужо гатовыя партрэты са святочнымі надпісамі. «Уся цвердзь зямная памятае: у гэты дзень прыйшоў на свет той, хто пакараў пыхлівых і вызваліў слабых». Або: «Усемагутны і справядлівы Госпад выяўляе волю сваю ў Напалеоне»...

Яго народжаны летась сын успадчыў імперыю ад Пірэнеяў да Масквы. Тут, у губернатарскім палацы, у гэтым садзе, у першыя жнівеньскія дні ён прыняў адно з галоўных у жыцці рашэнняў: ісці на Смаленск і Москву.

Сонца стамлёна кранулася сіняга ад смугі зарэчнага лесу. Чыстае неба паглыбела. На горад апускаецца вечар, і ў садзе гусцее сутонне.

Ён выходзіць з зялёнага прыщемку на высокі бераг. Па шырокай дзвінскай роўнідзі, уздень серабрыста-сонечнай, а цяпер цёмнай, быццам навальнічной хмара, ідуць плыты. На плытках стаіць з бусакамі ў руках колькі людзей у белых кашулях і белых, высока падкасаных портках. Хтосьці зауважае чалавека на строме і, паказваючы на яго, крічыць астатнім.

Асначы паварочваюць твары, глядзяць угору, і ён, вітаючы гэтых мужных людзей, ужо яго падданых, падымает руку і нават крыху здзіўляеца, не чуючы ў адказ «Vive l'empereur!».

Сам сабе ўсміхаючыся, ён бачыць, як асначы нечакана хутка вяртаюцца да сваіх клопатаў, спрытна ўпраўляючыся з вялізнымі бусакамі. Яны і не здагадваюцца, хто глядзіць на іх з-пад старога ясеня на строме.

Заместа прывітальных крыкаў знізу даносіца песня.

Доўгая чарада плытоў хаваеца за рачным паваротам. Знікае з вачэй і вогнішча на апошнім плыце, дзе гэтыя простыя людзі гатуюць сабе простую вячэру. Дзвіна нясе іх далей, а ў наструненым і чуйным вечаровым паветры яшчэ лунае іхняя песня. Зліваючыся з небам і з бяздоннай цёмнай ракой, яна гучыць

працяжна і журботна, і ўадначас ён чуе ў ёй нешта пакрыёма-
пагрозлівае.

Відаць, ад песні на незразумелай мове, ад народжанай ёю
няўцямнай трывогі вогкі ветрык, што цягне ад ракі, здаецца яму
зусім халодным.

— Мой імператар... — чуе ён і знячэўлена паварочваеца на
знаёмы голас.

Пад ясенем стаіць безыменная жанчына з віленскай ночы. Яна
з'явілася так раптоўна, як магла б, напэўна, прыйсці да чалавека,
саслізнуўшы з пераплеценых галінаў, сама дрыяды.

— Як вы сюды трапілі? — пытаемца ён, і сэрца пачынае
абмываць струмок радасці.

Заміж адказу — усмешка.

Яна такая самая — і фрызура, і белая сукенка з лёгкай
палярынаю... У руцэ букецік дробных блакітных кветак з жоўтымі
вочкамі...

— Як вам удалося прайсці праз варту?

— Я сказала, што вы мяне чакаеце.

— Вы... сказалі праўду.

Той раз яна дапамагла яму пазбыцца паняверкі. Які падарунак
чакаць ад яе сёння? Зрэшты, падарунак — ужо само ейнае
з'яўленне, такі неспадзянавы працяг песні плытагонаў.

Яму адно здавалася, што ён забыў яе. Ён чакаў сустрэчы. Ён
хацеў ведаць, прыйшла яна сама ці хтосьці прыслаў яе. Хацеў
даведацца, хто яна, жанчына, што так чуліва спрабавала
выконваць ролю заступніцы свайго народа? Хацеў паглядзець у
зялёныя вочы...

Ён ужо чуе гукі і пахі іх першае ночы і прадчувае нач
сённяшнюю. Ён успамінае яе цела...

— Як называюцца вашы кветкі? — гаворыць ён, каб запоўніць
пярэрву.

— У народзе іх завуць жабіны вочки. Праўда, падобныя?

— Вы так лёгка апрануліся... Пойдзем у дом.

Ён падае ёй руку, і яны ідуць да палаца. Вокны прытульна
свецяцца. Над садам песціца сярод першых зорак шкарбаты
луідор месяца, і ад дрэваў кладуцца на сцежку вычварныя цені.

Каля ўвахода іх сустракае ад'ютант. Імператар не можа
зразумець, чаго ў вачах у ад'ютанта болей: ухвалы ці здзіўлення?
Але хіба не ён загадаў прапусціць госцю ў сад?

Яны, як і першы раз, вячэраюць удваіх. Бязгучна і непрыкметна
з'яўляюцца і знікаюць слугі. У збанку побач з вазаю, поўнай
садавіны, мініяцюрны букецік яе жабіных вочак.

— Расея будзе ўпакораная!

Ён падымаеца ад стала і пачынае хутка паходжаць ад вакна да дзвярэй.

— Расея будзе ўпакораная,— адрывіста гаворыць ён.— Я іду на Смаленск. Потым я вазьму Москву. Гэта будзе ўдар у самае сэрца Рәсей.

Ён ледзь стрымліваецца, каб не сказаць, што на сваёй мапе пазначыў ужо стрэлкамі паход на Індью.

Яна маўчыць. Маленькая рука цягнеца да вазы і бярэ чорную ад спеласці вішню.

Яе маўчанне злёгку бянтэжыць яго. Напэўна, зараз ён пачуе нешта з таго, што ўжо чуў у Вільні. О, гэтая роля ратавальніцы! Але няхай. Такая — яна яшчэ больш жаданая.

Ён гаворыць пра бай пад Астроўнам і Лучосай, пра бяссонныя ночы, узнагародаю за якія будзе сённяшняя нач у гэтым утульным палацы над Дзвіною, па якой недзе далёка плывуць пад начным небам са сваёй трывожнаю песняй асначы.

— Вы не думалі,— нарэшце загаварыла яна,— чаму так адчайна біліся царскія палкі пад Астроўнам? Там служаць пераважна віленцы і віцябляне. Гэта благі знак, мой імператар...

Так, ён не памыліўся.

— Вы збіраецеся ісці на Москву... Зусім нядаўна я чула ад вас іншыя слова. Вы прысягалі, што не пойдзеце сёлета далей Беларусі. Вы памятаеце? Я нагадаю вам вашыя слова: «Ісці сёлета далей — тое самае, што самахоць ісці насустрач гібелі...»

Ён смяеца. Яна зноў у сваёй ролі.

— На вайне, мая дарагая, абставіны могуць змяніцца імгненна. Так, як налятае віхура.

— Мой імператар, калі вы і цяпер не падтрымаеце імкнення маёй краіны да волі, калі не дасцё згоды на федэрацыю Княства і Кароны, вы здратуеце не толькі нашы надзеі. Вы перакрэсліце і свае.

Як яму надакучылі гэтыя размовы пра аднаўленне федэрацыі, пра незалежнасць! Ад іх ужо дайно цягне на позехі.

— Вы забываеце, што за паўтара месяца я вызваліў усю вашу краіну ад расейскага прыгнёту.

— I, каб мы не забывалі пра гэта, запатрабавалі, апрача новых падаткаў, сплаціць вам усе нашы старыя даўгі цару. Хіба вы не ведаеце справядлівасці гэтых даўгоў, хіба не ведаеце, што падаткі ў нашых губернях былі ў пяць разоў цяжэйшыя, чым у Рәсей?

Як ёй пасуе хваляванне і бледны румянак на шчоках! Ён сочыць ужо не столькі за яе словамі, як за ёю самой.

Ягонай арміі трэба надзейны тыл.

Яна клапоціцца пра яго тыл! Брава!

Сяляне чакаюць скасавання прыгону, як у Польшчы, а ён вымагае бясконцых паставак фуражу і харчу. Пад выглядам ахвяраванняў жаўнеры бяруць з кожнага двара па два пуды сена і саломы і па пяць — жыта і аўса.

Яна нядрэнна дасведчаная...

— Мой імператар, цярпенне ў сялянаў канчаецца. Яны хутка падымуць зброю супроць вас.

Няўжо яна сапраўды лічыць, што ў гэтай правінцыі, на краі цывілізаванага свету, а мо — пасля сарака гадоў расейскага панавання — ужо і за межамі цывілізацыі, няўжо яна верыць, што менавіта тут можа вырашацца лёс Еўропы і ўсёй эйкумены?

Якая яна міная зараз, калі ад хвалявання ці ад гневу ў яе заірдзеліся не толькі шчокі, але і вушкі... Ён чуе знаёмы пах дыму, што струменіць ад ейных валасоў.

— Мая дарагая, палітыка і яе працяг, вайна,— не для жаночых галовак. Таму я схіляюся перад вашаю мудрасцю. Далібог, вы з поспехам маглі б замяніць сяго-таго з маіх маршалаў.

Ён цалуе ёй руку і глядзіць у зялёны бурштын з чорнымі іскрынкамі.

— Паверце, я не забыў ніводнага свайго слова і не адмаўляюся ад іх. У гонар нашае сустрэчы, у гонар ночы, якую вы мне падорыше, я зраблю Віцебск сталіцай заваяваных земляў.

Слугі пакінулі іх. Цяпер яны самі — ён, імператар Еўропы, і яна, безыменная жанчына, адна з мільёнаў яго падданых,— робяцца слугамі і падданымі ночы.

І зноў пах дыму, пах і смак суніцаў...

І цёмная начная рака, што плыве за вокнамі ў невядомасць.

6

Яна і тады, у палацы над Дзвіною, не назвала свайго імя. Што змушала яе так старанна захоўваць *incognito*? Простая боязь кампраметацыі ці нешта іншае, загадковае? Хто прысылаў яе? Ён абганяе ѡца ад недарэчнай, бязглаздай думкі, што на хвілю перацінае дыханне. Толькі містыкі яму і не хапала...

Не, віцебскуююnoch лепей забыць, не ўспамінаць. Лепей не думаць пра тое, што за адзін год краіна гэтай маленъкай зеленавокай жанчыны страціла мільён жыхароў. Яму ёсьць чым заніць думкі — блізкая размова з Маршанам і Рабо, заўтрашні дзень.

Няўжо ў ейных словах была праўда? Калі б ён спыніўся, калі б не пайшоў далей Беларусі, калі б вызваліў сялянаў і даў краіне не папяровую, а сапраўдную незалежнасць, калі б дазволіў Польшчы і Вялікаму княству злучыцца ў федэрацыю... Няўжо тады ён мог бы вый-граць расейскую кампанію? Мог бы выйграць наогул, не

апынуща ў выгнанні, кожны дзень бачыць сына і ведаць, што перадасць яму трон?

За Смаленск ён заплаціў дваццацю тысячамі забітых і параненых. У войсках, што абаранялі горад, было шмат яе суайчынікаў. Узяўшы Смаленск, ён у гневе даў дазвол рабаваць. Дзве тысячы месцічаў скаваліся ў саборы і сядзелі там два тыдні, пакуль горад не абабралі да апошняе ніткі.

Смаленск бараніла і сялянскае рушэнне. Сяляне ваявалі не горш ад старых жаўнераў. У той час яны ўжо не зводзілі падрахункаў з панамі, не палілі сядзібаў і не прыводзілі сабе на дапамогу марадзёраў. Сяляне ўжо страцілі надзею.

Яе слова, сказаныя ў віцебскую ноч, хутка спраўдзіліся. Мужыкі ўзяліся за зброю. Кожны дзень яны забівалі тых, ад каго яшчэ ўчора чакалі паратунку. Забівалі кулямі і штыхамі, а калі не было стрэльбаў — сахарамі, аглоблямі, косамі... Яны замкнулі аблогаю дванаццацітысячны віцебскі гарнізон. Каб уратаваць гарнізон ад галоднае смерці, ён перад самым Барадзіном мусіў па-слаць у Віцебск дзесяць тысяч пяхоты і кавалерыі.

З дна памяці выплылі і насунуліся на яго барадатыя сялянскія твары...

Аднойчы ён загадаў прывесці да сябе палонных партызанаў. Стоўпіўшыся, яны стаялі каля дзвярэй пад наведзенымі рулямі стрэльбаў і маўчалі. Два дні таму яны выразалі атрад фуражыраў, адпусціўшы толькі маркітантку.

Палонныя адмовіліся адказваць на пытанні, і — гэта найбольш уразіла яго — на іх шырокіх тварах быў не страх блізкае смерці, а страшная змрочная радасць. Такую радасць ён бачыў аднаго разу ў трох гішпанскіх юнакоў, амаль дзяцей, якіх расстрэльвалі на горнай дарозе за спуск лавіны, што змяла ў бездань цэлы эскадрон кавалерыі.

Нечакана адзін з мужыкоў, самы нізкарослы і страхалюдны, з залітym крывёю лобам і вуглямі шалёных вачэй, пачаў штосьці раз'юшана выгукваць. Ён, імператар, загадаў тлумачу-студэнту перакладаць, ды той чамусыці марудзіў, і загад давялося паўтарыць.

— Ваша вялікасць,— запінаючыся, прамовіў тлумач,— гэты чалавек... гэты чалавек называе вас апакаліпсічным зверам...

Ён успомніў лісты сінода, якія аб'яўлялі яго пасланцом Люцыпара.

— Спытайце, дзе ён гэта пачуў? У царкве?

— Ён кажа,— пераклаў тлумач,— што ведае гэта і без папоў.

— Якой ён веры?

— Ён грэка-католік.

— Скажыце,— папрасіў ён тлумача,— што я хачу абараніць яго рэлігію ад расейскіх цароў.

Нізкарослы выкрыкнуў яшчэ колькі словаў і адварнуўся.

— Што ён сказаў?

— Ваша вялікасць, ён кажа, што... перапрашаю... такія словаы немагчыма перакласці... сэнс у тым, што спачатку яны вам верылі, але тая вера ўжо згарэла ў агні. Ён кажа, што вы не абаранілі нават яго дачку.

— Ад чаго яе трэба было бараніць?

Тлумач марудзіць.

— Я слухаю!

— Ён кажа, што вашыя жаўнеры, іх было шмат, гвалцілі яго дачку на вачах у маці, пакуль абедзве не страцілі розум.

— Скажы, што французы не маглі зрабіць гэтага.

Мужык, сціскаючы звязаныя вужоўкаю руکі, маўчыць.

— Хто б яны ні былі, яны прыйшлі з вашаю арміяй,— перакладае гэтае маўчанне тлумач.

Імператар адварочваецца ад вусцішных барадатых абліччаў і кладзецца тварам да сцяны.

У спальню ліецца свято новага дня. На сіней тканіне, якою абцягнуты сцены, распускаецца наквець чырвоных ружаў. Ён глядзіць на ружы са страхам. Мо і сапраўды ад гэтых кветак ідзе нячутны водар, які павінен пры-спешыць ягоную смерць? Ён здрыганаецца. Ён ужо гатовы паверыць, што ў кожным з тых пахаў, якімі дыхаў дзве апошнія ночы, у паходзе язміну і дыму, поту ад яе падпашак, у вільготным паходзе ракі і ў самым непараўнаным — суніцаў, паўсюль хаваўся водар смерці.

Вялікім намаганнем ён змушае сябе не ўскочыць з ложка і не кінуцца з гэтага прытулку салодкае смерці прэч.

На шчасце, у дзвярах з'яўляецца Маршан.

— Мой імператар, вы памятаце, які сёння дзень? — дапамагаючы гаспадару адзываецца, пытаецца камердынер.

— Ад раніцы дажджлівы,— адказвае ён, пацепваючыся ад холаду,— потым, як заўсюды на нашым гнілым востраве, на пару гадзін выблісне сонца. Але нават калі яно сёння адпачывае, мы сустрэнемся ля крыніцы. Спа-дзяюся, з табой прыйдзе і наш сябар.

Імператар сядзе за туалетны столік і пачынае займацца пазногцямі.

— Луі, перадай, каб сняданне падалі ў кабінет.

Выходзячы са спальні, ён глядзіць на абіўку з ружамі і ўспамінае, што «сінія гусары», якія выйграли ў тое лета бітву пад Клясціцамі, у чатырнаццатым годзе першыя прыйшлі ўрачыстым маршам па Парыжы.

Ён снедае адзін. Яму дастаткова маўклівага дыялога з безыменнай жанчынаю, голас якой несціхана гучыць у ім насуперак волі.

Сурвэтку кратае сонечны прамень. Усё як зазвычай: дождж, сонца, потым халодны вечаровы туман. Тое самае паўторыща і заўтра, і паслязаўтра...

Сябры вынайшлі бліскучы план уцёкаў, і ён прымае яго. Праўда, з адной агаворкаю...

Імператары не маюць права хавацца за кулісы.

Ён падыходзіць да канторкі і пачынае хутка пісаць. Запячатаўшы канверт, хавае яго ў кішэню камізэлькі, зашпільвае сурдut і бярэ ў рукі ўлюбёную кавенъку з ільвінаю галавой. Час выпраўляцца да крыніцы.

Бянтэжачыся ад свае чуллівасці, ён дотыкам далоні вітаецца з вербамі і затоена — нібы ў тое казачнае люстэрка, што можа прадказаць будучыню — углядаецца ў крыніцу.

Хто гэты чалавек, адлюстраванне якого зыбаецца на бруістай воднай паверхні? Рэвалюцыянер? Тыран, асу-джаны на павольную агонію на забытым Богам востраве? Зрэшты, тыранаў нараджаюць якраз рэвалюцыі. Геній? Блазан? Ад вялікага да смешнага — адзін крок. Няхай нашчадкі вырашаюць, ці зрабіў гэты крок ён.

Павеў ветру сцірае ягоны твар. Зараз рабацінне супакоіцца, і, калі пільна ўгледзецца, ён убачыць інишае ablічча.

Гісторыю Напалеона будуць нанова перапісваць кожныя пяцьдзесят гадоў, але ніхто не даведаецца, ніхто і ніколі не здагадаецца, якая роля належала ў ёй маленъкай безыменнай жанчыне з мушкамі-іскрынкамі ў вачах.

Думка прыносіць яму задавальненне. Гэтая таямніца — толькі ягоная, і ён забярэ яе з сабою ў магілу, каб там не было самотна.

Чакаць Луі і Франсуа даводзіцца нядоўга. Імператар глядзіць на іх і забаўляецца здагадкамі, як прыяцелі сустрэнуць ягонае рашэнне.

— Калі карабель выходзіць у акіян? — пытаецца ён.

— Заўтра на досвітку, мой імператар,— адказвае Рабо, усім сваім выглядам дэманструючы адлагу.

— Зараз,— прыцішыўшы голас, уступае ў размову камердынер,— мы мусім паасобку вярнуцца ў дом. Мой імператар, вам давядзецца пакінуць Лонгвуд ужо сёння. Мяне непакояць паводзіны графа Манталона. Апрача таго, візіты Рывара маглі насцярожыць ангельцаў.

Імператару да душы Маршанава расхваляванасць.

— Перамена адзення і гримоўка не павінны заняць болей за паўгадзіны,— працягвае той.— Абставіны такія, што вы можаце ўзяць мінімум рэчаў. Самыя каштоўныя рукапісы... На дарозе за чвэрць мілі ад Лонгвуда праз гадзіну будзе чакаць экіпаж.

Рабо прыкладае руку да сэрца:

— Ваша вялікасць, я малю вас паспяшацца.
— Рабо застанецца ў Лонгвудзе,— дадае камердынер.— Я буду суправаджаць вас да карабля.

Як яны прымуць ягоныя слова?

Імператар праводзіць рукою па стаўбуры старэйшай, самай мудрай вярбы — нібы просіць у яе яшчэ крыху рашучасці. Потым абдымае слугаў за плечы — дзеля гэтага высокаму Маршану даводзіцца нагнуцца.

— Сябры мае...— пачынае імператар.— Мы зробім прасцей...

Апошняя каламуць сумневаў асела на дно.

— Мы зробім прасцей. Я застануся ў Лонгвудзе, а цябе, Рабо, за чвэрць мілі ад дома будзе чакаць экіпаж. Не, сябры мае, не пярэчце, а выслушайце мяне і пастараіцеся зразумець.

Я меў уладу, якая набліжалася да Гасподняй. Я прынёс на зямлю такія няшчасці, якія дадзена пасылаць толькі Усявышняму. Пакуты на гэтай скале пасярод акіяна — маё пакаранне і выкупленне.

— Мы адмаўляемся верыць вашым словам. Хіба тры пражытыя тут гады — недастатковая цана?

— Не, Луі. Хрыстос не быў бы Богам, каб не памёр на крыжы... Драма майго жыцця скончыцца тут, на сцэне, а не за кулісамі гісторыі.

— Ваша вялікасць...— разгублена кажа Рабо.— Значыцца, усё марна...

— Не, Франсуа. Людскія ўчынкі не бываюць марнымі. Наш план застаецца ў сіле. Гэта мой загад. Ты вернешся ў Еўропу, паселішся ў Вероне і будзеш гандляваць оптыкай і каштоўнымі камяннямі. Ты таемна сустрэнешся з маёй жонкаю і з маленъкім Напалеонам II...

— Але...

— Вы, месье Рывар, атрымаеце самыя падрабязныя інструкцыі. Ну а мне давядзецца выканаць вашу ролю. Буду гаварыць вашым грубаватым голасам. Буду забываць, дзе ляжаць знаёмыя рэчы. Здзіўлю ўсіх няпамят-лівасцю. А Маршан абавязкова падзеліцца з астатнімі сваімі падазрэннямі. Мы з вамі яшчэ дамо клопату гісторыкам і біёграфам.

Ужо даўно ён не падабаўся сабе так, як у гэтыя хвіліны. Апошняя яго слова прагучалі амаль што весела.

— Я ведаю, табе цяжка гэта чуць, Луі. Няхай цябе суцяшае, што мы з табою застанемся разам да апошняга дня. А табе, Рабо, няхай будзе суцяшэннем багатае жыццё веронскага гандляра.

Колькі хвіляў пад вербамі чуваць толькі голас крыніцы. На залаціста-броннатны стаўбур апускаецца блакітная стрыбаўка. Аднекуль адразу ж з'яўляюцца і атачаюць яе мурашкі. Імператар не хоча, каб з гэтаю жамярыцай прычынілася тое самае, што ўчора з

яе супляменніцай. Уцякай! — у думках загадвае ён і з палёгкаю бачыць, як стрыбаўка ўзлятае і мурашкі застаюцца ні з чым.

— Заўтра каля паўдня,— кажа Маршан,— карабель пройдзе каля паўночнай часткі вострава, недалёка ад Лонгвуда. Мы з Рабо збіраліся прыйсці на бераг, каб назаўсёды развітацца з вамі.

— Мы з табой прыйдзем на бераг, каб развітацца з Рабо. Дай я цябе абдыму, дарагі Франсуа. Калі ў мяне ёсць такія падданыя, я пражкую жыццё недарэмна.

З вачэй у Франсуа бягуць на фальшывую бараду слёзы. Імператар расшпільвае сурдут, дастае канверт і працягвае яго двайніку.

— Тут ты знайдзеш колькі карысных парадаў, што могуць спатрэбіцца табе ў Вероне.

Франсуа змагаецца са слязымі.

— Весялей, месье Рывар! Няўжо вам не хочацца хутчэй трапіць у Верону? Дарэчы, не забывайце, што гэта радзіма Рамэо і Джульеты. На вашым месцы я не шкадаваў бы падарункаў бедным закаханым.

Імператар адварочваеца і чакае, пакуль крокі не аціхнуць. Як шкада, што маленькая жанчына з ягоных сноў не чула размовы пад вербамі. Зрэшты, чаму не чула, калі яна ўвесь час была з ім? Яна ўсё ведае, і таму яны з ёю, як і з Рабо, болей не сустрэнутьца.

Ён заслужыў спакой.

Ён падстаўляе далонь пад струмень крыніцы. Няхай сплываюць згрызоты і трывогі апошніх дзён, няхай за-стаеца адно найвялікшы скарб гэтага свету — спакой.

Нізкі сонечны прамені прабіваеца аднекуль з-за скалы і афарбоўвае празрысты струмень чырванню.

Ён адрывае руку, як ад вару, і ўважліва разглядвае яе. Не, так нельга. Ён зрабіўся занадта прымхлівы. Гэтыя сны...

Але сёння ён заслужыў спакой.

Ён уяўляе, што ўвечары ў ягоным ложку, там, дзе яго абдымалі і лашчылі рукі Альбіны, там, адкуль ён вяртаўся ў снах у свае найлепшыя дні, у яго ложку мог упершыню засынаць Рабо. Ад гэтае думкі яму робіцца непамысна, і ён цешыцца, што ляжа ў свой ложак сам. Нават калі сцены вакол яго дыхаюць смерцю.

Ён заслужыў спакой.

Пасля кароткай нарады з маршаламі ён застаеца на самоце.

Сканчваеца яшчэ адна дзея трагедыі. Сканчваеца не ў сталіцы, не ў царскіх і не ў губернатарскіх палацах — у занесеным снегам мястэчку, у цеснай мураванцы, дзе мог бы на добры лад кватараўваць капрал.

У гэтай дзеі ён яшчэ раз выйдзе на сцэну, але пад чужым імем.

Ён успамінае, як, адпраўляючы ад'ютанта Ларыстона да Кутузава, не загадваў, а маліў: «Мне трэба мір, я хачу падпісаць мір. Я заплачу любую цану, толькі б уратаваць гонар».

Уратаваць гонар не ўдалося.

Малаяраславец, Вязьма, Чашнікі, Полацк, Бярэзіна... Толькі чужыя памылкі дазволілі яму выратаваць частку войска...

Трупы, трупы... Заваленія трупамі палі бітваў. Заледзяньелья, прыцярушанія снегам трупы на ўзбочынах гасцінцаў. Трупы ля чорных плямін пагаслых вогнішчаў на прыдарожных лясных галявінах. Азызлья, пачварна вялікія трупы на дне Бярэзіны... Свет, у якім мёртвых болей, чым жывых.

Тысячы і тысячы галодных абмарожаных істотаў, што праз дзень ці праз тыдзень таксама ператворацца ў трупы, сагрэўшыся ў свае астатнія імгненні ўспамінам пра сады на беразе Роны ці вінаграднікі ласкавага Праванса... Вялікая армія, з якою ён марыў дайсці да берагоў Ганга... Натоўпы абадранцаў, апранутых ва ўсёмагчымае і немагчымае, адабранае ў сялянаў і адзін у аднаго адзенне.

— Vive l'empereur!

Сёння раніцой ён пад'яджаў да гэтага мястэчка. Побач з трактам варылі каніну былья уланы, якіх хоць і з цяжкасцю яшчэ можна было пазнаць па форме. Згле-дзеўши імператарскую кавалькаду, яны засталіся абыякавыя, ніхто нават не паспрабаваў падняцца. Два дзесяткі галодных вачэй слізганулі па конніках і зноў утупілі прагнія позіркі ў закураны саган над агнём.

Ён паспешліва адвёў вочы і ўбачыў наперадзе паласаты верставы слуп і побач — захутанага ў жаночую хустку жаўнера. Той угледзеў імператара і, абдымаючы адной рукою слуп, намагаўся ўстаць.

— Чым мы можам дапамагчы яму? — павярнуўся ён да спадарожнікаў, і ад'ютант, прыспешыўшы каня, вы-ехаў наперад.

Кавалькада спынілася.

— Ваша вялікасць,— вярнуўшыся, прамовіў ад'ютант,— мы не дапаможам гэтаму няшчаснаму.

Адно тады ён змеціў на галаве ў жаўнера белую стрэшку. Снег ляжаў і на паднятай руцэ, якая вітала смерць.

— Vive l'empereur!

— Закрыйце яму вочы! — прышпорваючы каня, загадаў ён.

Вызвалючыся ад того позірку шкляных вачэй з за-стылым у іх белым бязмежжам, ён трасе галавой і вы-клікае ад'ютанта.

— Загадайце падрыхтаваць муандзір...

Праз нейкую гадзіну ён пакіне армію, каб хутчэй пакінуць і гэтую краіну, якая прагнула вызвалення і якой ён прынёс кроў і смерць.

Яму распавялі, што ў гэтым мястэчку з барбарскаю назваю Смаргонь князі Радзівілы трымалі мядзведжую муштровую. Вучоныя звяры разыходзіліся адсюль са сваімі павадырамі па ўсёй Еўропе і весялі жыхароў на гарадскіх пляцах і вясковых кірмашах. Кажуць, яны даходзілі да Парыжа і забаўлялі каралёў у Луўры.

Сёлета ў дзень яго нараджэння адзін такі касалапы цыркач выступаў перад ім. Мішка таньчыў мазурку, хадзіў на задніх лапах і вельмі пацешна паказваў, як дзячок вяртаецца з хрэсьбінаў і як уцякае ад Вялікай арміі цар Аляксандр.

Каго цяпер весяліць той буры артыст? Чые ўцёкі ўдае пад рогат гледачоў?

Ёсць нешта наканавана-сімвалічнае ў тым, што ён здыме сваю трохуголку, надзене чужы мундзір і назавецца чужым іменем не дзенебудзь, а менавіта тут, у гэтым мястэчку. Маскарад — таксама цырк. Зрэшты, хіба не цырк — усё чалавечае жыщё?

Ад вялікага да смешнага — толькі крок. Але толькі крок і ад смешнага да вялікага. Ён сыграе гэтую дзею нанова і пераканае свет, што першы варыянт быў адно няўдалаю рэпетыцыяй.

А зараз пара ў грымёрную.

Ён звоніць, і ад'ютант развесхвае на крэслах мундзір польскага улана.

— Мы яшчэ вернемся сюды,— расшпільваючы паходны сурдут, кажа ён.

— Няма ніякіх сумневаў, мой імператар.

— Такая акалічнасць шмат каму будзе здавацца дзіўнай, але запомніце, Жэрар, усе мае памылкі ў гэтай кампаніі — вынік стомы. Я стаміўся ад дакучлівых патрабаванняў людзей, якія былі побач са мною. Я паслухаў сваіх маршалаў і страціў у часе адступлення армію. Я хацеў рушыць з Масквы на Пецярбург або адыходзіць паўднёва-заходнім шляхам. Я ніколі не думаў адступаць на Смаленск і Вільню. Гэта быў чарнавік, няўдалая рэпетыцыя.

— Так, мой імператар.

— Я вярнуся сюды, і са мною будзе трыста тысяч жаўнероў. Гэтага хопіць, каб паставіць Расею на калені.

— Вядома.

Яму не даспадобы такая гатоўнасць з усім пагадзіцца. Апрача того, у ад'ютантавых адказах чуецца і нейкая недагаворанасць.

— Вы хацелі паведаміць мне яшчэ нешта, Жэрар?

— Так, ваша вялікасць, аднак я не ўпэўнены, што...

— Я вас слухаю,— уладна кажа ён.

— Мой імператар, у час нарады з маршаламі вашага прыёму дабівалася адна маладая асоба...

— Я слухаю...

— Начальнік варты знайшоў у яе ў муфце дамскі пісталет.

— Дзе яна цяпер?

Жэрар марудзіць з адказам, і ён чамусыці не хоча прыспешваць ад'ютанта, як бы даючы таму магчымасць знайсці найлепшы адказ.

— У вас няма падстаў хвалявацца, мой імператар,— кажа ад'ютант.— А зараз трэба спяшацца. Коні чакаюць.

Ён выходзіць на ганак, і начны марозны вецер наводліў б'е яго па твары...

8

Калючы марозны вецер наводліў б'е яго па твары, і ён прачынаецца.

Ён ляжыць тварам да сцяны з падазронам абіўкай. За вокнамі глыбокая ноч. У кандэлябры на туалетным століку патрэсваюць свечкі.

Яго абуджэнне зусім не такое, як у папярэдняй дні. Разам з ім прачынаецца боль у нагах і ў страйніку. Боль, які пасяліўся ў ім ужо даўно і з кожным месяцам адваёўваў сабе новыя і новыя пазіцыі, гэты боль, адступіўшы на колькі дзён, вярнуўся ў сваё жытло — у ягонае, яшчэ хвіліну таму такое дужае цела. Боль настолькі моцны, што яму здаецца, нібыта трэп апошняя дні ён жыг у крэдыт, за кошт сённяшняга.

Каб неяк утаймаваць, прыспаць гэты боль, ён не рухаецца і заплюшчвае вочы.

— Мой імператар,— чуе ён не зусім упэўненая Жэраравы слова,— у час нарады з маршаламі вашага прыёму дабівалася адна маладая асоба...

— Дзе яна?

— У вас няма падстаў хвалявацца...

Голос ад'ютанта — як удар бізуна. Шырокая расплюшчанымі вачыма ён глядзіць на сцяну.

Гэта была яна!

Ён думаў, што, адмовіўшыся пакінуць востраў, купіў сабе спакой. Як ён памыліўся!

Ён пазбегнуў сустрэчы з ёю ў Смаргоні, але яна здагнала яго тут. Яна помсіла яму ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мыш'як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. Яна прымусіла яго зневажаць свой разум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў ягоныя сны.

Яна вярнула яму сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ больш жорстка. Яна прыйшла судзіць яго ад імя свайго і ўсіх

іншых народаў. Яна перашко-дзіла яму вярнуцца ў Еўропу, але ёй гэтага мала.

Сцяна ў нязыркім святле свечак амаль чорная, атрутная наквець ружаў набрыняла крывёю.

Чаму ён не згадзіўся на прапанову Рабо? Можа, яшчэ не позна? Можа, ён яшчэ паспее на карабель?

— Луі! — кліча ён, усхопліваючыся з ложка.

За туалетным столікам спінаю да яго сядзіць жанчына ў белым.

Жах робіць цела нерухомым і бязважкім.

Жанчына пачынае павольна паварочваць галаву.

1990

* Так называе князя Валодшу сярэднявечная «Хроніка Лівоніі».

* З намі Бог! (ням.)

* Заторкнутая.

* Гаворка ідзе, найверагодней пра так званы безаарны камень, які ўтвараеца ў страўніку некаторых жывёл. Прадстаўнікі вышэйшых слоёў грамадства сярэднявечнай Еўропы, баючыся, што іх атруцяць, пад час застоліцы нярэдка кідалі ў келіх пярсцёнак з безаарным каменем або высыпалі туды загадзя натоўчаны парашок. Лічылася, што ад гэтага любая атрута, асабліва найбольш пашыраны тады мыш'як, траціць сваю сі-лу. Доследы сучасных біяхімікаў пацвердзілі, што безаарны камень у выніку хімічнай рэакцыі сапраўды робіць няшкоднымі мыш'як і арсеніды.

* Паэт, сучаснік Авідзія.

** Лацінскі паэт III ст.

* Пераклад з лацінскай Сяргея Сокалава-Воюша.

* У Вялікім Княстве Літоўскім баяры займалі сярэдняе становішча паміж шляхтай і народнымі нізамі.

** Ці пан, ці прапаў (лац.).

* Беларускі паэт-лацініст XVI ст., аўтар выдадзенай у 1516 г. у Кракаве гістарычнай паэмы «Пруская вайна».

* О вы, разумныя, зірніце самі,
І кожны зразумее настаўленне,
За дзіўнымі схаванае радкамі.

* Паводле пасады (лац.).

* Тут і далей пераклад з лацінскай Язэпа Семяжона.

* Швайпольт Фіёль — заснавальнік кірылічнага кнігадрукавання.

** Выявы хлопчыкаў — улюблёны дэкаратыўны матыў у мастацтве Адраджэння.

* Добра (лац.).

* Антычная багіня, якая вызначала працягласць чалавечага жыцця.

* Няхай жыве імператар! (фр.)

* Якар.

* Няхай жыве вызваліцель! (фр.)

* У XIX ст. Віцебская, Магілёўская і Смаленская губерні называліся беларускімі, а Менская, Гарадзенская і Віленская мелі традыцыйную назну літоўскіх. Такі падзел захаваўся ў абыходку і пасля 1840 г., калі Мікалай I забараніў карыстацца найменнем «Беларусь» у афіцыйных дакументах, увёўшы назну «Северо-Западный край».

* Падзяляй і ўладарнічай! (лац.)

Каля Дзікага Поля

Разам з ноччу на галявіну апусцілася мёртвая вусціш. Здавалася, яна запанавала ўжо да самае раніцы, але неўзабаве ў небе зашумелі крылы і, на імгненне пагасіўшы сярпок маладзіка, галявіну абліяцела вялікая чорная птушка.

— Крук-крук-крум! — прыцішана крыкнуў крумкач і важка сеў на дзіду, што тырчала між лапатак войніка ў славянскім шышаку. Войнік шырокі раскінуў руکі, быццам у той астатні міг, калі адлятала душа, хацеў абняцца з кімсьці на адвітанне, абняўся ж з самой зямлёю. Каля яго ляжаў конь і троі раскосыя воі ў пашчапаных шаломах з дубовых дошчачак.

Доўгая дзіда заківалася і нахілілася ніжэй. Крумкач павярнуў галаву і праста пад сабою ўбачыў яшчэ аднаго чалавека, таго самага, якога шукаў...

Крумкач жыў на разгатай бярэзіне ў скрай галявіны. Адвячоркам, умасціўшыся на высокай расошцы каля свайго кубла і нейкім таемным чуццём прадчуваючы пажыву, ён згледзеў унізе гуж наладаваных вазоў і чараду вершнікаў. Наперадзе ехаў на вараным кані светлабароды чалавек у жалезнай шапцы і ў падобнай да рыбінае лускі жалезнай кашулі, што людзі надзяяваюць на сябе, каб мячы і дзіды, якімі яны б'юцца, не маглі дастаць да сэрца. Акурат пад бярэзіной светлабароды махнуў рукой, і ягоныя людзі спешыліся. Яны пачалі секчы хваіну-сухадрэвіну, насіць з ручая ваду, і крумкач здагадаўся, што людзі ладзяцца нанач. Ён ужо меўся ляцець у стэп, каб да ўпаляваць там сусліка ці хаця б пару мышэй, але ранейшае прадчуванне пажывы не пускала, і хутка крумкачовае вока змеціла іншых людзей, якія, навязаўшы коней, нячутна прабіраліся па дне яра. Крумкачу карцела крыкнуць ад радасці, ды ён быў стары і разумны і таму адно мацней сашчапіў дзюбу, пракаўтнуў свой крык, і той упаў у пусты страунік першым кавалкам салодкае мярцвячыны.

Людзі светлабародага біліся добра, але тыя, з яра, напалі знянацку. Іх было болей, па троє, па чацвёра на аднаго, і яны адолелі. Уцёк, ускочыўшы на варанога, толькі адзін чалавек, аднак не светлабароды, а іншы, і крумкач цешыўся з гэтага: ён быў важак навакольных крумкачоў і меркаваў, што павінен павячэраць не першым-лепшым мерцвяком, а чалавечым верхаводам.

Шалома на чалавеку ўжо не было, светлыя валасы рассыпаліся па маладым лісці падбелу. У лужыне крыві ля ног слаба ўздрыгваў крылцамі белаваты матылёк.

Чорная птушка ўважліва паглядзела ў прымруженую вочы светлабародага.

— Крок! — задаволена сказаў крумкач і пераскочыў свайму абранныку на грудзі.

Вейкі ў чалавека затрымцелі, і ён паварушыўся.

— Крок! — знячэўлена паўтарыў крумкач і пераляцеў на войніка ў шышаку.

Чалавек вярнуўся з бяспамяцця адразу — як быццам вынырнуў з глыбокай чорнай ракі. Галава была ясная, і ён усё ўспомніў: кароткую лютую сечу, тое, як ягоны конь — ён сам ужо ляжаў паранены на доле — выносіў Лебядзяна, як над ім нахіліўся клышаногі чужынец, але ўдалося стаіць дых, прыкінуцца нежывым, і полавец адно зняў з яго шалом з лічынаю і сарваў з шыі плеценую срэбную грыўню. Правальваючыся ў морак, ён яшчэ паспей убачыць, як ворагі збіралі ў табун коней і разварочвалі захопленыя вазы, каб гнаць іх да ракі, за якой пачыналася Дзікае Поле.

У вазах былі бабры і дымляніна, мёд і збожжа, усё, што ён вёз з памежных весяў і пагостаў. Князь паслаў яго, свайго даверанага баярына, адразу, як вярнуўся з палону, бо княжыя клеці, скляпы і мядущы ад мінулае восені стаялі ўпусце. Другі месяц ён збіраў аброк, мыта і перавоз, запісваў прыбыткі і тое, што пайшло на папас грыдзям, а вечарамі разгортваў запаветны пергамен...

Баярына апанаваў страх. Ён ліхаманкова абмацаў грудзі, падняў левай рукою край лускаватай броні, а правай, слабейшаю ад раны, пашукаў запазухай. Пергаменны скрутак быў на месцы, але страх не мінуўся. Некалі ў Друцку ён не збаяўся праспіваць крыўдную песню скорamu на лютую расправу князю Усяславу Васількавічу. Не баяўся памерці і год таму, калі іхняя раць, знемагаючы ад смагі, трэці дзень білася ў стэпе, абкружаная з усіх бакоў паганымі, і здавалася, сам Стрыбог* стаіць за ворагаў, бо моцны вецер з мора нёс палавецкія стрэлы ўдвая далей і ад іхніх калённых джалаў не было паратунку. Не чула страху душа і тады, калі на першым начлезе паціху адкаціўся ад вогнішча, ля якога ляжалі палонныя, і прымудрыўся ўскочыць на каня. Тады смерць таксама кружляла зусім побач, але ён не баяўся. А цяпер пры ім гэты пергамен...

Мінулае начы баярыну прыснілася, як ратаваўся ад пагоні, а напярэймы яму імчаў чорны вершнік. Ён, баярын, сарваў з пляча лук, працягнуў руку па стралу, ды заміж стрэлаў у цяжкім туле калыхалася цёмная кроў.

У свае трышаць летаў баярын быў стрэляны ваяр і ведаў, што з такой, як у яго, ранаю ён не дачакаецца світанку — сплыве крывёю, бо перавязаць пасечаныя, цяжкія, быццам кожная па беркаўцу, ногі ён не мог. Вось і спрайдзіўся сон. Надзея цяпер адно на Лебядзяна. Памажы яму, Пяруне ўсёмагутны. Няхай не

здагоніць яго палавецкая страла, няхай не трапіць верны грыдзь у варожую залогу. Жывы Лебядзян застанеца — вернецца.

Чорная птушка пільна сачыла за чалавекам. Той больш не варушыўся, і крумкач павесялеў.

— Крум! — насцярожана азвайся ён, зноў апускаючыся на дзіду.

— Спудлаваў ты, начны таць,— пачуўся ў вусцішы слабы чалавечы голас.

Крумкач страпянуўся, аднак змог сябе і не ўзляцеў, бо адчуваў, што чалавек зусім немачны.

— Спудлаваў, чорны госць... Жывы я. Секла мяне хінова* — не дасекла. Жля з Карнай** ужо галасіць па мне прыляталі, ды адляцелі ні з чым. Ляці і ты сваёй дарогай, не будзе табе наедку.

Крумкач нахіліў галаву і, злёгку зыбаючыся на дзідзе, з цікаўнасцю прыслухоўваўся да гукаў чалавечага голасу.

— Не ляціш? Ну то сядзі. Хоць і брыдка маім вачам на цябе глядзець, а ўсё весялей Лебядзяна чакаць будзе з жывой душою побач. Дый хто ведае, можа, ты і сам нярады, што наказана табе наўём*** жывіцца. Мо за гэта і дала табе Жыва**** даўгі век. Сядзі, гаманіць будзем. Цяпер з тваім братам на нашай зямлі пагаманіць лягчэй, чым з ратаем...

Баярын стаміўся і змоўк.

Крумкач наважыў чакаць. За свой век ён выпіў шмат людскіх вачэй і ведаў, што чакаць нядоўга. Ён ведаў, што ягоны абраннік не дажыве да той пары, калі ў небе за ярам запаліцца дзянніца. Давідна яшчэ будзе час наесціся, а потым сыта і спакойна задрамаць у кубле.

Густы пах калакалушки кружыў баярыну галаву. Яму хацелася заснуць і прачнунца адно тады, калі вернецца Лебядзян. Ног ён ужо не чуў. Баярыну здалося, што не-хта правёў яму па твары мяккаю лапай. Сон надзіў, як крыніца ў скварны поўдзень. Але засынаць было нельга, і, сабраўшы сілы, баярын зноў загаварыў да свайго вартайника:

— Вось ты, крук, кажуць, трыста летаў жывеш. Можа, скажаш мне, чаму ні птушкі, ні звяры паміж сабою смертазабойства не чынняць, адны людзі самі сябе са свету зводзяць вам, крумкачу, на ўсцеху? Можа, быў ты на Нямізе, бачыў, як князь Усяслаў Чарадзей з Яраславічамі секся? Можа, помніш, як Манамах з чарнігайцамі ды з полаўцамі не пакінуў у Менску ні чалядзіна, ні скаціны?

Чорная птушка чысціла дзюбаю пёры і чакала. Яна не разумела чалавека, але гэтые слабы голас заварожваў і падымай з дна памяці трывожныя згадкі. На ўзгорках успыхвалі і хутка беглі туды, дзе неба сыходзілася з зямлёю, агні. Наляталі адна на адну чалавечыя чароды. Чорныя птушкі незадаволена і цяжка падымаліся з мерцвякоў, саступаючы месца ваўкам і здзічэлым сабакам...

— Шчаслівяя вы, птахі... Вам усё неба — радзіма. Неба ні адабраць, ні зваяваць няможна, няма ў ім межаў крывавых. А ў нас, у людзей, радзіма — зямля. І не ўся, а тая, дзе мы нарадзіліся і ўскормлены, дзе на нашай мове людзі між сабою гавораць. Не выдзеўбе крук круку вочы, не скажуць твае сыны адзін аднаму: гэта маё і тое маё таксама. У нас, у людзей, іначай. Князі і ўвечары і ўранні ў гарадскіх варотах вушы закладаюць, суседзяў сваіх баючыся. Няхай кожнае княства само па сабе бу-дзе, але каб у міры жылі і супроць паганых купна стаялі. Аж не, брат на брата меч падымает, а хінове ад гэтага толькі буйства вялікае. Пакрыла нашу зямлю, акі барсава кодла, гоцкім купцам на ўсцеху, а тыя, нявольнікамі гандлюючы, багацеюць. Яраслававы ўнуکі ніяк спадчыну не падзеляць, і ў Полацкай зямлі ладу няма. Забыліся Усяславічы, як збіраў прадзед крывічоў пад сваё крыло, у адну дзяржаву.

Крумкач чакаў. Ён не мог спасцігнуць сэнсу чалавечых слоў, але чуў у іх нейкую няясную небяспеку сабе і дзецям, што тыдзень таму вылецелі з кубла.

— І ў Полацкай зямлі ладу няма...— паўтарыў баярын.

Шэсць летаў таму полацкія князі хадзілі на Друцк. Ішлі з наўгародцамі ды з князямі кіеўскім, чарнігаўскім і ноўгарад-северскім. Вярнулі Друцк без крыві, але нярадасна было на пераможнай застоліцы, бо счагтуся полацкі Уся-слаў Васількавіч з віцебскім Брачыславам ды з ізяславскім Васількам так, што князі і мужы старэйшыя пахапаліся за мячы. Даўней і звычкі такой не было — за бяседны стол са зброяй сядашь... Ну а ён, баярын, схапіў тады не меч, не нож захаляўны, а — гуслі. Ударыў па струнах і заспіваў, што выпалі ўнуку Чарадзеевы з дзедавай славы, як сокалы голыя з гнязда, што куюць крамолы на брацію сваю, век чалавечы кароцячы, не жыта — стрэлы сеюць на Полацкай зямлі, а ў Дзвіну з Варажскага мора ладдзі заплываюць ужо не з купцамі, а з ваярамі і святарамі лацінскімі. Рукі з мячамі апусціліся, паселі князі з баярамі і слухалі ў маўчанні, пакуль не скончылася песня, а калі адклаў ён гуслі, паглядзелі ўсе на Усяслава Васількавіча.

Полацкі валадар падняўся, быццам хмара над борам, ірвануў каўнер чырвонае світы, загаварыў цяжка, не раў-нуючы, як варочаў каменныя камлыгі.

— Лепа, баярын, песні граеш... Лепа славу прадзеда і аднайменніка майго беражэш...— І раптам схапіў aberуч поўную барылу з рамейскім віном і гахнуў аб сцяну.

— Буесць твая, княжа, не ад моцы...— паспей яшчэ прамовіць ён, пакуль загрымеў князь Усяслаў на ўсю грыдніцу:

— Служыў ты мне добра, і песні твае сэрцу былі як мёд хмельны, а цяпер як палын зрабіліся. Паедзь, баярын, прэч ад мяне! Зла табе

не ўчынью, але і добра не чакай, калі ступіш на маю зямлю тайна або яўна!..

Баярыну здавалася, што ён гаворыць, але ён ужо даўно маўчаў. Прыгады няўзнак ператварыліся ў трывненні, і поруч з ім прысела на траву Славуння ў белым убрусе з вышыванымі канцамі.

— Калі ж прыляціш дадому, крэчат мой? — шаптала жонка.— Шэсць летаў, як паехаў ты служыць князю ноўгарад-северскаму. Шэсць летаў і зім ложа маё халоднае. Сынок твой без цябе расце на лес гледзячы. Прыляці, крэчат мой, на дзедзіну.

Баярын як быццам аднекуль з высознага дрэва ўбачыў сваю вотчыну над ракой Улай, якой застаецца адсюль пяць попрышчай да Дзвіны. Вароты ў дубовым тыненіе адчыненыя, па-над прысадзістым дзедаўскім хорамам на дзесяць вокнаў плыве з коміна дымок. Па мурожным беразе ходзяць коні, а на водмелі, за старымі вольхамі, падкасаўшы порткі, светлагаловы хлопчык ловіць пятлёй маладых неразумных шчупакоў. Раман! — здагадаўся баярын. Гэта ж сын такі вырас!

— Прыляці, крэчат мой,— чуў ён ласкавы жончын голас.— Няма ўжо на полацкім пасадзе князя Усяслава Васількавіча, ніхто табе ліха не ўчыніць.

Ён хацеў сказаць Славунні, што вернецца, прыгалубіць яе з сынам, толькі трэба яму прычакаць княжага з'езду, праспіваць на ім сваю новую песню, а там да-мчыць на вараным, за ноч дабяжыць па лясах і пералесках ваўкалакам, як некалі князь Усяслаў Чарадзей. Але махнула Славуння шырокімі рукавамі і растала, а на tym месцы сядзеў і глядзеў на яго цъмянымі вокам крумкач.

— Зегзіца* мая прылятала...— прамовіў баярын.— Дадому клікала. Гэта Жыва яе паслала, каб сілы даць Лебядзяна дачакацца. Няможна мне, крук, памерці...

Крумкач здзіўлены і баязліва назіраў, як чалавек выцягнуў з-пад жалезнае лускі і паклаў сабе на грудзі нейкую даўгую скрученую скуру. Крумкач змеціў, што яна спрэс аблепленая дробнымі чорнымі павукамі. Ён ніколі не бачыў такога, аднак чамусьці адразу ўзненавідзеў гэты скрутак.

Побач апусціліся на дол яшчэ дзве чорныя птушкі, і крумкач са злосцю закрычаў на іх, адганяючы прэч. Чалавечы верхавод належалі толькі яму, гаспадару наваколля.

А да баярына ў гэтую хвіліну ехаў па галівіне вершнік. Не ехаў — плыў у паветры, бо сівы, як туман, конь не даставаў капытамі да зямлі. Лебядзян?! Не, то быў не грыдзь. Вершнік у сінім з золатам карзне сышоў з каня, і баярын пазнаў самога князя.

Князь, скрушиліва схіліўшы галаву, маўчаў, а ён, баярын, выгаворваў:

— Не паслухаў ты, княжа, ні людзей, ні зямлі, ні неба. Помніш, на прарока Іерамію быў табе знак? Пасярод дня морачна зрабілася і зоркі відаць сталі, а сонца ўчынілася, нібы месяц, і з рагоў сваіх жар сыпала? Помніш, казалі табе: се не на добрае ёсць? А ты нам: таямніцы Божае ніхто не ведае, а праяве нябеснай творца — Бог і ўсяму свету свайму, а што створыць або на дабро, або на зло нашае, тое нам самім і бачыці. Думаў ты, княжа, як святы Юры, цмока паланіць, ды навыварат часіны павярнуліся, сам са срэбнага сядла ў сядло нявольніка сеў.

— Гэта мне кара нябесная,— не падымаючы галавы, вымавіў князь,— што хадзіў я ў Пераяслаўскую зямлю, і жывыя зайдросцілі мёртвым, а мёртвыя цешыліся з таго, што не бачаць, як іхніх жонак і дачок мае воі бяруць.

— Бунтуе ў табе, княжа, дзедава кроў, Алега Свята-славіча, за свае смуты Гарыславічам названага...

І яшчэ нешта важнае меўся ён мовіць, але князя ўжо не было: высока над галавою пераміргваліся зоркі, а ніжэй пільнавала яго чорная птушка.

Чалавек мусіў памерці, ды чамусыці не паміраў, і крумкачу прымроілася, што зямля ўжо не п'е кроў у светлабародага, а аддае яе разам з жышцёваю сілай на-зад. Крумкачу захацелася адляцецца далей, у бяспечнае месца, але ён усё ж перамог боязь і застаўся на дзідзе.

— Дай моцы, Пяруне ўсёмагутны. Ты круціш кола жыцця і вядзеш нас сцязёю да брані і трызны па тых, што аддалі жывот свой за праўду. Дай моцы мне, Пяруне, каб паслужыў я праўдзе яшчэ тут, на зямлі, а не ў дружыне тваёй вечнай...

Птушка не чула слоў, адно бачыла, як варушацца ў чалавека вусны і як рукі прыціскаюць да грудзей скрутак з дзіўнымі павучкамі. Крумкач ненавідзеў гэтую скуру так моцна, што забыўся на голад. Ён ужо не зайдросціў суплеменнікам, якія, разпораз лопаючы крыламі, балявалі на другім канцы галявіны. Ён павінен быў дачакацца смерці светлабародага, каб развеяць сваю трывогу, суняць няўцымны цёмны страх.

Баярын клікаў Перуна, і той пачуў яго і прыйшоў — вышэйшы ад самага рослага кмета, з вогненнымі кудзерамі і барадою, у залатой кальчуге і з двухручным агнёвым мячом у дзянсіцы.

— Хадзі, сынне, хадзі да палка майго Перуновага. Стаміўся ты, і ноша на тваіх плячах цяжкая. Хадзі да палка майго і сустрэнеш там дзядоў і прадзедаў, і яны ў радасці і вяселлі цябе ўбачаць. Плакалі яны дагэтуль па табе, а цяпер узрадуюцца, бо жыць ты будзеш вечна і песню сваю вечна спяваці.

Пярун адкінуў меч і працягнуў насустреч баярыну руکі ў залатых наручах.

— Хадзі, сыне!

За рамёнамі ў агніста-залатога войніка баярын быццам праз лёгкі туман згледзеў князя Чарадзея з язвенам на галаве, за ім стаяла ў чорным клабуку князёўна Еўфрасіння, далей — бацька, дзяды...

— Хадзі да нас! Хадзі да жыцця вечнага! — клікалі яны. Баярын адчуў, як у ягоныя ногі ўліваецца гаючая дужасць. Яна падымалася вышэй і наталяла ўсё выснажанае цела.

— Хадзі да мяне! — паклікаў Пярун, і баярын лёгка і радасна падняўся.

— Хадзі! — гукалі з-за Перуновых рамёнаў продкі.— Хадзі да жыцця вечнага!

Ён ступіў ім насустроч, і ў той самы момант недзе за ягонымі плячымі ўсцешна крыкнуў крумкач:

— Крум-крум-крок!

Раптам успомніўшы пра пергамен, баярын азірнуўся, і замест сонечнага дня на яго абрынулася глухая бяззорная цемра.

Крумкач змеціў, як чалавек скалануўся і заціх. Неба за ярам святлела. Па галявіне, паварушыўшы траву і грыву забітага каня, прабег досвітны вецер. Недзе прачнуўся і палахліва свіснуў першы суслік. Кароткая травеньская ноч сканчвалася, а разам з ёю згасала і чалавече жыццё. Яно яшчэ кволілася, але чорная птушка ведала, што рукі са скруткам ужо не расціснуцца.

Крумкач пераскочыў чалавеку на грудзі і з палёгкаю дзюбнью ненавісны скрутак з павукамі. Гэтыя дробныя павукі былі нежывыя і прыкарэлі да скуры намёртва. Крумкач з насалодаю і нецярпеннем дзюбнью іх яшчэ і яшчэ раз. Чакаць заставалася зусім мала.

І тут крумкача дапялі нейкія чужыя гукі. Ён прыслухаўся. Гэта быў далёкі конскі тупат. У сущэмнай крумкачовай душы варухнулася надзея, што коннік праскача воддарль, ды тупат набліжаўся.

Задыхаючыся ад злосці і роспацы, крумкач цяжка, нібыта пастарэў адразу на пайстагоддзя, узляцей на сваю бярэзіну. У ранішнім прысмерку ён спазнаў таго самага чалавека, што ўчора ўратаваўся на вараным кані.

Лебядзян вярнуўся двуконь. Саскочыўшы долу, ён прыклаў вуха баярыну да сэрца і ўзрадавана перахрысціўся. Прыйўзняў непрытомнаму голаў, уліў яму ў рот зелля з глінянае біклагі. Перавязаўшы чыстым палатном пасечаныя ногі і рукі, грыдзь з асцярогаю перанёс баярына далей ад мерцвякоў, пад тую самую ніццу бярэзіну, дзе жыў крумкач.

Баярын расплюшчыў вочы.

— Спі, баярын, спі,— загаварыў Лебядзян.— Да начы дажывём, а там паедзем. Не мысліў ужо цябе жывога пабачыць, а душа ўсё

роўна сюды вяла. Выпі яшчэ, зялейніца з той весі, дзе ўчора начавалі, дала.

Грыдзь нахіліў біклагу параненаму да вуснаў. Баярын зрабіў два глыткі і, захваляваўшыся, правёў рукою па грудзях. Ён не меў змогі гаварыць, аднак Лебядзян даўмеўся без слоў: выняў з-пад сваёй кальчугі схаваны пергаменны скрутак і паклаў баярыну на грудзі.

Баярын слаба ўсміхнуўся і апусціў павекі.

Грыдзь стрыножкыў коней і вярнуўся пад бярэзіну. Ён узяў з бяссільных баярынавых рук пергамен і асцярожна разгарнуў яго.

— Крук-крум-крум! — з пагрозлівым адчаем крыкнуў у кубле галодны крумкач.

Лебядзян закінуў галаву, але нічога не ўгледзеў. На ўсялякі выпадак ён пашаптаў малітву і, водзячы па пергамене пальцам, пачаў напаўголаса чытаць:

Не лспо ли ны бяшеть, братие,
начяти старыми словесы
трудных повсстий о пълку Игоревс
Игоря Святъславича?

1987

* У старажытным усходнеславянскім пантэоне — валадар неба і вятроў.

* Агульная назва ўсходніх качавых народаў.

** Міфічныя істоты, якія ўласаблялі жаль і смутак.

*** Мерцвякамі.

**** Багіня жыцця.

* Зязюля.

Клён

Ён даведаўся, што памрэ, у той самы дзень, калі карані ўпершыню пасля зімовага нябыту, спачатку насыржана, а потым усё больш прагна пацягнулі з адталае зямлі яе бунтоўныя п'янкія сокі, і тыя пабеглі вышэй і вышэй, да галін і галінак, да сучка, што з восені ўчэпіста тримаў выпетраны бурштынавы лісток, які можна будзе скінуць толькі тады, калі пупышкі радасна і ўрачыста пырснуць новай пяшчотна-клейкаю зелянінай.

Салодкая дрыготка прабегла па ўсім яго агромні-стым целе, і клён прачнуўся. Ён страпнянуў веццем і ўсцешана ўбачыў са сваёй высачыні тое, што сніў усю доўгую завейную зіму: жоўтаблакітную, як ясны восенінскі дзень, хату, сядзібу, усю невялікую, багатую на сады вёску, поплаў з белымі плямамі гусей і няроўны лілавата-зялёны мур лесу, дзе ён, клён, калісьці нарадзіўся і адкуль прыйшоў летась ласы на садавіну вожык, прыйшоў ды, зладзіўши ў ямцы непа-далёк кубло, так і застаўся ў садзе зімаваць — порсткі колкі клубочак, маленькую кволую цеплыню якога клён адчуваў скрэз сон у зімовую халадэчу.

Захмялелы малады вецер, напоены таемнымі напаў забытымі ляснымі пахамі, лашчыў ягоныя галіны. У небе цурчэў цененкі струменьчык жаўруковае песні, а ўнізе, пераходзячы ад яблыні да яблыні, гаспадар збіваў шастом чорныя леташнія гнілякі, і ад гэтага маўклівага карчавітага чалавека ў зашмальцаванай скурэнцы ішло лагоднае цяпло.

І раптам клён адчуў нешта нядобрае, дыхнула холадам, як быццам на сонца набегла хмара. Але неба было чыстае. Клён зірнуў долу і згледзеў каля сябе суседа.

— Здароў, сусед! — пачуў ён глухаваты голас гаспадара, які закурваў, ссунуўшы на патыліцу велікаватую кепку.— Што добра га скажаш?

— А тое скажу, што каціная ў цябе, сусед, памяць. Яшчэ на Каляды абяцаў гэтую махіну спусціць, а ўжо, между прочым, хутка Вялікдзень.

— Чым жа ён табе замінае? — памяркоўна спытаў гаспадар.— Вішню глушынць, дык абірай маю, хоць сабе вунь тую, акурат твая.

Магутнае клёнава цела на імгненне зрабілася нейкім страшэнна лёгкім, нібы карані пакінулі тримаць яго і нават слабы ветрык мог кінуць яго вобзем і пакаціць, пакаціць некуды туды, дзе няма ні вясны, ні сонца, няма нічога.

— Ты мне зубы не загаворвай,— зноў пачуўся надтрэснуты суседаў голас.— Не па закону гэта. Стайць на мяжы, а ўвесь цень,

межу прочым, на маіх сотках. І карэнне ўсё там. Каторы год бульба па гарэху родзіць.

— Колькі мяхоў не дабіраеш? Бяры ў мяне.

— Ты са мной не жартуй.— Клён бачыў, як суседаў твар пакрысе наліваеща чырванню.— Я цябе па-доброму прашу, па-суседску.

Гаспадар дыміў цыгарэцінай, пазіраючы некуды ўбок.

— Болей паўтараць не буду,— з пагрозаю прамовіў сусед і пасунуўся да сваёй сялібы. Кажанаваты, клышаногі і даўгарукі, ён быў падобны да мядзведзя-недаростка, апранутага ў ватнік і разбітыя валёнкі з галёшамі. На паўдарозе сусед азірнуўся і з прыдыханнем выгукнуў:

— Не спілуеш — мы на цябе лейцы знойдзем! Я, между прочым, вецеран калхоза!

Ён праклыпаў міма, і на клён зноў павеяла нечым настыльм.

А да гаспадара подбегам кіравалася гаспадыня — невысокая круглявая кабета ў плюшаўцы.

— Што гэта Сымончык прыходзіў? Зноў?

— Але.— Гаспадар кінуў недакурак і затаптаў яго ботам.

— Не дам!

— Не дурніся, Ганна. Не будзем праз дзерава з чалавекам зядцацца. Які ні ёсь, а сусед.

— Не дам!

Гаспадар перамаўчаў.

— Ну што маўчыш, як той клён?

— Прыедуць хлопцы, трэба пілаваць.

І клён зразумеў, што гэта — апошнія слова.

Начамі, калі вёска засынала кароткім вясновым сном, ён успамінаў.

Клён усё памятаў. Яму здавалася, што ён памятае яшчэ той час, калі быў семкай-крылаткай на галіне свайго разлогага бацькі з шырэзнымі далонямі лісцяў.

Ён памятаў той далёкі-далёкі дзень, калі ў лес прыйшоў чалавек з рыдлёўкаю і, асцярожліва падкапаўшы кволыя карэнъчыкі, панёс яго ў вёску, каб стаць яго першым гаспадаром.

Клён падымаўся ўжо вышэй хаты, калі аднойчы прачнуўся ад ляманту сваёй першай гаспадыні і ўбачыў, як нейкія людзі вывелі гаспадара на падворак, зблі з ног і доўга, з асалодаю дратавалі яго ботамі, раз-пораз выгукваючы: «Бе-ла-рус! Пся крэў!» Яны забралі гаспадара з сабою, і клён больш не ўгледзеў яго на дарозе, якою вярталіся з горада.

Яго цяперашні гаспадар быў тады белаголовым накольнікам, з якім ён дзяліўся ўвесну сваім салодкім сокам. Яны раслі разам. Яны

разам бачылі, як аднаго дня паўз вёску, у той бок, куды ўвечар апускаецца сонца, ішлі танкі з чырвонымі зоркамі і як праз два гады стуль паўзлі іншыя танкі з чорнымі павукамі. Клён памятаў, як гарэла вёска і ў начным чарноцці хаты цвілі велізарнымі і жудаснымі чырвонымі кветкамі.

Але найчасцей яму чамусыці прыгадваліся тыя дзіўныя патайныя ночы, у якія малады гаспадар пільнаваў сад у пастаўленым пры самым камлі будане і штоночы з цемры ўзнікала зграбная, як рабінка, дзяючая постаць. Гаспадар браў дзяўчыну за рукі, яны сядалі поруч на шаматлі-вае сена, і клён узрушана і шчасліва адчуваў сябе сведкам нейкай найвышэйшае таямніцы і, поўны нязвылага хва-лявання, баяўся нават шапацець лістотаю.

А пасля ў яго зялёной засені падвешвалі ў летнія дні калыску: спярша са старэйшым, Волесем, а тады з малодшым, Вацем. Потым тыя навучыліся лазіць па ім, і клён неяк светла і падмалоджана чуў цеплыню іхніх дзіцячых рук, слухаў іх падобныя да шпачыных галасы і гадаў, каторы з малых стане яго трэцім гаспадаром.

Ён памятаў і дзень, як услед за старэйшым братам з пашарпанью валіzkай выправіўся ў вялікі свет малодшы, Вацік, і ён, клён, зразумеў, што трэцяга гаспадара ўжо не прычакае.

Клён усё памятаў.

Суботняга вечара клён пачаў, як гаспадар з сынамі выйшаў на ганак падыміць перад сном.

— Кляновіку яшчэ няма? — Было цёмна, але клён адразу пазнаў голас Ваціка.

— Не падсочваў... — неахвотна адгукнуўся гаспадар, і клён здагадаўся, што гаспадар яшчэ не казаў сынам пра тое.

— Магазін у вас, ацец, заўтра адкрыты? — Гэта старэйшы, Волесь.

— Робіць. Купіць што хочаш?

— Піўца трэба будзе ўзяць.

— Возьмеш... — і, памаўчаўшы, гаспадар сказаў: — Работа, хлопцы, ёсць на заўтра. Клён пілаваць будзем.

— Нашто яго пілаваць? Хай стаіць, красавец, — пазяхаючы, азвайся Волесь.

— Навошта, тата? — прамовіў Вацік. — Гэта ж па дзеду памятка.

— Сымончыку ён як бяльмо на воку. Скардзіцца гразіўся...

І клён зразумеў, што гэта будзе заўтра.

Раніца была ясная, але стылая ад ночы, і жаўрукі заліваліся на ўсю шчырасць, грэючыся ад цяпельцаў сваіх песенек. Клён слухаў іх і чакаў.

Судьбе не раз шепнем:
Мерси боку...

— Ну пачалі, ці што,— абарваў на паўслове сваю песню Волесь.— А то першачок скісне.

Клён заўсёды здзіўляеца, слухаючы старэйшага гаспадаровага сына. Яму здаецца, што гэта не Волесь, а нейкі іншы, адно падобны да яго бялявы хлапчук калісьці ціха, употайкі размаўляў з ім, клёнам, апавядуючы пра свае дзіцячыя радасці і крыўды, пра ровар, які бацька абяцаў яму купіць да дня нараджэння, як быццам гэта нехта іншы горкімі слязамі плакаў пад ім, калі гаспадар спляжыў у садзе старую грушу...

А гаспадар марудзіў, то пазіраючы пад ногі, то мераючы яго, клён, вачыма.

Вацік падняў пілу да плечука, стрэльнуў усцяж палатна вокам і з прыхаванаю надзеяй сказаў:

— Не возьме.

— Возьме! Давай, ацец! — прыспешыў Волесь, забіраючы пілу.— Як гаварыцца, раней сядзем, раней выйдзем.

Клён чакаў. Ён не баяўся, бо пражыў дастаткова для таго, каб не страшыцца смерці. Ён чакаў, уяўляючы, як карані яшчэ будуць распачна гнаць з зямлі салодкі сок, а шырокое пнішча ўжо ўсцешана і густа абсядуць задаволенія стракатыя мятушкі, але ён ужо не пабачыць гэтага, бо сталёвыя зубы ўгрызаюцца ўсё глыбей і глыбей, штоімгненне абрываючы некалькі нітак-повязяў, якія яшчэ лучаць яго з зямлёю, з жыццём.

— Вунь і памочнічак ідзе.— Волесь выпрастаўся і ацёр з ілба пот.

Да пільшчыкаў цюпаў сусед.

— Ага, надумаліся ўсё ж.— Ён секануў рубам далоні па стаўбуры, і гэты дотык здаўся клёну страшнейшым за пілу.

— А што, дзядзька Сымон, у вас ужо не вітаюцца? — спытаўся Вацік.

— Здароў, здароў, сусед. Нешта ты ніяк па-гарадскому, между прочым, гаварыць не навучыўся.

Вацік не адказаў.

— Давай пацягаю,— задаволена прапанаваў сусед Волесю.

— Прашу,— з гатоўнасцю адгукнуўся той.

— Не трэба.— Вацік пераняў у брата пілу.

— Іш ты, пеўнік малады!..

— Ішоў бы ты, Сымон...— сказаў гаспадар.

— Глядзіце, каб на свае соткі завалі.

Сусед з блукліваю ўсмешачкай на твары пацягнуўся прэч.

— Куды гэта маць падзелася? — мяняючы праз колькі хвілін бацьку, запытаў Волесь.

— У Тэклінай дачкі ў адведках,— азваўся гаспадар.

— Знайшла дзень. Не каб чэсным тружанікам чарку паднесці, не адхадзя ад касы.

Клён убачыў, як Вацік адпусціў пілу, разагнуўся, збіраючыся штосьці сказаць, але толькі плюнуў. А старэйшы брат, муркаючы сабе пад нос, нават не змечіў нічога, і клёну падумалася, што ён так і не паспее зразумець, што адбылося з Волесем.

Повязяў з каранямі амаль не засталося.

Вось перарвалася апошняя нітачка, і клён адчуў, што ў ягоным целе ўжо няма бязлітаснага сцюдзёнага жалеза. Некалькі імгненняў, і ён страціць прытомнасць, каб ніколі больш не вярнуцца да яе. Але якраз у tym баку, куды яго ўсё мацней хіліла, пад шапкаю жухлага леташняга лісця спаў вожык, і клён з астатніх сіл трymаўся.

— Давайце хутчэй! — Голос Ваціка зазвінеў.— Не магу глядзець, як ён спілаваны стаіць.

Гаспадар з сынамі ўпёрся ў стаўбур трима жардзінамі, і апошняе, што адчуў клён, была вострая шкадоба да невінаватага вожыка...

— Кубы два дроў будзе,— сказаў старэйшы сын, паля-паўшы па камлі. Але клён ужо не пачуў настыласці, якая ішла ад широкай Волесевай далоні.

1982

Ордэн Белай Мыши

У адной невялікай паводле еўрапейскіх сумераў канстытуцыйнай манархii насељніцтва складалася з аднаго караля, аднаго прэм'ера, аднаго шэфа службы бяспекi, аднаго міністра паліцыi, аднаго пракурора... У гэтай краіне быў адзін крымінальнік, адзін палітвязень і адзін палітуцякач. Адзін генерал камандаваў адным палкоўнікам, адным маёрам і адным капітанам. На ўліку ў адзіным прафсаюзе стаялі адзін будаўнік і адзін падрыўнік, адзін прафесар і адзін студэнт, адзін акадэмік і адзін цалкам непісьменны грамадзянін. Такое становішча існавала абсалютна ва ўсіх сферах. У краіне меліся ў наяўнасці адзін алкаголік і адзін наркаман, адзін сутэнёр і адна прафесійная выляжанка, адзін хворы на СНІД і адзін хворы на пранцы. У суседстве з адным уладальнікам шыкоўнай вілы ў смеццевым кантэйнеры жыў адзін бесхацінец. Сярод этнічных мяняшыняў перапіс зафіксаваў аднаго габрэя, аднаго татарына, аднаго паляка, адну асобу каўказскай нацыянальнасці, аднаго расейца і аднаго албанца. Сексуальныя мяняшыні нічым не вылучаліся: на аднаго гомасексуаліста прыпадала адна лесбіянка. Адпаведныя службы трymалі на воку аднаго грамадзяніна, якога падазравалі ў педофіліi, а таксама аднаго таемнага заафіла. Гэткі самы баланс захоўваўся і сярод прадстаўнікоў творчых прафесіяў: краіну цалкам задавальнялі адзін кампазітар, адзін архітэктар, адзін мастак, адзін актор, адзін журналіст і адзін пісьменнік.

Варта зазначыць, што хадзілі глухія чуткі, нібыта ў гэтай краіне не заўсёды ўсё было ўладкавана так дасканала. Да прыкладу, казалі, быццам калісьці ва ўніверсітэце некалькі прафесароў чыталі лекцыі некалькім студэнтам, якім аднойчы заманулася разам са сваімі выкладчыкамі зачыніцца ў аўдыторыі і скласці бунтоўніцкую петыцію. Але гэта ўжо іншая гісторыя. А наша адбывалася ў краіне, дзе ўсіх, паўтараю, было па адным, і гэтую акалічнасць неаспрэчна засведчылі сакрэтныя рэляцыі, таемна праслушаныя размовы, зробленыя схаванай камерай здымкі, перлюстраваныя лісты ды іншыя пісьмовыя, аўдыя- і відэа-матэрыялы, на аснове якіх аўтар і рэканструяваў падзеi.

Адзін раз на дзень з дакладам да караля з'яўляўся шэф службы бяспекi — невысокі таўстун з вусікамі і бародкай-эспаньеўлкай, які больш нагадваў не чалавека сваёй суровай прафесіi, а лекара, што мае прыбытковую практыку і схільнасць да эпікурэйства.

З ранішняга дакладу нязменна вынікала, што ў краіне пануе стабільнасць і адбываюцца выключна пазітыўныя працэсы. А менавіта: растуць аб'ёмы вытворчасці, адукацыйны ўзровень і

спажыванне карысных для народа прадуктаў харчавання (у тым ліку алкаголю), а таксама няўхільна паўзе ўгору паказчык нараджальнасці, ад якой (што надзвычай важна ў справе стабільнасці) не адстае і смяротнасць.

Кароль зазвычай спыняў шэфа бяспекі, не даслухаўшы. Але аднаго разу звыклы парадак быў парушаны.

Рэч у тым, што адзіны ў краіне ювелір нарэшце вырабіў на замову манарха адзіны ордэн, каб каралеўства займела і аднаго кавалера найвышэйшай дзяржаўной узнагароды.

Узнагарода называлася ордэнам Белай Мышы I ступені. Убачыць нешта незвычайнае ў такой назве мог толькі іншаземец, зусім не абазнаны ў мінуўшчыне гэтае краіны, бо ад школьніх гадоў кожны яе грамадзянін ведаў, што мыш — старожытны сімвал тутэйшай дзяржаўнасці. Гістарычныя крыніцы сведчылі, што выява грызуна з вострай пыскаю і доўгім хвастом з'явілася на дзяржаўным гербе болей за пяцьсот гадоў таму, за часамі ўладарання аднаго з далёкіх і найвыбітнейшых продкаў цяперашняга манарха, які ўсе свае ўказы нязменна завяршаў традыцыйнай формаю: «а таксама сядзець усім ціха, як мыш пад венікам». Адзінае, што змянілася ў дзяржаўным гербе за пяць стагоддзяў,— гэта колер. Старожытная шэрая мыш пакрысе святлела і ўжо ў мінульым стагоддзі набыла шляхетны белы колер, што ў геральдыцы, як вядома, адпавядае срэбру і азначае чысціню, дабро і незалежнасць.

Ордэн ляжаў перад каралём на пурпуроўай ядвабнай падушачцы і вясёлкава ззяў усімі сваімі эмалямі і дыяментамі.

Кароль паводле даўняй завядзёнкі не даслухаў даклада, але не адправіў свайго візаві далей мацеваць бяспеку, а запытаўся, каго той бачыць кавалерам найвышэйшай дзяржаўной узнагароды. Шэф галоўнай службы краіны колькі разоў пакратаў эспаньёлку, што магло азначаць лёгкую збянтэжанасць. Стары надзейны паплечнік манарха, пэўна ж, ведаў, хто заслугоўваў ордэна нязмерна больш за ўсіх астатніх, аднак вырашыў перамаўчаць.

А кароль або яшчэ не вызначыў найбольш заслужанага кандыдата, або сумняваўся, бо ўважліва праглядаў спіс сваіх падданых. У глыбокім одуме ён нават ссунуў сызвалоснік, і яго плех заблішчэў у промнях ранішняга сонца, хоць і не так зырка, як ордэн. Трэба, карыстаючыся момантам, зацеміць, што кароль, неуважаючы на згаданы плех, быў чалавек яшчэ досьць малады, павабны і поўны сілаў. Ён рэгулярна гуляў у тэніс і, надзеўшы дзеля скідвання вагі бронекамізэльку, бега трушком вакол сваёй рэзідэнцыі.

Нарэшце кароль адараў вочы ад паперы і ўголас падумаў:

— А што калі мы ўзнагародзім нашага пісьменніка?

Шэф бяспекі зноў пакратаў бародку. Аднак цяпер сітуацыя набыла канкрэтнасць, якую ён любіў і ў якой пачуваўся, як вугор у росным ранішнім гаросе.

— Гэта выдатная кандыдатура, ваша вялікасць,— сказаў үладальнік эспаньёлкі.— Але...

Кароль ускінуў брыво і атрымаў цвёрды працяг:

— ... у нас у краіне няма ніводнага чытача.

— Сапраўды? — не даў веры манаrh. Ён зноў палез у спіс і знайшоў там аднаго астролага, аднаго канібала, аднаго чарнасоценца і аднаго чукчу, а вось чытача сапраўды не было.

Але жыхары краіны нездарма лічылі, што каралеўскае меркаванне цяжка пахіснуць.

— А чаму ты думаеш,— пачуў шэф бяспекі,— што гэта істотна? Мы ж збіраемся ўзнагародзіць пісьменніка, а не чытача. І потым сам пісьменнік, пэўна ж, чытае свае творы. Прынамсі, у той час, калі іх піша.

Шэф бяспекі зірнуў на ордэн і зноў перамаўчаў.

— Сёння я запрашаю пісьменніка на вячэру,— сказаў кароль.

Увечары кароль і пісьменнік сядзелі адзін насупраць аднаго за вытанчана сервіраваным столом. Яны былі прыкладна аднаго веку, дзесяці паміж сарака і пяццюдзесяцю гадамі, у пары мужчынскага росквіту, але калі кароль меў каштанавы сызвалоснік, то пісьменнік — натуральную шыкоўную фрызуру такога ж колеру, хоць ужо і кранутую высакароднай сівізною.

У барокавым інтэр'еры залі для вячэраў з бліzkімі гасцямі роўна гарэлі ў старадаўніх срэбных кандэлябрах вялікія свечкі з няўлоўным тонкім водарам. Камін дыхаў духмянай цяплынёю, а побач, на зgrabной мармуровай кансолі, чакаў свайго үладальніка ордэн Белай Мышы.

Утульнасці дадавала і прысутнасць маладой прыгожай жанчыны, якая таксама сядзела за столом, але не поруч з каралём і пісьменнікам, а воддаль — так, што магла і чуць размову і губляць яе нітку, калі б гаспадар з госцем прыцішылі галасы. Густыя кучараўвія агнёва-жарыя валасы жанчыны, якія вольна падалі на аголеные плечы, дзівосным чынам спалучаліся з глыбокім аквамарынам вачэй, прыводзячы на памяць герайню Гофмана і Праспера Мерымэ. Кароль дыпламатычна называў жанчыну «гаспадыніяй», і пра яе сапраўдны статус заставалася толькі здагадвацца, прымаючы пад увагу ту ю акалічнасць, што манаrh ужо колькі гадоў быў удаўцом.

— Я спадзяюся, ты падаруеш мне свае апошнія кніпі,— сказаў кароль.

У звароце да пісьменніка на «ты» не было нічога аброзлівага, бо кароль называў на «ты» ўсіх падданых і да ягонае завядзёнкі даўно прывыклі, як прывыклі да традыцыйных у гэтай краіне летніх неўраджаяў і зімовае хлюпоты.

— Не, ваша вялікасць, не падарую,— адказаў пісьменнік, з асалодаю дапіваючы келіх бардоскага.

— Чаму? — непарушна пацікавіўся кароль і даў пахолку знак напоўніць пісьменніку келіх.

— Мае кнігі ўжо шмат гадоў не выходзілі,— адказаў пісьменнік, узніяўшы келіх і па чарзе глянуўшы на манарха і жанчыну.

На языку ў караля напэўна круцілася пытанне, з якога часу пісьменнікавы рукапісы больш не ператвараюцца ў кнігі, але яго вялікасць быў надзелены дзяржаўнай мудрасцю, і таму ягоны суразмоўца пачуў іншыя слова.

— Але ты ўсё адно пісьменнік.

— Магчыма,— адказаў пісьменнік.—Бо я па-ранейшаму пішу. Пішу ў стол...

— Тым больш,— задаволена падхапіў кароль.— Так і павінен жыць сапраўдны пісьменнік. Як казалі рымляне: *Habent sua, fata libelli*. І кнігі маюць свой лёс. Я рады, што не памыліўся і хачу падпісаць указ пра ўзнагароджанне цябе Ордэнам Белай Мышы.

Апошнія слова кароль прамовіў урачыстым тонам і ўзняў свой келіх, чакаючы, што пісьменнік зробіць тое самае. Але той чамусыці марудзіў.

— Хачу табе канфідэнцыйна прызнацца,— панізіў голас кароль,— што твае зласліўцы не драмалі. Падсунулі мне, разумееш, спіс насельніцтва, знайшлі фармальную падставу...

— Я хацеў бы ведаць якую,— цэдзячы віно, таксама прыщішана пацікавіўся пісьменнік.— Калі гэта, вядома, не таямніца.

— Якая таямніца! У спісе насельніцтва ў нас нібыта няма ніводнага чытача.

— Важкі аргумент,— сказаў пісьменнік, і ягоны голас афарбавала глыбока прыхаваная радасць. Зрэшты, гэта магло толькі здавацца.

Кароль зарагатаў, і смех гучай цалкам шчыра.

— Аргумент... Ты — пісьменнік. Перад табой — Вечнасць. Падлі нам віна.— Кароль павярнуўся да пахолка, які непрыкметна стаяў каля вакна, ператварючыся ў персанажа гістарычных сюжэтаў на старадаўніх барокавых шпалерах, якімі былі аздобленыя сцэны.

Пахолак адклейўся ад сцяны і наблізіўся да караля, потым — да ягонага госця, потым — да жаравалосай жанчыны, якая не брала ўдзелу ў гаворцы, але відавочна прыслухоўвалася да яе. Пісьменнік задуменна сачыў за прафесійнымі да аўтаматызму рухамі пахолка,

пакуль не сустрэўся позіркам з уладальніцай дзівосных вачэй. Жанчына збянтэжана адваяла іх і ўтупілася ў талерку.

— А што калі Вечнасць — не бясконцасць часу, а ягоная адсутнасць?.. — прамовіў пісьменнік, не адводзячы пагляду ад твару і напалову адкрытых грудзей жаравалосай.— Можа, Вечнасць вымяраеца толькі чалавечым жыщцём?

Кароль кінуў у рот масліну.

— Ты варты ордэна ўжо за адны гэтыя слова.

— Але ж, ваша вялікасць, у спісе насамрэч няма ніводнага чытача.

— Ты мяне здзіўляеш, пісьменнік. У спісе няма... да пры-кладу, няма ніводнага падданага. Дык што з гэтага вынікае?..

Мана rhу спадабаўся такі нечаканы ход, і ён пачаў развіваць сваю думку:

— Сярод жыхароў нашае краіны ёсьць адзін кароль і адзін пісьменнік. У той самы час няма ніводнага падданага і ніводнага чытача. Якая выснова? А такая, што мы з табой у нечым роўныя. Ты ў нечым таксама кароль, а я ў нейкім сэнсе — пісьменнік. Прапаную за гэта выпіць.

— У вас выдатнае віно,— прыўзняў келіх пісьменнік.

Кароль таксама падняў свой келіх і, прымружыўшы вока, паглядзеў праз яго на суразмоўцу.

— Ты мусіш ведаць, што свет мяняеца ў залежнасці ад того, якімі вачыма мы на яго глядзім. Цвярозае ўспрыманне — толькі адно з магчымых. Старажытныя германцы нездарма ўсе важныя пастановы абмяркоўвалі двойчы: на цвярозую галаву і — ніштавата прыняўшы.

— Не буду пярэчыць. Адзін мой знаёмы філосаф калісьці казаў, што цвярозасць — гэта маці мяшчанства, а мастацтва і навуку нарадзілі п'янай блудніца з галодным аскетам.

— Выдатна сказана,— пагадзіўся з пісьменнікам кароль.— Я таксама меў знаёмага філосафа. Памятаю, аднойчы мы доўга гутарылі з ім пра жыщце і смерць. Мементо тогі... Але не будзем пра гэта перад галоўнай стравай каралеўскага стала.

Тут кароль упершыню загаварыў да жанчыны:

— Дарагая, распарадзіся падаваць гарачае.

Жаравалосая паднялася і прайшла па залі, пакінуўшы ручайніку пахаў вытанчанай парфумы. Гаспадыня цудоўных валасоў аказалася і гаспадыня ў цудоўнай постаці, вабноты якой падкрэслівала шчыгульная сукенка з зялёна-адамашку.

— Я не пачуў твойго адказу,— павярнуўся кароль да пісьменніка, позірк якога яшчэ праводзіў крутыя клубы жаравалосай і яе перацягнутую залатым паскам талію балерыны.

Але жанчына зноў з'явілася ў залі, і ўслед двое пахолкаў урачыста ўнеслі і паставілі на стол вялізны срэбны спод з барановай смажанкаю пад чарнаслівам.

— Твой адказ... — нагадаў кароль, накладаючы сабе бараніны. У ягоных вачах запалілася шчытрава ўсцеха гурмана. — Настойліва рэкамендую. Гэта традыцыйная страва нашае дынастыі. Ад таго часу, як каралеўская армія ў XVI ста-годдзі дашчэнту разбіла арду нашага заклятага сябра вялікага князя Вавана і захапіла ў палон яго самога і ўсіх ягоных бараноў. Злыя языкі кажуць, што пераможцы пакаштавалі тады смажаных кумпякоў самога вялікага князя. Вядома, гэта не болей чым агідныя чуткі, якія запусцілі самі пераможаныя, каб кінуць цену на наш еўрапейскі народ...

Пісьменнік падазрона прыгледзеўся да смажанкі і запіў свае першыя, яшчэ не смакавыя, а слыхавыя ўражанні віном.

— Здаецца... — загаварыў ён, кладучы на талерку некалькі чарнаслівін, — здаецца, хтосьці з французскіх класікаў пісаў, што чалавек — гэта тое, што ён есць. Стэндалъ любіў яечню. Гофман ствараў свае вусцішныя апавяданні, прывязаўшы да носу кавалачак жытняга хлеба з кменам, каб увесы час чуць ягоны водар. А яшчэ ён пісаў на моцным падпітку і чым болей піў, тым вышэй узлятала ягоная фантазія. Леў Талстой страшэнна любіў свежыя гуркі проста з ляхі. А расейскі мастак Саўрасаў, памятаеце, ваша вялікасць, той, што намаляваў гракоў, якія прыляцелі, амаль нічога не еў, а толькі піў гарэлку і закусваў яе журавінамі...

— Кажуць, у нашай краіне гракі ўжо не лётаюць у вырай, — перапыніў гастронамічную тыраду кароль.

— Я таксама заўважыў, — пагадзіўся пісьменнік.

— І чым гэта тлумачаць? — У голасе ў караля нечакана прарэзалася нотка падазронасці.

— Думка арнітолагаў мне невядомая, — унікліва адказаў пісьменнік. Краем вока ён скасавурыўся на жанчыну і змеціў, што тая наструнена ловіць размову з усімі яе неспадзяянымі адценнямі і паваротамі.

— Пры чым тут арнітолагі! — уквелена тузануўся ў крэсле кароль. — Я хачу ведаць, чым гэта тлумачаць у вашым асяроддзі.

— Вы мяне крыху здзіўляеце, ваша вялікасць...

— Можаш не адказваць. Я выдатна ведаю гэтую показку. Гракі баяцца, што іх саб'юць на мяжы з зенітак альбо не пусцяць назад, калі яны будуць ляцеть з выраю.

— Ваша вялікасць...

— Ну што, ваша пісьменніцкая мосць? Я ўзнагароджаю цябе найвышэйшым дзяржаўным ордэнам, а ты круцішся як уюн на патэльні!

Ад шчокаў жаравалосай прыгажуні адхлынула кроў, і вострае пісьменнікава вока імгненна адзначыла гэтую акалічнасць. Верагодны кавалер ордэна Белай Мышы з'еў чарнаслівіну, каўтануў віна і загаварыў:

— У мяне ёсць чатыры правілы: не верыць, не баяцца, не прасіць і не дзяячыць.

Кароль засяроджана жаваў. Было такое ўражанне, што разам з кавалкам бараніны ён хоча перажаваць і сваю ўквеленасць. І сапраўды, праглынуўшы мяса і запіўшы яго бургундскім, манарх загаварыў амаль зыгліва:

— Мы, каралі — вынятак з правілаў. Пісьменнікі, спадзяюся, таксама. А правілы, мой дарагі, бываюць і ў каралёў. Я, да прыкладу, мог узнагародзіць самога сябе, ды гэта не ў маіх правілах. Рэкамендую келіх бажале.

— З прыемнасцю... Але факт застаецца фактам: я не маю ніводнага чытача і ад гэтага нікуды не схаваешся.

— А ў мяне німа ніводнага падданага.

— Гэта не адно і тое ж. Вы, ваша вялікасць, можаце выдаць указ і прызначыць сваімі падданымі ўсіх жыхароў краіны, апрача дыпламатычнага корпусу.

— Паслушай, пісьменнік...— Ад віна, сытнай ежы і камінавай цеплыні кароль трохі захмялеў і пачаў расцягваць слова.— З таким самым поспехам я мог бы прызначыць усіх нашых грамадзянаў тваімі чытачамі. Ды толькі ёсць рэчы, якія не вырашаюцца ўказамі. Сказаць, дзе я бачыў такіх падданых? Сапраўдны падданы ганарыща сваім манархам. Ён называе ў гонар манарха дзяцей...

— Шмат у каго я бачыў ваши партрэты...— асцярож-ліва азваяўся пісьменнік, які раз-пораз хутка пазіраў на відавочна ўстурбованую ходам гаворкі жанчыну.

— Бачыў ваши партрэты...— перадражніў кароль.— *Res suis vocabulis nominare!* Называй рэчы сваімі імёнамі!

— Ваша вялікасць мае сантымент да лаціны...

— Выдаткі адкуацыі! — адмахнуўся манарх. Ягоны твар наліўся чырванню, а язык канчаткова развязаўся.— Ты ведаеш, хто ўгаварыў мяне змяніць наш Статут? Змяніць, каб унесці туды артыкулы пра скасаванне смяротнага прысуду і пра тое, што ў нашай краіне знаходзіцца геаграфічны цэнтр кантыненту? Гэты чалавек першы павесіў у кабінече мой партрэт. А потым ён жа першы і здрадзіў мне. А перад тым як уцячы па каналізацыі за мяжу, пакінуў мне ліст. Ты чуў, што ён там напісаў? Зрэшты, адкуль ты мог чуць! Мой першы прэм’ер-міністр пісаў, што ніколі не любіў мяне. Што нават калі б цэнтр кантыненту і самога Сусвету знаходзіўся не проста ў маёй краіне, а непасрэдна ў маёй задніцы і

нават калі б пра гэта сведчыў Статут, ён усё роўна не сеў бы са мной нават паср... на адным полі...

— Ваша вялікасць, тут жанчына...

— Дзе? А, яна... Яна ўсё ведае. Ну і што ты скажаш, пісьменнік, пра гэты ліст?

— Пакідаючы сэнс на сумленні аўтара, скажу, што сфармулявана даволі хвостка. Адчуваецца стыль.

Пачуўшы апошнія слова, жанчына ледзь прыкметна здрігнулася.

— Вось-вось,— працягваў кароль.— Ты не здагадваешся, хто мог яму дапамагчы? Што гэта за стыліст?

Пісьменнік задуменна пасмоктваў віно і маўчаў. Але кароль, відаць, і не спадзяваўся нешта пачуць, Ён дажаваў маслінку, выплюнуў костачку на далонь і стрэліў ёю ў полымя каміну.

— Назавем рэчы сваім імёнамі.— Голос манаарха зноў гучай спакойна, нібы нядайні ўсплеск эмоцыяў быў проста тэатральнаю карцінкай.— Цябе ніхто не чытае, а мяне ніхто не любіць. Я прапаную выгодныя ўмовы. Тваім чытаем буду я...

— А я — вашым падданым?

— Не здагадаўся. Майм улюбёным пісьменнікам. Я мяркую, разам нам не будзе сумна. Будзем сустракацца вось тут, ля каміна. Ты кажаш, Вечнасць — гэта адсутнасць часу. А што ў такім разе смерць? Мой знаёмы філосаф лічыў, што смерць — нішто, але што мы, ну там, будзем адчуваць гэтае нішто. Карацей кажучы, ты згодны.

Кароль глынуў віна і загадаў падаваць дэсерт. Пахолак з ablіччам шпалернага героя нячутна выйшаў.

— Ваша вялікасць...— загаварыў пісьменнік, нічым не выяўляючы свае згоды.

Кароль папераджальна падняў руку.

— Больш ні слова! З твойго дазволу я на хвіліну адлучуся. Улічы яшчэ тую акалічнасць, што найвышэйшая дзяржаўная ўзнагарода дасць табе магчымасць выдаць свае кнігі.

Калі дзверы за манаархам зачыніліся, пісьменнік цераз стол паслаў жанчыне красамоўны позірк, у якім адбівалася цэлая гама эмоцыяў — ад непрыхаванага захаплення да спадзявання на параду.

Жаравалосая неяк няпэўна пахітала галавою, што можна было трактаваць і як засцярогу, і як заахвочванне. Пасля гэтага маўклівага дыялога пісьменнік падняўся і, зрабіўшы некалькі кроکаў, працягнуў ёй сваю візітоўку.

— Як вас завуць?

Ён хацеў сказаць штосьці яшчэ, але жанчына прыклала палец да вуснаў і, хутка схаваўшы візітоўку, паказала пісьменніку вачыма

на ягонае крэсла. Той ледзьве паспей сесці і ўзяць у руکі келіх, як у дзвярах з'явіўся гаспадар.

— А вось і я! — весела абвясціў ён, памахваючы мабільным тэлефонам.— Вы тут не сумавалі? Як справядліва казалі ў часы Тамаша Аквінскага, а таксама і значна пазней, *solus cum sola non cogitabuntur orare «Pater noster»**. Хоць вы мяне зарэжце, люблю лаціну. Яснасць думкі, чаканнасць фразы... А дзе, дарэчы, наш дэсерт?

Расчырванелы паходак, намагаючыся не сустрэцца вачыма з гаспадаром, паставіў на стол садавіну і высокія крышталёвыя вазачкі з узбітымі вяршкамі.

— Пайшоў прэч! — загадаў кароль.— На кухню!

Ён уладкаваўся ў сваім крэсле, глынуў віна і працягваў, нібыта і не пакідаў залі:

— Той філосаф, з якім мы абмяркоўвалі праблемы жыцця і смерці, чамусыці лічыгү, што смерць — субстанцыя сіняга колеру. А бывала, ён наогул пачынаў гаварыць гатовымі афарызмамі. Як гэта?.. Нават перапраўляючыся цераз Стыкс, людзі баяцца патануць. Нядрэнна, га? А ты, пісьменнік, не баяўся б, праўда?

— Што вы хочаце гэтым сказаць, ваша вялікасць?

Пісьменнік не мог не бачыць, што ўсё аблічча жаравалосай выяўляла трывогу.

— Ды так, успомнілася... Аднойчы ён пайшоў з сябрам у лазню... Цікава, да чаго гэта на нач успамінаюцца філосафы...

Кароль яшчэ раз адпіў з келіха і без прыкметнай сувязі з папярэднім прамовіў:

— Часам трэба стаць Кантам дзеля бюста якой-небудзь бландзінкі. Альбо Гегелем дзеля дупці якой-небудзь брунеткі.

Наступныя слова таксама сведчылі, што думка манар-ха рухалася пакручастым і цяжкавытлумачальнымі шляхамі.

— Скажы, пісьменнік, у цябе ёсць жонка?

— На жаль...

— На жаль, ёсць ці, на жаль, няма?

— Мне ўзгадваецца старая сентэнцыя. Дрэнная жонка — не прычына філасофіі. Дрэнная жонка — яе вынік. У мяне жонкі ніколі не было. Магчыма, таму, што я не філосаф.

— А як наконт дзяцей? Дзеці ў цябе ёсць?

— Напэўна, ёсць.

— Ах ты, стары сатыр! — ухвальна зарагатаў кароль.— Як гэта пісаў хтосьці з вашае братыі: ведае дам і верыць у іх прызначэнне.— І адразу, зноў парушаючы логіку размовы, пацікавіўся: — А ты выпадкова не заходзіў па дарозе сюды ў WC?

— Як мне памятаецца, не,— адказаў пісьменнік. Ён кінуў позірк на жанчыну і, заўважыўшы ў яе вачах вясёлыя агенчыкі,

заахвочана прадоўжыў:— А што, ваша вялікасць, там захоўваюцца нейкія дзяржаўныя таямніцы?

— Там з'явілася налепка. Уяві, што ты сеў на ачко, узнёш вочы, а насупраць — твой партрэт з ідыёцкім надпісам: «Руکі прэч ад нашых дзяцей!» Пляваць я хацеў на іхніх дзяцей!

Кароль асушиў келіх віна, не прапаноўваючы зрабіць гэта і пісьменніку, але той самахоць узяў манарака за прыклад. Пасля пэўнай расслабленасці з жартоўнаю, як здавалася, пікроўкаю атмасфера за сталом відочна змянілася, што пацвердзіў і голас караля, які, не ўважаючы на выпітае, загучаў цалкам цвяроза — цвёрда і нават жорстка.

— Значыцца, так. Рады паведаміць, што ў цябе з'явіўся чытач. Я папрасіў шэфа бяспекі паглядзець, што ты там папісаў у стол. З гэтага вынікае, прынамсі, адно: фармальную прычыну тваіх сумневаў мы ліквідавалі. Пррапаную выпіць за твой чытач і твой ордэн!

Жанчына цалкам ператварылася ў слых.

Тым часам пісьменнік ані не сумеўся, а, наадварот, выглядаў нават чымсьці задаволеным.

— Магу прыняць пррапанову толькі часткова.

Кароль ускінуў вочы і затрымаў келіх каля вуснаў.

— Я прадбачыў такое развіццё падзеяў, ваша вялікасць. У гэты момант мае рукапісы ўжо за мяжой. Пісьменнік можа не мець чытача, але мець адданага сябра.

— О! Адданы сябар — гэта бяспечны капітал,— іранічна прамовіў манарак.— А ты, бачу, непапраўны аптыміст.

— Ваша вялікасць, уся розніца паміж аптымістам і песімістам толькі ў пррапанаванай імі даце канца свету.

— Нялага сказана. Зрэшты, гэта не мяняе сутнасці справы. Калі твае рукапісы сапраўды за мяжой, значыць, у цябе з'явіўся замежны чытач. Тым лепей. Выдатны доказ дасягнення айчыннай літаратуры. Я падпішу ўказ пра тваё узнагароджанне сёння ж.

Пісьменнік па-ранейшаму выглядаў спакойным. Хваляванне выдавалі толькі крыху больш звычайнага падціснутыя вусны. Ён, відаць, зразумеў, што час для жартаў вычарпаны.

— Але я магу не з'яўіцца на цырымонію ганаравання. Будзе скандал.

— А мне да фені. Ды ніякага скандалу і не будзе. Наша газета надрукуе ўказ і паведамленне, што ўручэнне ордэна адбылося непасрэдна ў палацы. У цёплай, амаль сямейнай абстаноўцы. Ты сказаў спіч з падзякаю ўраду і асабіста каралю за клопат пра нацыянальную літаратуру. *Mundus vult decipi, ergo decipiatur*. Свет хоча быць падманутым, дык няхай падманваецца. Пра тое, што не

паспей я выйсці адліць, як ты пачаў не без поспеху клеіць маю жанчыну, я загадаю не пісаць...

Келіх у руках у жаравалосай затрымцеў, і колькі кропляў пралісія на белы настольнік, стварыўшы на ім мудрагелісты відарыс, што нагадваў нейкае знаёмае сузор'е.

— Вось яна, удзячнасць падданых! — з удаванай скрухаю прамовіў кароль.— Я лічыў яе найлепшым доказам того, што жанчыны маёй краіны — найпрыгажэйшыя ў свеце. Яе вейкі былі для мяне крыламі вачэй, а вусны — сцежкаю ў Эдэм. Я называў яе ўвасабленнем жаноцкасці і вернасці. Аказалася ж, што па сумяшчальніцтве — гэта ўвасабленне зрады. Падыдзі сюды...

Жаравалосая прыгажуня наблізілася да манарха, аднак спынілася за плячыма ў пісьменніка.

Але кароль як быццам ужо забыўся пра яе існаванне. Ён пакалупаўся срэбнай лыжачкай у вазачцы з вяршкамі і загаварыў пра іншае:

— Ты не ўлічыў аднаго, пісьменнік. Калі я казаў пра вашае падабенства з караліямі, я ані не крывіў душой. Але мы, каралі, маєм справу з рэальнымі людзьмі. А вы, пісьменнікі,— з народжанымі вашай фантазіяй фантомамі. А нейкі ёлуп яшчэ называў вас інжынерамі чалавечых душаў. Гэта мы — інжынеры чалавечых душаў. Мне было забаўна назіраць, як ты спрабуеш выслізнуць... Але я высакародны і літасцівы манарх. Апрача ордэна я ўзнагароджаю цябе яшчэ і гэтай жанчынаю. Забярэш яе з сабой. У жылах у яе продкаў не было блакітнае крыві, але трахаецца яна як каралева. А калі згадаць нашу нябожчыцу каралеву,— кароль тэатральна ўзвёў вочы ўгору,— то непараўнальная лепей...

Пісьменнік падняўся.

— Я не дазволю казаць пра жанчыну ў такім тоне!

— Спакойна, пісьменнік,— стомлена прамовіў кароль.— Ты ж не хочаш, каб заўтра ў сталічнай каналізацыі знайшлі свежанькі труп маладой прыгажуні. Пагатоў калі яна трахаецца як каралева,— з відочным задавальненнем паўтарыў ён.— Вось бачыш, не хочаш. І я цябе разумею. Такія экземпляры — наш нацыянальны скарб.

Жанчына прыціснулася да пісьменніка. Той абняў яе за дрыготкія адкрытыя плечы.

— Мне няма чаго сказаць вам, ваша вялікасць. Апрача того, што... Вы ведаецце, кнігі, як і дзеци, нараджаюцца ў пісьменнікаў ад жанчын. Мы можам ісці?

— Ідзі і памятай, што ты як адзіны наш пісьменнік і адзіны кавалер ордэна Белай Мышы,— заўсёды пад маёй апекаю і абаронай.

— А яна? — Пісьменнік узяў жанчыну за руку.

— А яна — пад тваёй. Ты ж моцны. У нечым ты амаль роўны каралю. Але ёсьць і розніца. Кароль можа паклапаціца пра пісьменніка лепей, чым пісьменнік пра караля. Ты памятаеш, што адказаў гішпанскі кароль на пытанне французскага калегі пра тое, як маецца Сервантэс?.. Ідзіце з Богам.

Застаўшыся адзін, манарх з хвіліну пасядзеў у задуменні, потым са смакам з'еў персік і выклікаў да сябе шэфа службы бяспекі.

Чалавек з ablіччам сямейнага доктара-эпікурэйца ўжо чакаў за дзвярыма. Ён паставіў каля каміна дзве скуранныя валізкі, выцягнуў нататнік і падрыхтаваўся да нечарговага даклада, ды кароль рухам рукі спыніў яго.

— Пісьменнік жыве адзін?

— Але.

— Гэта добра. Калі чалавек пазбаўлены сямейнае мітусні, ён засяроджваецца на вечных проблемах. Дарэчы, цырымонія ўзнагароджання ўжо адбылася. Заўтра ў газеце з'явіца паведамленне. Пісьменнік выступіў з удзяч-най прамоваю.

— Не зрабіць гэтага было б вяршыняю няўдзячнасці,— імгненна знайшоў патрэбны тон шэф бяспекі.

— Пагатоў атрымаўшы дадатак да ордэна ў выглядзе былой каралеўскай наложніцы. Зрэшты, табе ўжо далажылі. Сядай.

Кароль наліў суразмоўніку келіх віна і падсунуў талерку.

— Дзе рукапісы?

Шэф бяспекі, перажоўваючы кавалак халоднай бараніны, паказаў вачыма на прынесеныя ім пульхныя валізкі.

— Проблемаў з сябрам не ўзнікала?

— Мы душэўна паразмаўлялі, і я выправіў яго да пісьменніка за пяць хвілінаў да того, як тэлефанаваць пра вашае запрашэнне. Пісака, вядома, адразу насцярожыўся, і праз гадзіну сябар сеў у таксоўку з дзвюма гэтымі валізкамі. Адзінае, што там кодавыя замкі. З эстэтычных меркаванняў я вырашыў іх не чапаць. Можаце зрабіць дэ-фларацыю ўласнымі рукамі.

— А што, нельга было спытаць код?

— Мы не паспелі,— крыху занепакоіўся шэф бяспекі.

— Што значыць не паспелі? — падазронна запытаўся кароль.

— Працавалі ў цэйтноце,— унікліва сказаў уладальнік бародкі-эспаньёлкі і асцярожліва змяніў тэму.— Ваша вялікасць, істотная акалічнасць: пісьменнік не прызнаваў кампутара і заўсёды пісаў простай шарыкавай асадкай.

— Мне заўсёды падабаліся людзі кансерватыўнага складу,— заўважыў кароль.— Іх лепей разумееш. З імі меней клюпату. Але ў свеце няма дасканаласці. Гэтыя людзі абцяжараныя сваімі

старамоднымі ўяўленнямі. Таму клопату хапае. Якія варыянты развіцця сюжета ты прапануеш?

Шэф бяспекі вырваў з нататніка спісаны з абодвух бакоў аркуш. Кароль прабег яго вачыма і незадаволена зморшчыўся.

— Ты ператаміўся. Першае абсалютна непрымальнае. І другое. І трэцяе. Папаўзуць чуткі. Пункт чатыры... Ты што, зусім з'ехаў з глузду? Сёння я вешаю табе на грудзі ордэн, а заўтра ты сам... Дарэчы, я падпісаў таемны ўказ. Насамрэч ордэн атрымаеш ты.

Начальнік бяспекі з неўласцівым яму, здавалася б, спрытам спружыніста ўскочкы і па-вайсковому выцягнуўся.

Ордэн Белай Мышы па-ранейшаму ляжаў на ядвабнай падушачцы, пераліваючыся дыяментамі, якія ад пошугаў агню ў каміне набывалі чырвоны колер. Кароль падняўся ўслед за сваім познім госцем і прышпіліў яму ўзнагароду насупроць сэрца.

— Ну а цяпер скажы, ты хочаш заўтра ўчыніць суіцыд?

Манаrh сеў і перагарнуў аркуш з прапановамі.

— Ужо лепей... А што?.. Стары добры сродак, выпрабаваны на філосафе. Толькі не проста доўгатэрміновая камандзіроўка, а — творчая. Творчая доўгатэрміновая камандзіроўка. Берлін, Рым, Парыж... Што там яшчэ?.. У паведамленні для прэзыдента абавязкова падкрэсліць: за кошт дзяржавы. І гэта — святая праўда.

— Калі будзем выпраўляць, ваша вялікасць?

Адказ у карала ўжо быў гатовы:

— Мяркую, аптымальны час — сённяшняя ноч.— Манаrh глянуў на старадаўні настенны гадзіннік з двумя амурамі.— Скажам, а першай. Аформіш ад'езд уласнаручна.

— Жанчына?

— Каб яму не было сумна...

— А вы дазволіце?..

— Ах ты, стары грахаводнік!

— Ваша вялікасць, хіба не вы казалі, што грахі — гэта ўчынкі, якія прыемна ўспамінаць?

— Яна ж будзе яшчэ цёпленькая ад ягоных абдымкаў...

— У гэтым ёсьць свой шарм. За адным разам пакажам пісьменніку цікавае кіно. Так бы мовіць, на дарожку...

Апошнія слова каралю чамусыці не спадабаліся. Ён дэманстрацыйна глянуў на гадзіннік. Залатыя стрэлкі-алебарды рыхталіся сустрэцца на лічбе XII.

Пачуўшы, як ад палаца ад'ехаў «мерседэс» шэфа бяспекі, кароль загадаў неадкладна выклікаць міністра паліцыі.

Галоўны паліцыянт краіны быў поўнаю супрацьлегласцю шэфа бяспекі: высокі, падхорцісты і да бліску выгалены. Кароль сардэчна павітаўся з ім за руку, пасадзіў госця за стол і наліў віна.

— Не, нічога не здарылася,— адказаў манарх на запытальны позірк.— Проста захацелася пасядзець з чалавекам, якому давяраеш, нібы самому сабе. У краіне такіх двое: ты і начальнік службы бяспекі. Ён толькі што пайшоў. Дзяржаўныя справы... Засталося пару нюансаў, якія мы не паспелі абмеркаваць. Я не затрымаю цябе. Праз гадзіну будзеш абдымаць сваю здобную жоначку або каго захочаш. А пакуль узбадзёрся старым добрым бургундскім. Бараніна, праўда, астыла.

Міністр паліцыі акуратна асушыў келіх, прамакнуў вусны сурвэткаю і агледзеў стол.

— Рэкамендую ласінай каўбаскі,— сказаў кароль.

Галоўны паліцыянт пасунуў да сябе талерку і са смакам узяўся закусваць. Тым часам кароль падсеў да бюро ў стылі ампір і пачаў хутка пісаць. Праз колькі хвілінаў на пакладзеным перад ім аркушы начальнік паліцыі прачытаў: «Сёння табе не давядзеца спаць. Паступілі надзвычай да-кладныя звесткі, што блізу гадзіны ночы ў сталіцы будзе здзейсненае дзёрзкае і цынічнае забойства. Пра астатніе пагаворым у палацавым парку. Сцены маюць вушки і ў каралеўскіх рэзідэнцыях».

Міністр наліў сабе келіх бургундскага, засяроджана выпіў і ўстаў. Кароль узяў яго пад руку і ўжо ў дзвярах да-даў да напісанага:

— У адных людзях жыве Бог, у другіх — д'ябал, а ў некаторых — адно глісты і мікробы.

Вярнуўшыся праз чвэрць гадзіны ў залю, кароль наліў сабе віна, але піць не стаў. Ён падышоў да дзвюх прынесеных шэфам бяспекі скуранных валізак, паважыў іх у руках і выбраў больш пакоўную. Паклаў яе на камінную дошку, трохі пакруціў колцы замкоў і, упэўніўшыся ў іхняй надзеінасці, дастаў з шуфляды бюро вялікі паляўнічы нож. Праверыўшы ягоную вастрыню, кароль застаўся задаволены і ўвагнаў джала ў валізку. Нож акуратна разрезаў светла-бурунатную скuru па перыметры.

Валізка была наладаваная простымі папяровымі тэчкамі на тасёмках. Кароль пасунуў да каміна сваё цяжкое, аbabітае зялёным аксамітам крэсла, паставіў на камінавую дошку келіх з віном і паклаў на калені верхнюю тэчку. Ён не спяшаючыся развязаў белыя тасёмкі, але раптам ускочыў і з лютасцю штурнуў тэчку ў камін. З наступнай тэчкаю ўсё паўтарылася. Другую валізку ён распаласаваў ножам крыж-накрыж і рвануў скuru рукой. Вынік быў той самы.

У гэтым месцы крыніцы, якімі карыстаўся аўтар, пачынаюць пярэчыць адна адной, прычым розначытанні набываюць настолькі прынцыповы характар, што змушаюць падаць абодва варыянты.

Паводле першага, у тэчках ляжала некранута-чыстая папера. Паводле другога, папера ў тэчках таксама ўяўляла сабой белую неруш, але пасярод кожнага верхняга аркуша было каліграфічным почыркам выведзена: «А вось табе х...»
Прааналізаваўшы ўсе дадзеня, чытач можа самастойна выбраць найболыш верагодны працяг.

* Застаўшыся сам-насам, ён і яна не будуць чытаць «Ойча наш» (лац.).

З М Е С Т

Аповесці

Дзень, калі ўпала страла

Час чумы

Сны імператара

Апавяданні

Каля Дзікага Поля

Клён

Ордэн Белай Мыши